

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

MOLLA PƏNAH VAQİF
Həyatı və yaradıcılığı

Sənətkarın elmi pasportu–31

“Elm və təhsil”

Bakı-2022

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 6 aprel 2022-ci il tarixli,
3 sayılı iclasının qərarı ilə çapı tövsiyə olunmuşdur.*

Layihənin rəhbəri və
ön sözün müəllifi: **İsa Həbibbəyli**
akademik

Elmi redaktor: **Mahirə Quliyeva**
filologiya elmləri doktoru

Məsul redaktor: **Aygün Bağırılı**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).
Sənətkarın elmi pasportu—31.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 342
səh.

Monoqrafiyada görkəmli Azərbaycan şairi, ictimai və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin həyatı və yaradıcılığından bəhs olunur. Kitabda şairin Azərbaycan poeziyasındakı mövqeyi, yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən təhlili ilə yanaşı, ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi tarixi, ədəbiyyatda bədii obrazı da təqdim edilir.

ISBN: 978-9952-534-40-5

© Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

MOLLA PƏNAH VAQIF HAQQINDA SÖZ

Hər oxuyan Molla Pənah olmaz!

El sözü

Görkəmli Azərbaycan şairi və tanınmış dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin keşməkeşli həyatı, zəngin yaradıcılığı və dövlətçilik fəaliyyəti həm milli ədəbiyyatın inkişafında, həm də ölkəmizin tarixində xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu görkəmli şəxsiyyət yaşayıb-yaratdığı XVIII əsrin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində Azərbaycanda və onun ətrafında gedən prosesləri dərk etmiş, ölkəsi və xalqı üçün mümkün ola biləcək çıxış yollarının müəyyən edilməsində və həyata keçirilməsində yaxından iştirak etməklə böyük xidmətlər göstərmişdir.

Molla Pənah Vaqif ölkəmiz və xalqımız üçün xanlıqlar dövrünün ən parlaq ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərindən biridir. Qarabağ xanlığının Baş vəziri Molla Pənah Vaqifin yeri və xidmətləri dövrün digər rəsmi nümayəndələrindən yüksəkdə görünür. Onun təklifləri əsasında və şəxsən iştirakı ilə Qarabağda həyata keçirilən tədbirlər həm ölkəmizin bu dilbər guşəsinin qurulub inkişaf etdirilməsi, xanlığın əlaqələrinin genişləndirilməsi, həm də müdafiə olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif həm dövrün siyasi hakimiyyəti, həm də xalq tərəfindən sevilib-seçilən, yüksək hörmət və ehtiram qazanmış nadir ədəbi-tarixi şəxsiyyət idi. Molla Pənah Vaqif qonşu xarici dövlətlər səviyyəsində də qəbul olunan əsas siyasi fiqurlardan biri olmuşdur.

Heç şübhəsiz, Molla Pənah Vaqifin böyük nüfuz qazanmasında onun yüksək şairlik istedadına malik olması, sadə dildə, xalq ruhunda yazılmış şeirlərinin geniş yayılması və sevilməsi mühüm rol oynamışdır. Molla Pənah Vaqif şa-

irlik istedadı ilə dövlətçilik təfəkkürünü birləşdirməyi bacarmışdır. Onun ilhamlı şeirləri xalqın dövrün siyasi hakimiyyətinə hörmətlə yanaşmasına, səmimi münasibət bəsləməsinə kömək etmişdir. Vaqifin dövlətçilik fəaliyyəti də xalqla siyasi hakimiyyət arasında körpü yaradılmasına xidmət göstərmişdir.

Qarabağ xanının Baş vəziri kimi Molla Pənah Vaqif bir çox mühüm vəzifələri həyata keçirmişdir. İlk növbədə Molla Pənah Vaqif Qarabağ xanlığının xarici siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır, qonşu dövlətlərlə, xüsusən Rusiya və Gürcüstanla səmərəli diplomatik münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Qarabağ xanlığını İran tərəfinin işğalından qorumaq üçün Rusiya ilə yaxınlaşması məqsədilə aparılmış danışıqlarda Molla Pənah Vaqif Baş vəzir kimi iştirak etmişdir. İkitərəfli münasibətlərin qurulmasındakı səmərəli fəaliyyətinə görə Rusiya çarçası II Yekaterina ona hədiyyə olaraq əsa bağışlamışdır. O, gürcü çarı II İraklinin də İran təhlükəsi qarşısında Rusiyaya meyil etməsinə istinad edərək, bu məsələdə Gürcüstanla birgə çıxış etmək üçün səylər göstərmişdir.

Molla Pənah Vaqif bir neçə dəfə Tiflisə gedərək Gürcüstan hakimi II İrakli ilə görüşmüş, gürcü çarlığı ilə etibarlı müttəfiqlik qurmaq üçün danışıqlar aparmışdır. Şeirlərində də o, Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan hakimiyyəti arasında xoş münasibətlərin yarandığına işarələr etmişdir. Molla Pənah Vaqif, hətta Gürcüstan hakimi II İraklinin oğlu şahzadə Eulon haqqında yazdığı aşağıdakı şeiri qonşu dövlətin hökmdarına təqdim etmişdir:

*Valinin çeşmi-çırağı, vəh nə türfə can imiş,
Küllü-Gürcüstanın üstə sayeyi-sübhən imiş,
Düşməni pamal edən sərdari-valaşan imiş,*

*Aləmin sərdəftəriymiş, adı Eulon xan imiş,
Saxlasın Allah pənahında, əcəb oğlan imiş.*

*Heç yoxdur nisbəti, özgə diyarın xanına,
Bir cavandır kim, yaraşır padşahlıq şanına,
Dəyməsin afət yeli, yarəb, güli-xəndanına,
Sərbəsər aləm gərəkdir baş əyə fərmanına,
Taqi-əbruyi-lətifi qibleyi-iman imiş.¹*

Gürcü tədqiqatçıları müxtəlif nəşrlərdə adı Eulon, Leon və ya Yulon kimi getmiş şahzadənin həmin adlarla tanınan eyni şəxs olduğunu bildirirlər.²

Qarabağ xanlığının Baş Vəziri Molla Pənah Vaqifin “Mənbəi-cudü kərimdən açılır nəhri-xoşab”, “Naz ilə ta ol büti-ziba kəlisadan çıxar” misraları ilə başlanan müxəmməsləri də Gürcüstan təəssürləri əsasında yazılmış, qonşu ölkə ilə səmimi dostluq əlaqələri yaratmağa xidmət etmişdir.

Molla Vəli Vidadi Gürcüstanda II İrakli sarayında qısamüddətli həbs cəzası ilə üzbəüz qaldığı zaman Molla Pənah Vaqif “Kim ki, sevdiyi-səri-zülfi-pərişana düşər” misrası ilə başlayan “Düşər” adlı qəzəli yazıb şair dostuna göndərmiş, ona ürək-dirək vermiş, mənəvi cəhətdən dəstək olmuşdur. Bu şeir XX əsrin ortalarında Qafqaz Canişinliyində yüksək rəsmi vəzifə daşımış görkəmli Azərbaycan dramaturqu və mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin əlinə keçmiş və o, həmin şeiri bəyəndiyi üçün rus dilinə tərcümə edərək 1857-ci ildə Tiflisdə çıxan “Zurna” adlı məcmuədə çap etdirmişdir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.194

² Georgi Şağulaşvili. Vaqif və Gürcüstan // Molla Pənah Vaqif. Şeirləri (tərtib edən: Mirzə Maşov). Tbilisi, Universitet, 2017, s.30

Nəticədə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumlarından qorunmaq və birgə mübarizə aparmaq məqsədilə Qarabağ xanlığının Gürcüstan hakimiyyəti, İrəvan xanlığı və Talış mülkiyyəti ilə ittifaqının qurulması üçün Molla Pənah Vəqifin vasitəçi kimi apardığı danışıqlar və yazışmalar onların həmrəyliyinə nail olmağa şərait yaratmışdır.

Bu dövrdə, eyni zamanda, Qarabağ xanlığının digər Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqələri də genişləndirilmiş və daha da möhkəmləndirilmişdir. Məsələn, hələ Pənahəli xanın zamanından Qarabağ xanlığı ilə Şəki xanlığı arasında mövcud olmuş düşmənçilik Molla Pənah Vəqifin Şəki xanlığına rəhbərlik edən şair Hüseyn xan Müştəqlə qurduğu dostluq münasibətləri sayəsində xeyli dərəcə neytrallaşdırılmışdır. Doğrudur, Şəki hakimi Hüseyn xan Müştəqin şəirlərinə rəğbət bəslədiyi Molla Pənah Vəqifə tüfəng və kürk bağışlaması Baş vəzirə ağır başa gəlmişdir və o, bu münasibətə görə qısamüddətli olsa da, dustaqxana cəzası almışdır. Lakin sonradan iki qonşu xanlıq arasında dostluq əlaqələrinin yaranması mümkün olmasa da, əvvəlki gərginlik aradan qaldırılmışdır.

Qarabağın hakimi İbrahimxəlil xanın Gəncə xanlığına və Xoy şəhərinə rəsmi səfərlərində də Molla Pənah Vəqif iştirak etmiş və üzərinə düşən vəzifələri məsuliyyətlə yerinə yetirmişdir.

Baş vəzir kimi Molla Pənah Vəqif Qarabağ xanlığının, xüsusən Şuşa şəhərinin müdafiəsi və təhlükəsizliyi məsələləri ilə də məşğul olmuşdur. Belə ki, Ağa Məhəmməd şah Qacar 1795-ci ildə Qarabağa birinci dəfə hücum edərkən Şuşa qalasının müdafiəsinə Molla Pənah Vəqif rəhbərlik etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin “vaxtın təqazasına görə onun meyli və könlü silah və əsləhəyə dəxi olub, igidlik iddiasına düşürmüş və məqami-zərurətdə özü yaraq götürüb davaya

çıxarmış”¹ – sözləri Molla Pənah Vaqifin hərbi qabiliyyətə də malik olduğunu göstərir. Firidun bəy Köçərlinin məlumatına görə, Şirvan hakimi Məhəmməd həsən xan Vaqifə tufəng hədiyyə etmişdir. Bundan başqa, Vaqifin “Tufəng” rədifli şeir yazması və həmin şeirdəki tufəngin əhəmiyyəti və silahdan istifadə etmək qaydaları haqqındakı misralar onun tufəngdən məharətlə istifadə etmək bacarığını da nəzərə cərpdirir:

*Qıvrılır könlüm tufəngdən dəm vuranda, mar tək,
Od saçır ağzımdan ol çaxmağı-atəşbar tək,
Gülleyi-əşki atar çeşmim şərari nar tək,
Müşki barit ətrilə həm türreyi tərrar tək,
Etmədi dimağimi mütləq müəttər bir tufəng.*

*... Hər kim istər kim, vücudi mərəkə ara gərək,
Kəndi zatından silahü əsləhə əla gərək,
Gülləsilə xuni-ədə tökməyə sevda gərək,
Gər tufəng olsa bizə, mümtazü bihəmtə gərək,
Vaqifa, yoxsa deyil, məqbulumuz hər bir tufəng.*²

Bütün bunlar tədqiqatçıların yazdıqları kimi, Ağ Məhəmməd Şah Qacarın Şuşaya hücumu zamanı Molla Pənah Vaqifin şəhərin müdafiə olunması, hətta “döyüş əməliyyatlarına bilavasitə rəhbərlik etməsi”³ fikrinə şübhə yeri qoymur.

Həmçinin müasirlərinin yazdığına əsasən deyə bilərik ki, Molla Pənah Vaqif Qarabağda, xüsusən Şuşa şəhərində

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild (tərtib edən: Ruqiyyə Qənbərqızı). Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.139

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.180

³ Əziz Şərif. Vaqif (müqəddimə) // Molla Pənah Vaqif. Şeirləri (tərtib edən: Mirzə Maşov). Tbilisi, Universitet, 2017, s.17

tikinti-quruculuq işləri ilə də məşğul olmuşdur. Qarabağ tarixinə və ədəbi mühitinə dair tədqiqatlarda onun mühəndislik və inşaat işləri ilə də peşəkar səviyyədə məşğul olmasına dair qeydlər vardır. Vaqifin bu sahədəki qabiliyyətinə aid məlumatlar “Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr” kitabında yer almışdır: “Bir sıra elmlərdə, xüsusilə nücum və mühəndislikdə səriştəsi var imiş. Şuşada bəzi binaların, şəhərin ətrafına çəkilmiş hasar və qala divarlarının naziri və müşaviri Molla Pənah imiş”.¹

Molla Pənah Vaqif, eyni zamanda, Qarabağ xanlığının daxili həyatında da yaxından iştirak etmişdir. Vaqif İbrahimxəlil xanın yanındakı nüfuzundan istifadə edərək, əhalinin zəruri problemlərinin həll edilməsinə nail olmuşdur. Molla Pənah Vaqif, həmçinin Xalq şairi Səməd Vurğunun “Vaqif” dramında göstərildiyi kimi, İbrahimxəlil xanın və xanlığın digər rəsmi vəzifəli şəxslərinin yerli əhali ilə rəhmli davranması üçün səy göstərmiş və əksər hallarda buna nail olmuşdur.

Bütün bunlara görə, Molla Pənah Vaqif Baş vəzir kimi, yalnız xarici siyasətlə məşğul olmamış, ümumiyyətlə Qarabağ xanlığının daxili işlərinin də idarə edilməsində əsas fiqurlardan biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, “Qarabağnamə”lərdə Molla Pənah Vaqifin Qarabağ xanlığının idarə olunmasında “külli-ixtiyar” sahibi olması xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır.²

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatına novator, daha doğrusu, reformator sənətkar kimi daxil olmuşdur.

¹ Kamran Məmmədov. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr. Bakı, Hədəf, 2013, s.45

² Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-Tarixi Qarabağ // Qarabağnamələr. Bakı, Qanun, 2020, s.280

Məhz Molla Pənah Vaqifin sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəznində yaranan çoxəsrlik klassik romantik lirika ənənələrindən yeni tipli realist şeirə keçid hadisəsi baş vermişdir. O, heca vəznli Azərbaycan şeirinin qüdrətli yaradıcısıdır. Molla Pənah Vaqif mövzusunı xalq həyatından alıb, xalq-aşıq şeiri tərzində yazdığı şeirlər ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir tarixi mərhələ formalaşdırmışdır.

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli ilə Mirzə Fətəli Axundzadə arasında fərqli bir sənət zirvəsidir.

Onun şeirləri yaşadığı dövrün milli məişətinin və mədəni mühitinin poetik güzgüsüdür. Vaqifin əsərləri XVIII əsr Azərbaycan həyatını və ölkəmizin ictimai-siyasi gedişatını öyrənmək üçün mənbə hesab oluna bilər. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin əsaslarını yaratmış, erkən realizmin yaradıcısı olmuşdur.

Vaqifin zəngin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının vəzn və janr, dil və üslub, bədii təsvir vasitələri baxımından da yeni olub, ədəbiyyat tariximizdə fərqli bir istiqamətin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Vaqif Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir epoxa yaratmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli onun xidmətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir: “Vaqifin milli ədəbiyyatımıza hüsni-xidməti bu olubdur ki, ...müqəllidlik (təqlidçilik – *İ.H.*) etməyibdir, ...asan və təbii bir yol açıbdır ki, ondan sonra gələn şairlər ona peyrəvilik edib (ardınca gedib – *İ.H.*), bir çox gözələ əsərlər meydana gətiriblər. Bu cəhətə Molla Pənah Vaqifin Qafqaziyada vücuda gələn şairlərin babası və ustadı adlanmağa haqqı vardır”.¹

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.157

Azərbaycan xalqının sonrakı inkişafında, milli-mənəvi təkamülündə Molla Pənah Vəqifin şəirlərinin mühüm rolu olmuşdur.

Molla Pənah Vəqifin xalqın milli poetik sərvətinə çevrilmiş yaradıcılığı Azərbaycan dövləti tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1982-ci ildə Qarabağın tarixi-inzibati mərkəzi olan Şuşa şəhərində Molla Pənah Vəqifin möhtəşəm məqbərəsinin ucaldılması ölməz sənətkarın xatirəsinə böyük ehtiramın ifadəsidir.

Molla Pənah Vəqifin Şuşa şəhərindəki məqbərəsi Qarabağın Azərbaycan möhürüdür.

XX əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərində erməni işğalçılarının Qarabağ bölgəsinin digər maddi-mədəni sərvətləri ilə yanaşı, Molla Pənah Vəqifin mavzoleyini də dağıtmaları vandallıq hadisəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 2020-ci ildə Qarabağda qazanılmış tarixi Zəfərdən sonra dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş Böyük Qayıdış hərəkəti sayəsində Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin yenidən bərpa edilməsi böyük sənətkarın ədəbi-tarixi xidmətlərinə müstəqillik dövründə verilmiş yüksək qiymətin ifadəsi, ədalətin Zəfər çalmasının bariz nümunəsidir. Prezident İlham Əliyevin 14 yanvar 2021-ci il tarixində işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhərinə səfəri zamanı bəyan etdiyi aşağıdakı fikirlər Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən vaxtilə Molla Pənah Vəqifin məqbərəsinin Qarabağda ucaldılmasının tarixi mahiyyətinin və müasir əhəmiyyətinin fəlsəfəsini aydın şəkildə ifadə edir: “İndi buna hər kəs təbii hadisə kimi baxa bilər. Amma o vaxt, sosializm dövründə xanın vəzirinin şərəfinə məqbərə ucaltmaq doğrudan da, fəvqəladə bir hadisə idi. Məhz Heydər Əliyevin təkidi və cəsarəti nəticəsində o vaxt Azərbaycan buna nail ola bildi... Bu məqbərənin yaradılması və açıl-

lışı bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının öz tarixinə, Azərbaycan xalqının öz dahi şəxsiyyətinə olan hörmətinin əlaməti idi. Digər tərəfdən, bu məqbərənin Şuşada açılması bir daha təsdiq edirdi ki, Şuşa Azərbaycan şəhəridir”.¹

Molla Pənah Vəqifin Şuşa şəhərindəki məqbərəsinin 2021-ci ildə əzəmətli memarlıq abidəsi kimi bərpa edilməsi və Vəqif Poeziya Günlərinin böyük ədəbiyyat və mədəniyyət bayramı səviyyəsində keçirilməsinə yenidən start verilməsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixi ədalətin bərpa edilməsi yolunda qazandığı Zəfərin ədəbi təntənəsidir.

Artıq böyük Azərbaycan şairi və görkəmli dövlət xadimi Molla Pənah Vəqifin həyatı və yaradıcılığının dövlət müstəqilliyi ideallarının işığında tədqiq edilməsinə və təbliğ olunmasına yenidən qayıdış mərhələsi başlanmışdır.

Molla Pənah Vəqifin anadan olmasının 250 illiyi və 300 illik yubileyləri Azərbaycanda dövlət səviyyəsində böyük təntənə ilə qeyd edilmişdir.

Xüsusən, müstəqillik dövründə, 2017-ci ildə Molla Pənah Vəqifin 300 illik yubileyinin YUNESKO və TÜRKSOY kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə geniş miqyasda qeyd olunması böyük sənətkarın adının və zəngin bəddii irsinin dünyada tanınılmasına xidmət etmişdir. Türksoy Beynəlxalq Təşkilatı Ankarada Molla Pənah Vəqifin əsərlərini 12 dildə kitab halında nəşr etmişdir.²

Hazırda Molla Pənah Vəqifə yeni dönüş böyük ədəbi məktəb yaratmış qüdrətli şair və mütəfəkkirin həyatı və yaradıcılığının müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideyaları və xalqımızın milli maraqları ilə bəşəri dəyərlər əsasında tədqiqi və təbliğinə start vermək deməkdir.

¹ İlham Əliyev Şuşaya Qələbə yolu ilə gəldi. “Azərbaycan” qəzeti. 16 yanvar 2021-ci il

² Dünya dillərində Molla Pənah Vəqif şeirləri (ön söz: İsa Həbibbəyli). Ankara, 2017

Molla Pənah Vaqifə üz tutmaq otuz il ərzində tədqiqatdan kənarda qalmış zəngin ənənələrə malik Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin əsaslı şəkildə araşdırılaraq həmin boşluğun aradan qaldırılmasına çağırışdır.

Molla Pənah Vaqif sənətinə yenidən qayıdış elm və ədəbiyyat sahəsində görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərimizin həyatı və yaradıcılığını azərbaycançılıq idealları işığında tədqiq olunmasına Böyük Qayıdış hadisəsidir.

Azərbaycan elmi tam ərazi bütövlüyü şəraitində ölkəmizin maddi-mənəvi, ədəbi-tarixi və mədəni sərvətlərinin və dəyərlərinin müasir dövrün yüksək tələbləri əsasında dərinlən və hərtərəfli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsinə Molla Pənah Vaqiflə qayıdır.

MOLLA PƏNAH VAQIFIN MÜHİTİ VƏ HƏYATI

XVIII əsr Azərbaycan lirikasının görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı şairin çağdaşlarından tutmuş, dövrümüzün tədqiqatçılarına qədər bir çox qaynaq, məxəz və tədqiqatların əsas mövzularından olmuşdur. Onun haqqında ilkin qaynaqlar müxtəlif tarixçilərin əsərləridir. Vəzirlik fəaliyyəti ilə Qarabağ xanlığının tarixində mühüm rol oynamış şair haqqında həmin xanlıqdan bəhs edən bir çox tarixi əsərlərdə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan Mirzə Camalın, Rzaqulu bəyin, Mir Mehdi Xəzaninin əsərləri Vaqif haqqında ilkin və ən dəyərli qaynaqlar kimi diqqəti cəlb edir.

Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun “Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri” adlı əsərində Vaqif haqqında çox müsbət rəy verilir: *“Əvvəl mərhum Axund Molla Pənah idi ki, o, ağılı, tadbiri və kamalı ilə məşhurdur. İranda və Türkiyədə böyük şöhrət qazanmışdır. Təxəllüsü Vaqif idi. Onun türkcə yazdığı şeirləri ağızlarda deyilir və dillər əzbəridir. Sair kargüzarları, eşikağasıları, nazirləri və məmurları çox idi. Ağa Məhəmməd şah əhvalatından sonra Qarabağ vilayətinin halı pərişan və camaatın dağılıq düşməsi ilə əlaqədar olaraq mərhum xanın məmur və kargüzarlarından elə adamlar qalmadı”*.¹ Vaqifin elmi dünyagörüşü, hətta nücum elminə bələd olması dövrünün tarixçiləri tərəfindən vurğulanmışdır. Bu baxımdan Mirzə Yusif Qarabağının “Tarixi-Safi” adlı əsərində də dövrünün məşhur adamlarından biri kimi təqdim edilir: *“Bəzi elmlərdə şöhrəti olan və Molla Pənah təxəllüsü ilə bir alim İbrahim xanın yanında qulluq edirdi. Bu şəxs hesab, rəml və astronomiya elmlərini yaxşı bilirdi. O, İbrahim xanın qoşu-*

¹ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.285

nunun taleyini düşünərək demişdi: *“Sabah biz Xoy şəhərinin ortasında olmalıyıq”*.¹

Mirzə Camal da “Qarabağ tarixi” adlı əsərinin “Evinin əmələ və kargüzarları və dövlət işilə məşğul olan şəxsləri” başlıqlı fəslində Vaqif haqqında yüksək fikirlər söyləməkdədir: *“Birincisi, Vaqif təxəllüslü mərhum Axund Molla Pənahdır ki, tədbirli və kamallı məşhur vəzir idi və İranda, Rumda olduqca şöhrət tapmışdır. Onun türkcə yazdığı aşiqanə şeirləri indi də dillərdə əzbərdir”*.²Bu qaynaqlarla yanaşı, Vaqif haqqında müxtəlif tədqiqatlar da onun bioqrafiyasının yazılmasında mühüm rol oynamış əsərlər kimi diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, Vaqifin həyatından bəhs edən tədqiqatlarda aşağıdakı əsas məsələlərə diqqət yetirilmişdir:

1. Soy-kökü;
2. Məzhəbi;
3. Doğum tarixi;
4. Doğum yeri;
5. Ailəsi;
6. Atası;
7. Sosial mənsubiyyəti;
8. Gəncliyi;
9. Müəllimi;
10. Müəllimlik fəaliyyəti;
11. Saraya dəvət olunması;
12. Dostları;
13. Vəzir kimi fəaliyyəti;
14. Qarabağ tarixi ilə bağlı hadisələr:
 - Ağə Məhəmməd şah Qacarın hücumu;
 - Şuşa şəhərini tərk etməmə səbəbi;

¹ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.31

² Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, s.28

- Dustaq həyatı;

15. Ölümü.

Qeyd edək ki, Vaqif haqqında monoqrafik tədqiqatların sayı çox deyil. Görkəmli şairin ölümündən sonra əlyazmalarının məhv edilməsi bibliografik məlumatların da nataamlığına səbəb olmuşdur. Ölümündən sonra irsinin toplanılması işi başlanmış, eləcə də həyat yolu haqqında müxtəlif məlumatlar verilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o, Qarabağ xanlığının vəziri olduğu üçün Qarabağ tarixi ilə bağlı müxtəlif qaynaqlarda Molla Pənah Vaqiflə bağlı ilkin məlumatlar yer alır. “Qarabağnamələr” bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Mirzə Yusif Qarabağının görkəmli şairə və müasirlərinə həsr etdiyi əsəri Vaqif haqqında ilkin qaynaqlardandır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ilk dəfə sistemləşdirən Firidun bəy Köçərlinin araşdırmalarında da Vaqif haqqında təfərrüatlı məlumata rast gəlirik. Firidun bəy Köçərli ilk dəfə Vaqif haqqında məxəzləri də sistemləşdirmiş, hansı müəlliflərin onun həyat və yaradıcılıq yolu ilə marqlanıb, ortaya əsər qoyduqları barədə məlumat vermişdir: *“Hicrətin 1244-cü sənəsinə dəki, miladın 1828-ci sənəsinə mütaqibdir, – Mirzə Yusif Qarabaği məşhur Mirzəcan bəy Mədətovun ilhah və təvəqqeyinə görə, bir məcmuə tərtib elədi. Haman kitabça “Məcmueyi-Vaqif” adlanıbdır ki, onun dibaçəsində müxtəsərən Vaqifin tərcümeyi-halı zikr olunub və onun əşarından və kəlamından ümdələri, əvvəl müəşşərat və müxəmməsət və ondan sonra qəzəliyyat və mürəbbeat yazılıbdır. Haman məcmuə 1272 (1856)-ci sənədə Teymurxanşurada təb olunubdur ki, indi çox çətinlik ilə tapılır. Və bundan əlavə bir məcmuə dəxi Adolf Berjenin səy və himməti ilə tərtib olunub, 1857-ci sənədə Leypsiq şəhərində çap olunubdur. Əgərçi bu məcmuə “Azərbaycan şüərasının asarı və əşarı” adlanır, amma ona ancaq Molla Pənah Vaqifin, Qasım bəy Zakirin və bir para*

Qarabağ şairlərinin kəlamı daxil olubdur".¹ Göründüyü kimi, Vaqif haqqında ilkin qaynaqların sayı çox deyil. Mirzə Yusif Qarabağının isə görkəmli şairin həyatı haqqında çox qısa məlumat verməsi sonrakı tədqiqatçıların işini çətinləşdirmişdir.

Onun həyat və yaradıcılığı, xüsusilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının sovet dövründə, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Həmin tədqiqatlarda xronoloji ardıcılıqla fakt və hadisələrə aydınlıq gətirilmiş, düzəlişlər edilmişdir. Ümumiyyətlə isə Firidun bəy Köçərli, Salman Mümtaz, Həmid Araslı və Araz Dadaşzadənin tədqiqatları vaqifşünaslıqda xüsusi bir mərhələ olmuşdur. Onlar həm müxtəlif məxəzlərə, həm də şairin əsərlərinə nəzər salaraq dolğun bir bioqrafik məlumat yaratmağa çalışmışlar. Həmin tədqiqatlara nəzər salmazdan öncə bəzi əsərlərdən bəhs etmək istəyirik. Bunlardan biri sovet tənqidçisi Mehdi Hüseynə məxsusdur. Onun "Vaqif" adlı kitabı var, lakin bu kitabda Vaqifin həyatı ilə bağlı məlumatlara rast gəlmirik. Əsər 1932-ci ildə qələmə alındığı üçün sırf sovet ideologiyası baxımından əks etdirilməkdədir. Hətta kitabın fəsil adlarından da bəlli olur ki, müəllifin məqsədi Vaqifi sovet ideologiyasına uyğun bir şair kimi təqdim etməkdir: "*Proletariat və ədəbi irs*", "*Vaqifin tarixi rolu*", "*Vaqif saray aristokratiyasının şairi kimi*", "*Vaqif və İran mədəniyyəti*", "*Üç dövr*", "*Vaqif bədbinliyinin ictimai kökləri*" və s. Burada hətta Qasım bəy Zakir də "mülkədar mühafizəçi şair" adlandırılmışdır.² Kitabda Vaqifin həyatının təfərrüatları olmasa da, XVIII əsr mühiti, Ağə Məhəmməd Şah Qacar kimi müasirlərinin adları çəkilmişdir. Təbii ki, ruslara yüksək rəğbət hissi də aşılannmışdır: "*Məlum olduğu üzrə, Rusiyada ticarət kapitalizmi iri addım-*

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.136

² Mehdi Hüseyn. Vaqif. Bakı, Azərnəşr, 1932, s.5

larla irəliləyir və yeni bir ictimai əlaqənin yaradılması üçün şərait hazırlayırdı. Vaqif rus oriyentasiyasının tərəfdarı idi. Hətta onun Tiflisə, İrakli xanın yanına getməsi və onun oğluna mədhiyyə yazması da bizə məlumdur. Bu hadisə Vaqifin İran mədəniyyətinə qarşı olan mənfi əldaxqəsini müəyyən edirdi”.¹ Göründüyü kimi, M.Hüseyn əsl sovet tənqidçisi kimi çıxış edərək, Vaqif yaradıcılığını sovet ideologiyasına müncər etməyə çalışır. Elə buradaca qeyd edək ki, Vaqifin Rusiya tərəfdarı olması kimi məsələlər bioqrafiyasında həmişə diqqət yetirilən məsələlərdən olmuşdur. Bu baxımdan Nizami Cəfərovun monoqrafiyasında da həmin problemə diqqət yetirilmişdir: “Əlbəttə, Vaqifin tam bir Rusiya tərəfdarı olması barədə söhbət belə gedə bilməz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həm Rusiyanın Qarabağ xanlığına, həm də Qarabağ xanlığının Rusiyaya bu jestlərinin arxasında məlum siyasi məqsədlər dayanırdı ki, Qarabağ xanlığının vəziri bunu bütün dərinliyi ilə dərk etməyə bilməzdi”.² Təbii ki, “Qarabağnamələr”də Qarabağ xanlığının, onun xan və vəzirinin Rusiya ilə olan münasibətləri barədə məlumatlar yer almış və məşhur əsa haqqında bilgilər də buradan qaynaqlanmışdır: “Sərdar öz adamlarından birinin vasitəsilə əlahəzrət imperatriçənin İbrahim xana hörmət və məhəbbətini bildirərək, ona çoxlu hədiyyə, eyni zamanda həmsöhbəti və məsləhətçisi Molla Pənaha da qaş-daşla bəzənmiş bir əsa göndərdi. Elə ki başqa xanlar İbrahim xanın əlahəzrət imperatriçəyə ərizə ilə müraciətini və qüvvətli Rus dövlətinə edəcəyi itaət təklifini eşitdilər, hərə bir ərizə ilə yüksək ailədən olan sərdara müraciət edib özlərinin Rus dövlətinə tabe və itaət edəcəklərini bildirdilər. Həmin xanlar bunlardır: talışlı Mir Mustafə xan, şirvanlı Mustafə xan, gəncəli Cavad xan, İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanları. Belə bir vəziyyətdə ikən

¹ Mehdi Hüseyn. Vaqif. Bakı, Azərnəşr, 1932, s.15

² Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.30

Rusiyanın günəş taclı həzrəti imperatriçə Yekaterina Allahın qəzasilə vəfat etdi. Buna görə böyük sərdar qraf Zubov öhdəsində olan vəzifədən boyun qaçıraraq Rusiyaya getdi".¹

Mehdi Hüseynin Vaqifə həsr olunmuş tədqiqatında görkəmli şairin həyatı ilə bağlı məlumatlardan sadəcə öldürülməsi ilə əlaqəli bir cümlə yer alır: *"Vaqif Qarabağda hakimiyyət başına keçmiş olan Məhəmməd bəy tərəfindən vəhşicəsinə öldürüldü. Bu ölüm Qarabağ xanlıqı tarixinin qanlı səhifələrində qara bir ləkə buraxdı"*.² Ümumiyyətlə, tənqidçinin qarşıya qoyduğu məqsəd Vaqifin həyat yolunun öyrənilməsi olmadığı üçün bu məsələnin üzərindən sükutla keçmişdir.

Vaqifin dəfələrlə nəşr olunmuş əsərlərinin bir çoxunda onun həyatı ilə bağlı bilgilər yer almamaqdadır. 1937-ci ildə latın əlifbası ilə nəşr edilmiş kitabı, 1994-cü ildə nəşr edilmiş "Qurban olduğum" adlı toplunu, eyni zamanda məktəblilər üçün hazırlanmış seçmələri bu baxımdan nümunə göstərə bilərik. Vaqif irsinin ən yaxşı tədqiqatçılarından olan Həmid Araslı və Araz Dadaşzadənin hazırladıqları toplularda isə şairin ömür yolu və bədii yaradıcılıq yolu haqqında da oxuculara qısa bilgilər verilir.

Vaqifşünaslıqda Araz Dadaşzadənin monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, digər tədqiqatçılardan daha sonra araşdırma apardığı və mövcud bütün qaynaq və məxəzlərə nəzər saldığı üçün tarixə sadıqlıq prinsipi əsasında təfərrüatlı araşdırma aparmağa nail olmuşdur. Lakin əvvəlki müəlliflərin bütün bilgiləri onun üçün mühüm bir qaynaq rolunu oynamışdır.

Vaqifşünaslığın müasir mərhələsində də şairlə bağlı araşdırmalar davam etməkdədir. Nizami Cəfərovun 2017-ci ildə Vaqifin 300 illik yubileyi münasibətilə qələmə alınmış

¹ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 288 s., s.40

² Mehdi Hüseyn. Vaqif. Bakı, Azər nəşr, 1932, s.22

“Molla Pənah Vaqif” adlı monoqrafiyası bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgülər üzrə Vaqifin soykökü haqqında məlumata da məhz Nizami Cəfərovun həmin monoqrafiyasında rast gəlirik. Alimə görə, *“Molla Pənah Vaqifin dünyaya gəldiyi ailə mühiti, uşaqlığı və gəncliyi barədə məlumat o qədər də geniş deyil”*.¹ Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütün tədqiqatlarda məlumatların bərpa edilməsi məsələsi aktualdır, bu baxımdan Firidun bəy Köçərli və Salman Mümtaz kimi ilkin tədqiqatçıların daha böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, onlar xalq arasında da olmuş, müxtəlif şəxslərin hafizələrində həkk olunanları belə toplamağa çalışmışlar. Nizami Cəfərov Vaqifin soy-kökü haqqında aşağıdakı qənaətə gəlir: *“Qazax mahalındakı Salahlı kəndlərinin hamısının bir kökdən törədiyi, bu mahala orta əsrlərin sonlarında Anadolunun şərqindən köçüb gəldikləri məlum olur”*.² Hansı qaynağa əsasən bu tezi irəli sürdüyünü qeyd etməsə də, N.Cəfərov bu özəlliyi həmin bölgə insanlarının dil-şivə xüsusiyyətləri və folklor özəllikləri ilə əlaqələndirir.

Vaqif haqqında ilk sanballı tədqiqat işlərindən biri Salman Mümtaza məxsusdur. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları” əsərinin “Molla Pənah Vaqif” hissəsində XVIII əsr şairinin həyatı haqqında dəqiqləşdirmələr aparılır: *“Azərbaycan türklərinin saf bir özəyini təşkil edən kəndlilərdən ərsei-vücuda gəlmiş və bütün ellər tərəfindən “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” ünvanı-cəlinə məzhər olmuş bu böyük və qiymətli şairimizə dair ilk məlumatı biz o tarixlərdə yazılan Hacı Əliqulu xan Valeh Dağıstaninin təlif etdiyi “Ri-yazülüş-şüəra” adlı təzkirəsindən və yaxud İbrahim xan Cavanşir ilə sıx bir rəbətə olan Təbriz bəylərbəyi əmirül-ümərası Hacı Əbdürrəzzaq xan Dünbilinin “Nigaristan”ın-*

¹ Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.21

² Yenə orada

dan öyrənəcəkdik ki, məəttəəssüf, birincisini görmədiyimiz kimi, ikincisində də heç bir məlumata təsadüf etmədik və yenə uzun müddət Qarabağda yaşayan Bəhmən Mirzə Qacar Nəsrəddin şah Qacarin atası olan Məhəmməd şah Qacarin adına yazdığı *“Təzkirei-Məhəmmədşahi”*’sində tam mənası ilə sükut ixtiyar edərək Vaqif haqqında tək bir cümlə də olsun işlətməmişdir. A.P.Berje də Azərbaycan şairlərinə dair Almanıyanın *Leypsiq şəhərində çap etdirdiyi məcmuəsində Vaqifin tərcümei-halından bəhs edən bir sətir də yazmamışdır*”.¹ Göründüyü kimi, Salman Mümtaz Adolf Berjenin Vaqiflə bağlı heç bir biblioqrafik məlumat vermədiyini qeyd edir. Lakin Dadaşzadənin istinad etdiyi qaynaqlardan biri Adolf Berjenin rus dilindəki bir məqaləsidir: *“Несколько слов о Закавказских мусульманских поэтах”*. 1868-ci ildə qələmə alınmış bu məqalə *“Qafqaz”* jurnalının 3-cü nömrəsində nəşr olunmuşdur. Çox güman ki, bu mənbə Salman Mümtaza məlum olmamışdır.

Molla Pənah Vaqifin bioqrafiyası haqqında uzun illər boyu bir çox mübahisəli mülahizələr irəli sürülmüş, zaman-zaman səhvlər aradan qaldırılmış, tarixə və şairin bədii yaradıcılığına istinad edilərək həqiqi bir həyat yolu yazılmağa çalışılmışdır. Bu baxımdan Vaqifin doğum tarixi ilə bağlı mübahisələr daha çox olmuşdur. Bu bərdə daha təfərrüatlı məlumat Araz Dadaşzadənin monoqrafiyasındadır: *“Molla Pənah Vaqifin təxminən 1717-ci ildə anadan olduğu elm tərəfindən əsas götürülmüşdür. Bir sıra mənbələrdə, məsələn, M.Y.Nersesovun məcmuəsində Vaqifin təvəllüd ili göstərilmir. Müxtəlif mənbələrdə isə doğum ili müxtəlif cür qeyd olunmuşdur”*.² Rzaqulu bəyin şairin 1732-ci ildə, A.Berjenin

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.31

² Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.43

isə 1747-ci ildə doğulduğunu iddia etməsini əsassız sayan tədqiqatçı alim H.Qaradağının təzkirəsindən və F.Köçərlinin materiallarından çıxış edərək 1717-ci ilin daha doğru bir doğum tarixi olduğunu qeyd edir. H.Qaradağının təzkirəsində bu barədə deyilir: “...*Vaqif yazılanlara görə təxminən səneyi-islamiyyənin 1130-cu ilində təvəllüd tapıbdır*”.¹ Həmid Araslı isə Vaqifin həyatından bəhs edərkən, heç bir mübahisəyə yol vermədən 1717-ci ilin doğum tarixi olduğunu göstərsə də, sətirləti qeydlərində 1737-ci ilin də doğum tarixi kimi qeyd olunduğunu açıqlayır: “*Bu tarixi 1737 göstərən-lər də var. Vaqif öldürüldüyü zaman altmış yaşında oldu-ğunu güman edənlər bu tarixi dürüst hesab edirlər. Lakin Məmməd bəyin adından Vaqifə yazılmış şeirdən şairin öldü-rüldüyü zaman həştad yaşı olduğu aydınlaşır*”.² Əslində müxtəlif qaynaqlardakı məlumatların mülahizə edilərək, 1717-ci il hökmünə gəlinməsi akademik Həmid Araslı tərəfindən aparılmışdır. Son dövr tədqiqatlarında artıq bu məsələ haqqında mübahisələr aradan qalxmış, bütün ədəbiyyat tarixlərində Molla Pənah Vaqifin doğum tarixi kimi 1717-ci il göstərilmişdir. Hətta Vaqif haqqında son monoqrafiyalardan birinin müəllifi olan akademik Nizami Cəfərov doğum ilinə sadəcə Həmid Araslıya istinad etməklə kifayətlənmişdir.

Vaqifin doğum yerinə gəldikdə isə bu barədə artıq ədəbiyyatşünaslıqda yekdil fikir olsa da, Araz Dadaşzadənin qeyd etdiyi kimi, bu faktla bağlı da bilgiler birmənalı deyil. Bu baxımdan Salman Mümtazın da diqqət yetirdiyi məqamlardan biri Vaqifin anadan olduğu məkandır: “*Vaqifin məs-qətürrəsi, yəni anadan olan yeri haqqında da ixtilaf vardır. Bəziləri Balakən, Həsənsu, Qarabağ, Qazax şəhər və kənd-lərini Vaqifin anadan olan yeri hesab edirlər. Amma ehtiyat-*

¹ Yenə orada, s.44

² Həmid Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956, s.270

kar mühərrirlər isə bu nöqtəni üstüörtülü buraxaraq, Qazax elindəndir, deyirlər. Bu ehtiyatkarların birincisi Mirzə Yusif Nersesovdur”.¹ Göründüyü kimi, yenə də ədəbiyyat tarixində Vaqifin doğum yeri ilə bağlı artıq stabil bir məlumat mövcud olsa da, XX əsrin əvvəllərində bununla bağlı da mübahisələr mövcud olmuşdur. Həmin mübahisələrin aradan qalxmasında, yəqin ki, Vaqif yaradıcılığına istinad edərək, Qazaxın Salahlı kəndini göstərən Salman Mümtazın böyük rolu olmuşdur. O, bəziləri deyə adlandırıdığı müəlliflərin irəli sürdükləri müxtəlif məkanların heç birini qəbul etmir və fikrimizcə, onun doğulduğu yer Salahlı kəndidir, – deyə qeyd edir: *“Bizcə, Vaqifin dünyaya gəldiyi yer bu göstərilən yerlərin heç birisi deyildir. Onun doğma yurdu Qazax şəhərinin yanındakı Salahlı kəndidir. Çünki bunu Vaqif özü aydın və aşkar bir surətdə meydana qoymaqladadır. Aşağıdakı iki beyt buna böyük, həm də çox mötəbər bir sənəddir:*

*Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdi Səlahlıya,
Səlah bilməm nədir, yanında yarı-canfəza yoxdur.
Şəkər ləblər olurlarmış əzəldən Sarıqamışda,
Gəlib şimdi sorağın sordum, onlardan səda yoxdur”.*²

Vaqifin doğum yerinin Qazax mahalının Qıraqsalahlı kəndi olmasını sonrakı tədqiqatçılar – Həmid Araslı və Araz Dadaşzadə də təsdiqləyirlər. Dadaşzadəyə görə, ilk dəfə bu fikri Nersesov yazmışdır. H.Qaradaği, Rzaqulu bəy, A.Berje, H.Qayıbov, F.Köçərli, S.Mümtaz da bu fikirdə olmuşlar. Firidun bəy Köçərli də “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında Vaqifin doğum yeri haqqında müxtəlif rəvayətlərin olduğunu qeyd edir: *“Molla Pənahın əsli Qazax mahalından,*

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.33

² Yenə orada, s.33-34

bir rəvayətə görə Həsənsu kəndindən və qeyri bir rəvayətə görə Salahlı qəryəsindəndir. Axıncı rəvayətin doğru olmağına bir para dəlillər mövcuddur. Belə ki, Molla Pənahın nəslindən indi də Salahlı qəryəsində vardır ki, “Mehdioğlu” ləqəbi ilə məşhurdurlar. Çünki Molla Pənahın babası Meh-dioğlu adlanırdı və onlar Sarıqamış adlanan yerdə olurdular. Sarıqamış keçmişdə Salahlı qəryəsinin bir hissəsi idi”.¹ Beləliklə, müxtəlif dövr tədqiqatçılarının ümumi rəyinə görə, Vaqifin vətəni Qazax mahalının Salahlı kəndidir.

Şairin valideynləri haqqında məlumatlar da tədqiqatlarda qaldırılan problemlərdəndir. Dadaşzadəyə görə, Vaqifin ata-anası haqqında əldə geniş məlumat yoxdur. Buna görə də Salman Mümtazın Qazaxın qoca sakinləri ilə söhbətləri əsasında yazılmış qaralamaları ilə kifayətlənmək lazımdır. Həmin məlumat isə aşağıdakı şəkildədir: *“Anasının adı Ağ-qızıdır... Vaqifin babası Sarıçəkmə Süleyman, ləqəbi Alicə-nabdır”*.² Nizami Cəfərov isə həmin mənbə haqqında məlumat vermir və sadəcə şeirinə əsasən Salman Mümtazın bu tezisini irəli sürdüyünü qeyd edir. Qaynaqda belədir: *“Vaqifin Molla Vəli Vidadi ilə etdiyi müşairələrinin birindən anasının adı Ağqız olduğu da anlaşılmaktadır*:

*Ağqız oğluyam, əhli-dərdəm mən,
Tayım-bərabərim yoxdur, mərdəm mən,
Əlinin quluyam, cavanmərdəm mən,
Ancaq sən yassarsan, xissət eylərsən”*.³

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.127

² Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.45

³ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.32

Vaqifin atası isə Mehdi ağadır və bu barədə də Firidun bəy Köçərli, Salman Mümtaz, eləcə də digər tədqiqatçılar məlumat vermişlər. Mehdi ağanın sosial statusu haqqında məlumatlar müxtəlifdir. Dadaşzadəyə görə, şairin babası da, atası da son dərəcə yoxsul olmuşlar. Hətta bəziləri bunu Vaqifə baş qaxıncı da etmişlər.¹ Həmid Araslı isə Vaqifin orta bir kəndli ailəsində doğulduğunu yazır. Hətta Qaradağının Qazax ağalarından olduğunu da sətirləti qeyddə vurğulayır.²

Vaqifin ailə həyatına gəldikdə isə onun iki qadınla evləndiyi barədə məlumatlar var. Araz Dadaşzadə Salman Mümtaza istinadən onun Mədinə və Qızxanım adlı iki arvadının olmasını yazır. Vaqifin “Yoxdur” rədifli məşhur qoşmasının bəndlərindən biri belədir:

*Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kəmalımız var,
Allaha şükür ki, kəmal da yoxdur.*

Tədqiqatçıların, o cümlədən, Salman Mümtazın diqqətini cəlb edən “*Nə də evdə sahibcamalımız var*”, – ifadəsidir. Əslində bu misra ilə tam olaraq nəyi ifadə etdiyi anlaşılmayan Vaqifin həyatı ilə bağlı iki mülahizə yürüdü. “*Bizcə, bu misranın mövzusu bir qədər üstüörtülü və mübhəmdir. İlk əvvəl Vaqifin o vaxta kimi evlənmədiyi və yaxud rəfiqəsinin “sahibcamal” olmayaraq çirkin olduğu xəyalə gəlir. Bu nöqtəni tənvir etmək üçün əldə vəsiqəmiz olmalıdır ki, müttəəssüf, hələlik yoxdur*”.³ Göründüyü kimi, Salman Mümtaz

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.45

² Həmid Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956, s.270

³ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.45

bir tədqiqatçı ehtiyatkarlığı ilə əmin olmadığı məsələlər haqqında sadəcə öz şəxsi mülahizələrini irəli sürməklə kifayətlənir. Qeyd edək ki, Yusif Vəzir Çəmənizəminli də “İki od arasında” əsərində Vaqifin bədii portretini yaratmış və həyatı ilə bağlı mühüm məqamlara toxunmuşdur. Romanın əvvəlində böyük şair öz evində Murov dağınyı seyr edərkən təsvir edilir: *“Pəncərənin xırda, rəngbərəng şüşələrindən içəri düşən şüalar yerə döşənmiş xalılaryn boyalarına ayrıca bir süs vermişdi. Bəzi naxışlar alovlanan kimi olaraq yaldızlı qəzəhlərlə pəncərəyə doğru uçuşurdu. Pəncərənin içində ipək döşək üstə uzun papaq, zoğalı çuxa, yaşıl şalvar geymiş, şal qurşaqlı bir kişi oturub, bir qanadı qaldırılmış pəncərədən uzaq mənzərəni – Dəbtələbi, başı qarlı Murov dağınyı seyr edirdi. Onun qara boyalı bığlarının ətrafındakı dərin cizgilər gah füsunkar mənzərə qarşısında xəfiflənir, gah da dərinləşərək ağır qayğılar ifadə edirdi. Bu, xanın vəziriy və dövlatin müşaviriy Molla Pənah Vaqif idi”*.¹ Yusif Vəzir tərəfindən sadəcə Vaqifin deyil, oğlu Qasım ağanın və həyat yoldaşı Qızxanımın da obrazları yaradılmışdır: *“Bu əsnada qələmkar pərdəli qapı açıldı. Vaqifin oğlu Qasım ağa içəri girdi. Bığ yeri yeni tərləyən bu gənc naxışlı corabları ilə xalının üzəri ilə səssizcə yürüyərək atasına yanaşdı və diziy üstə çöküb əlini öpdü:*

– Ağa, bayramın mübarək olsun! – dedi və sevinclə atasının üzünə baxa qaldı.

– Səninkilə bərabər, oğul! Neçə belə-belə bayramlar görəsən!

Böyük oğlan olasan!

Ortalığa dərin bir sükut çökdü. Nə ata bir söz söylədi, nə oğul. Vaqif üzünü yenə Murov dağına tərəf çevirib əqiq üzüklü barmaqları ilə pəncərənin taxtasını çalaraq nədənsə

¹ Yusif Vəzir Çəmənizəminli. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.457

Qasım ağanın anasının vaxtsız sönməsinə yanıqlı xatırladı. Yenə üzünün cizgiləri dərinləşdi və gözündən bir damla yaş qopub yanağı aşığı yuvarlandı". Beləliklə, tarixi romanda Vaqifin iki dəfə evlənməsi barədə məlumat verilir. Romanın sonrakı səhifələrində Qızxanım adlı ikinci arvadının da adı çəkilir və ailədaxili münaqişələrin olması fonunda təqdim edilir: "Qasım ağa qalxıb qapıya çatmamış qələmkar pərdə qaldırıldı, içəri ortaboylu, dolğun vücutlu gözəl bir qadın girdi. Kələğayının altından çıxmış qara tellərin ucları ağ buxaqda ilan kimi qıvrılmışdı. Darayı köynəkdən baş vermiş döşləri nümayişkar bir vəziyyət almışdı. Zərbaft nimtənin düymələri sezilməz bir sarsıntı içində idi – qadının dərin bir iztirab keçirdiyi duyulurdu. Vaqifin sınaqlı gözləri arvadına rast gələrək parladı, ona qarşı bəslədiyi və bəzən tərəddüd dolanbaclarına dalan eşqi yenidən canlandı.

Şux və ehtiraslı bir təbəssümlə:

– Qızxanım, bayramın mübarək olsun! – dedi və onu oynaq baxışla başdan ayağa oxşadı.

Qızxanımın bayram fərhi ifadə edən çöhrəsi sanki ərinin iltifatından ürkərək dəyişildi. Sərzənişli bir cizgi onun incə dodaqlarına bir ikrah cilasını verdi. Vaqif bütün incəliklərinə qədər bələd olduğu bu çöhrədəki dəyişikliyi sezdi. Qorxduğu olmuşdu: onun bayram nəşəsinə artıq zəhər qarışmışdı. Qəlbi kədər dalğasına atılaraq bütün vücudunu sarsıtdı. Qeyri-ixtiyari olaraq əlini pəncərəyə tərəf hərnləyənədə, güldana toxunub saldı. Güldan sındı. Qızxanım bu mina güldanın sınmasından mütəəssir olaraq öz-özünə düşündü: "Qəlb ki, var, o da bu güldan kimi bir şeydir: sındımı bir daha düzəlməz".¹

Romanın sonrakı hissələrində Qızxanımın nə üçün kədərli olduğunun səbəbini öyrənirik. Vaqif Mədinə adlı xanı

¹ Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.459

ma aşiq olmuş və onunla gün keçirməyə başlamışdır: “*Qız-xanım cürləri ilə duvaqqapmada şirin söhbətə məşğul ikən, Vaqif də Mədinənin vüsalına qovuşurdu. Mədinə sərkərdələrdən birinin arvadı idi. Bu sərkərdə İbrahim xanın İran səfərində öldürülmüşdü, Mədinə isə ayrı bir ərə getmək istəməyib, dul oturmuşdu, xırda bir mülkünün gəliri ilə dolanırdı. Çocuğu olmadığı üçün bütün fikir-zikrini özünə vermişdi, həmişə səliqə ilə geyinər, xoş həyat keçirərdi. Otuz-otuz beş yaşına baxmayaraq, daim gənc və nəşəli idi. Onun mehribanlığı, zarafatı, qonaqsevərliyi, hazırcavablığı Vaqifi məftun edərdi. Siması da şair qəlbini məst edəcək qədər gözəl idi. Dolğun, qırmızı dodaqları, sədəf dişləri, qısa və düz qaşları, qonur, müdrək gözləri, ağ, bədirlənmiş üzü olduqca xoş və cazibəli idi. Bunların hamısına da sözlə ifadə olunmaz bir duzluluq və yaxışaqlıq əlavə olunarsa, Vaqifin uğrun vüsallarının mənası aydın olar*”.¹ Roman nə qədər bədii əsər olsa da, çox güman ki, Yusif Vəzir Cəmənzəminli də təsvirlərində müəyyən mənbə və qaynaqlara, xalq arasında Vaqif haqqında gəzib-dolaşan rəvayətlərə istinad etmişdir. Salman Mümtaz da Vaqifin həyatında Mədinə adlı qadının varlığından bəhs etmiş, hətta bir çox şeirlərini ona həsr etdiyini açıqlamışdır. “... *Hər halda çox keçmədən biz Vaqifin Mədinə adlı bir qadına məhəbbət yetirdiyini görürük. Vaqif onu almaq və hərəm etmək istəyir. İndi oxuyacağınız şeirlər Mədinə üçün söylənilmiş şeirlərdir:*

*Bir gözəl qamətli yari-lalərəngi sevmişəm,
Yarə istiğnası şirin şuxü şəngi sevmişəm,
Qası yay, kirpikləri türfə xədəngi sevmişəm,
Ox atıb qanlar tökən türkanə cəngi sevmişəm,
Halə rəhmi gəlməyən bir bağırsəngi sevmişəm.*

¹ Yenə orada, s.512

*Naz ilə sərxoş gedəndə ol gözəllər sərvəri,
İki yandan mövc edir zərrin kələğey ucləri,
Bir mələkdir, sanasan, uçmağa açmış şəhpəri,
Rövzeyi-kuyi Mədinə, qaşu Kəbə minbəri,
Arizi üzrə Həcər tərində bəngi sevmişəm”.*¹

Bu şeirdən başqa aşağıdakı qoşmanın da Mədinəyə həsr olunduğunu iddia edən Salman Mümtəza görə Vəqifin sevgi poeziyasının müəyyən hissəsi bu qadının eşqilə formalaşmışdır:

*Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Bir zaman kuyində ziyarətimdir.
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək –
Gecə-gündüz mənim ibadətimdir.*²

Salman Mümtəz bu fikrini bir də Kəlbərli Aşıq Əlinin Vəqifə həsr etdiyi bu qoşması ilə əsaslandırmışdır:

*Bu gövhər sözlərin, ey alicənab,
Tamam aşıqlərin səminə gəlmiş,
Fəsahtdə, bəlağətdə sənin tək,
İnanma ki, ruyi-zəminə gəlmiş.
Bu əsrdə şairlərin xanı sən,
Müdərrisə bərabərsən yəni sən,
Elmin mədənisən, gövhərkani sən,
Eşidənlər sözün dəminə gəlmiş.*

Aşıq oldum bir qaməti rənayə,

¹ Salman Mümtəz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.45

² Yəni orada, s.45

*Onu sevdim, canım düşdü bəlayə,
Vallah-billah, sən düşdüyün sövdəyə
Artıq mən fəqirin sərinə gəlmiş.*

*Əli çəkər gecə-gündüz ahü zar,
Kəsildi müdava, getdi ixtiyar,
Vaqif olsun bu mənadan xəbərdar,
Mədinə kuyinə Səkinə gəlmiş.¹*

Maraqlıdır ki, sonrakı tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Salman Mümtaz Mədinəni Vaqifin həyat yoldaşı deyil, “rəfi-qəsi” adlandırır: *“Kəlibərli Aşıq Əli Qaradağdan öz Səkinə adlı məşuqəsilə köçüb Qarabağa gəldikdə Vaqifə bir şeir yazaraq varid olduğunu bildirir. Bu şeirdən biz Aşıq Əlinin Vaqifə olan nəzərini bilməklə bərabər, Vaqifin rəfiqəsinin adının Mədinə olduğunu da qəti surətdə müəyyən edirik”*.² Firidun bəy Köçərli isə Mədinəni Vaqifin həyat yoldaşı kimi təqdim edir: *“Səkinə Aşıq Əlinin arvadının adıdır. Qaracadağdan Qarabağa gələndə Aşıq Əli öz hərəmini dəxi özü ilə gətirmişdi və Molla Pənahın övrəti Mədinə ilə Səkinə görüşübdür”*.³

Bəzi tədqiqatlarda Vaqifin ölümünə səbəb olan həyat yoldaşı Qızxanımın ömrünün sonu Yusif Vəzir Cəmənzəminli tərəfindən də eyni faktlarla təsvir edilmişdir: *“İki aydan sonra İbrahim xan Dağıstandan qayıtdı. Məmməd bəyin tərəfdarları tutulub, cəllad əlinə verildi. Məmməd bəyə isə Şişəni tərk etməsi işarə olundu. Məmməd bəy Vaqifin arvadı Qızxanımla evlənmişdi, onu götürdü və şahın xəzinəsindən əlinə keçən sərvəti də atlara yükləyib, Qaladan çıxdı. Bir*

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.49

² Yenə orada, s.49

³ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.126

müddət Tərtərin qırağındakı Kələntərli mülkündə yaşadı. Sonra Şirvan xanı Mustafa məktub yazıb, qızını ona verəcəyini və özünü də vəliəhd təyin edəcəyini bildirib, onu Şirvana apardı. Şirvanda Məmməd bəyin xəzinəsi əlindən alındı, özü də zəncirləndi.

Mustafa xan atası Ağası xanın və qardaşlarının qisasını almaq üçün Məmməd bəyə işgəncə verərək öldürtdü. Şair Valeh Məmməd bəyi belə tərif edir:

*Məmməd bəy kimi cəllad – xunfəşan
Görməmişdi hərgiz dideyi – cahan,
Heyf ki, başadək sürmədi dövrən,
Getdi ürəyində arzuman, hanı?..*

Qızxanım dul qalıb, Sarıcalı Hüseyn bəyə ərə getdi. Bir çapavulda Hüseyn bəy öldürülüb, Qızxanım yenə dul qaldı. Sonra Mustafa xana ərə getdi, iki oğlu olduqdan sonra Mustafa xan onu boşadı. Nəhayət, Qarabağa qayıdıb, mayor Abbasqulu ağa ilə evləndi”.¹

Çox güman ki, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli “Qarabağ-namələr”lə tanış olmuş və romanını yazan zaman oradakı məlumatlara istinad etmişdir: “Ağa Məhəmməd şahın qətlindən neçə gün sonra Molla Pənah Axundu və bir oğlu Qasım Ağanı Məhəmməd bəyin əmri ilə tutub qətlə yetirdilər. İndi qala içində günbədi var ki, orada mədfun ediblər. Əlqissə, bais o oldu ki, ondan sonra Məhəmməd bəyin İbrahim xan ilə ədavəti zahir olub, dəxi heç bir vəch ilə xatircəm olmadı. O qədər kənar gəzdi ki, axır gedib Şəkidə öldürüldü ki, onun da hekayəti ənqərib məzkur olacaqdır. Dəxi haman məzkurə və məşhurə övrəti Molla Pənah məqtul olandan sonra Məhəmməd bəy alıb özünə övrət eylədi. Bir az müddətdən sonra

¹ Yusif Vəzir Cəmənəzəminli. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.661

ki, *Mustafa xan Şirvanlı, Məhəmməd bəyi qətlə yetirdi, haman övrəti Sarıcalı Hüseyn bəy adlı ki, əslə qarabağlı idi, şəkilli Məhəmmədhasən xanın yanında olardı, o, almış idi, onun övrəti idi ki, o, Hüseyn bəy dəxi sonra Şəkidə dəxi qaçıb Şirvana Mustafa xanın yanına getmişdi*".¹

A.Dadaşzadə həmçinin bəzi qaynaqlarda Ağabəyim ağa ilə də münasibətlərinin olmasından bəhs edildiyini, əslində isə bu faktın tarixi həqiqətə uyğun olmadığını vurğulayır. Dadaşzadənin özünün də qeyd etdiyi kimi, bu tarixi təhrifin üstü ilk dəfə S.Mümtaz və Ə.Səidzadə tərəfindən açılmışdır.

Mədinə adlı həyat yoldaşından üç övladının dünyaya gəldiyi barədə də geniş məlumata Araz Dadaşzadənin monoqrafiyasında rast gəlirik: *"Vaqifin bir oğlu və iki qızı olduğu söyləyirlər. Uşaqların hər üçü Mədinədən imiş. Oğlunun adını Qasım ağa, Qasıməli ağa, Əliağa kimi yazanlar vardır. Son nəşrlərdə Əliağa adı işlənir. Əliağanın "Alim" ləqəbi ilə yazdığı şeirləri də qalmışdır*".²

Salman Mümtaz isə Vaqifin dostları arasında oğlu Alimin də adını çəkir: *"Molla Pənah Vaqif, Vidadi, Hali, Aşıq Əli, Fəzli, Müştəq, Rafe və Alim ilə müasir, həm də dost idi. Hələ sonku Vaqifin öz doğma oğlu idi*".³ Araz Dadaşzadə də Vaqifin dostları haqqında geniş məlumat vermişdir.

Vaqif təxəllüsünə gəldikdə isə Mirzə Yusif Qarabaği bu barədə yazır: *"Elmlərə vaqif olduğu üçün o, Vaqif təxəllüsünü götürmüşdü*".⁴

¹ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.166

² Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.50

³ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.49

⁴ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı, Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1959, s.13

Firidun bəy Köçərli isə bu barədə yazır: *“Molla Pənah öz zamanında bir çox ülum və fünuna vaqif olduğu üçün özü-nə “Vaqif” təxəllüs ixtizaz etmişdir”*.¹

Salman Mümtəza görə isə *“Vaqif” kəlməsi iki mənanı – “xəbərdar” və “vaqf edən” havi olduğu üçün şair bu tə-xəllüsü qəbul edərək şeirlərində də işlətmişdir”*.²

Vaqifin təhsili haqqında Salman Mümtəz heç bir mə-lumatı olmadığını, qaynaqlarda bununla bağlı bilgi verilmə-di-yini qeyd edir: *“Molla Pənah Vaqifin əvail halından tama-milə bixəbəram. Kimdən və harada təhsil etdiyini də dürüst bilmirəm. O qaranlıq nöqtələri bu gün əlimizdə tənvir edə-cək, aydınladacaq heç bir vəsiqə yoxdur. Bu barədə “Riya-zül-əşiqin” sahibi ilə “Təzkireyi-Nəvvab” müəllifləri də sü-kut ilə keçmişlər. Bunların verdiyi məlumat da eyni ilə Mirzə Yusif Nersesov məlumatının icmalən xülasəsidir”*.³ Həmid Araslı və Araz Dadaşzadə isə Firidun bəy Köçərli və M.Y.Nersesova istinadən çox yaxşı bir mədrəsə təhsili gör-düyünü, müəlliminin Şəfi əfəndi olduğunu qeyd edirlər. Fi-ridun bəy Köçərli həm şairin təhsili, həm də Qarabağa yer-ləşməyi barədə geniş məlumat verir: *“Molla Pənahın Qara-bağa – İbrahim xanın qapısına düşməyinə özgə bir rəvayət də budur ki, Molla Pənah Daşsalahlıda məşhur Şəfi əfəndi-dən elm təhsil edir imiş. Daşsalahlıda molladan bir xəta üz verməyə görə, orada artıq qala bilməyib gedir yaylağa. Çün o vaxtı yay mövsümü imiş. Şəfi əfəndi Molla Pənahın dağa getməyindən xəbərdar olub izhari-təəssüf edir ki, heyfə ki, Molla Pənah elmini tamam eləmədi və öz arvadına deyir ki, son axırda eşidərsən ki, Molla Pənah böyük bir şəxs olacaq-*

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.126

² Salman Mümtəz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.43

³ Yenə orada, s.34

dır. Çünki o, çox zirək, maddəli və cövhərli adamdır. El dağdan enəndə Molla Pənah vətəninə qayıtmayıb, Gəncə tərəfə azim olur və orada Şah Abbas məscidinin canibindəki hüceyrələrin birisində özünə sığınacaq tapıb yenə başlayır təhsili-elmə məşğul olmağı. Bu heyndə Qazax mahalından bir qarının oğlu Cavad xanın əmri ilə Gəncədə dustaq imiş. Arvad məscidə gəlir ki, xana ərizə yazdırıb versin, taki xan onun oğlunu azad eləsin.

Molla Pənah qarının ərizəsini yazıb verir və ona bərk tapşır ki, xan soruşsa, deməsin ki, ərizəni kim yazıbdır. Qarının ərizəsi Cavad xana ziyadə xoş gəlir və ondan soruşur ki, bunu kim yazıbdır. Qarı əvvəlcə cavab vermir. Amma xan təkid edəndən sonra Molla Pənahı nişan verir. Xan Molla Pənahı hüzuruna çağırıb, ondan soruşur ki, bu ərizəni sənmi yazıbsan? Molla cavab verir ki, bəli, mən yazmışam. Xan ona tapşır ki, bundan sonra mənə hər nə ərizə yazılsa, tamamını sən yaz və hər birinə bir qızıl qələmhaqqı al və Molla Pənah bu sayaq edirmiş. Bir neçə vaxtdan sonra İbrahim xan Gəncəyə Cavad xanın mülaqatına gəlibmiş. Burada İbrahim xan Cavad xandan bir qabil mirzə təmənna edir. Cavad xan Molla Pənahın elm və məharətini ona tərif edib, öz qonağına mirzə verir və ona tapşır ki, oradan mərhəmət nəzarini kəsməsin. İbrahim xan xoşhallıq ilə onu qəbul edib, özü ilə Qarabağa aparır, orada onu özünə ən müqərrəb şəxslərdən birisi edir. Amma bizim anladığımıza görə, əvvəlki rəvayət gərəkdir artıq səhih olsun və Əhməd bəy Cavanşir dəxi Molla Pənahın barəsində rus dilində yazdığı bir fəqərə ona şəhadət verir ki, Molla Pənah öz elatı ilə XVIII əsrin əvaxirində Qazax mahalından köçüb Qarabağa gəlmişdi. Əvvəl dəfələrdə Mollanın artıq üsrət ilə güzəran etməyini

Əhməd bəy də təsdiq edib, sonralardan onun öz elm və mərifəti səbəbindən xana müqərrəb olmasını göstərir”.¹

Vaqifin məzhəbi haqqında bilgiyə Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif və müasirini digər” adlı əsərində rast gəlirik: *“Əvvəllərdə sünni məzhəbində olub, sonradan şiəliyi qəbul edib, cəfəri məzhəbində olub”*.²M.Y.Qarabaği sadəcə bununla bağlı informasiya verir, səbəbləri isə izah etmir. Lakin başqa tədqiqatlarda, xüsusilə Salman Mümtaz yaradıcılığında Vaqifin məzhəb dəyişdirmək məsələsi üzərində xüsusilə dayanıldığını görürük: *“Əvvəlcə sünni məzhəbində olan Vaqif sonra, yəni Qarabağa gələrkən və yaxud gəlməmişdən bir qədər irəli məzhəbini dəyişərək səmimi bir surətdə şiəliyi qəbul etmişdir. Kim bilir, bəlkə də, zamanəmizdə tam mənası ilə qiymət və əhəmiyyətini itirən bu fəqərə Vaqifi Qazax tərəflərindən hicrət etməyə məcbur etmişdir. Çünki o zamanlar bu kimi məsələlər əhəmiyyətli məsələlərdən ədd olunurdu. Bunun üstündə qan su yerinə axırdı. Məzhəb aktyorları rollarını müvəffəqiyyətlə oynamağa çalışırdılar. “İbrahim xan Cavanşirə çox yaxın olmaq üçün qəsdən məzhəbinə təğyir vermişdir”, – deyənlər, bizcə, yanırlar. Çünki Vaqifin mərsiyə və məşhur zikrləri səmimi şiə olduğunu göstərir ki, burası bəhsimiz xaricindədir. Hər halda Vaqifin sünnülükdən dönüb şiəliyi qəbul etməsi bir əmri-vaqedir. Bunu həm Vaqifin, həm də müasiri və dostu Şıxlı Molla Vəli Vidadinin şeirlərindən də öyrənmək olar”*³. Daha sonrakı sovet dövrü tədqiqatlarında isə bu bilginin üzərindən sükutla keçilir, çünki ateist ideologiyası dövründə biblioqrafik mə-

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.129

² Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1959, s.13

³ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.34

lumatda məzhəblə bağlı tədqiqatların xüsusi yer tutmasından söhbət gedə bilməzdi.

Vaqifin həyatının ən mühüm mərhələlərindən biri Qarabağa gəlməsi və saraya daxil olmasıdır. Mirzə Yusif Qarabağı bu barədə yazır: *“Və o, 1180/1766-cı ildə zamanın hökümü ilə öz doğma məkanından ayrı düşmüş, Qarabağ torpağına gəlmişdir. İlk vaxtlar pərişan və kədərli anlar yaşamış, günlərini uşaqlara dərs deməklə keçirmişdir... Bir müddətdən sonra əhali və əyan arasında tanındı və 1183/1770-ci ildə İbrahimxəlilxan Qarabağının yanında eşikağası mənəbinə sahib olur”*.¹ M.Y.Qarabağının çox qısa şəkildə verdiyi bu məlumat sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən təfərrüatlı şəkildə verilmiş və dəqiqləşdirmələr aparılmışdır. Dadaşzadəyə görə, 1766-cı il tarixi düzgün çevirmə deyil, 1758-59-cu illər olmalıdır. Salman Mümtaz həmin köç haqqında aşağıdakı qeydi verir: *“Mirzə Yusifin yazdığına görə, Vaqif İbrahim xan Cavanşir taxta oturur-oturmaz tarixi-hicri 1172-də, yəni Nadir şah Əfşarın qətlindən on iki il sonra Qarabağa gəlmişdir. Vaqifin əsl məram və məqsədi yeni cülus etmiş xan ilə sıxı bir rabitəyə girişərək ona müqərrəb və vəzir olmaq imiş ki, nəhayət, müvəffəq olmuşdur”*.² Nizami Cəfərovun da fikirləri bu baxımdan maraqlıdır. O, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin dediyi bu fikrə etiraz edir: *“Vaqif Şişəyə gələndə 29-30 yaşlarında idi...”*³ 1747-ci ildə Vaqifin Şuşaya gəlməsi ehtimalının yanlış olduğunu bildirir, çünki həmin şəhərin 1750-ci ildən sonra Qarabağın mərkəzinə çevrilməsini nəzərə çatdırır və belə bir ümumiləşdirmə aparır: *“Mənbələr isə Vaqifin ümumiyyətlə Qarabağa 40 yaşlarında gəldiyini de-*

¹ Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. Qarabağ tarixi. Bakı, Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1959, s.13

² Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.34

³ Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.26

məyə əsas verir".¹ Lakin hansı mənbələrin bu barədə məlumat verməsi barədə heç bir qeyd verilmir.

Vaqifin Qarabağa yeni gəldiyi müddətdə sıxıntı çəkdiyini və çox güman ki, məhz həmin dövrdə "Bayram oldu" şerini qələmə aldığını Qarabağıdən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər. Firidun bəy Köçərli bu barədə yazır: *"Əvvəl vaxtlarda Molla Pənahın məaşı çox təng keçirmiş. Bu barədə həzl təriqi ilə münasibi-hal bu şeirləri yazıbdır ki, onun pərişan halını və şikəstə xatirini eyni ilə bəyan edir"*.² Dadaşzadə də Vaqifin həmin illərdə maddi və mənəvi cəhətdən sıxıntı çəkdiyini və həmin şeirini qələmə aldığını yazır.³

Vaqif Şuşa şəhərinə yerləşdikdən sonra Saatlı məhəlləsində məktəb açır. Firidun bəy Köçərli bu barədə yazır: *"Qala şəhərinə varid olandan sonra Molla Pənah, bəzi rəvayətə görə, indiki Saatlı məhəlləsində təlimi-ətfal üçün bir məktəb açır. Şuşa şəhərində əvvəl güşad olan Molla Pənahın məktəbi olubdur. Burada Molla Pənah uşaqlara dərslər deməyə məşğul olub, yavaş-yavaş təzə bina olunmuş şəhərdə özünə dost və aşına cəmiyyət eləyir. Öz fəxr və qabiliyyəti sayəsində az vaxtda şöhrət və hörmət kəsb edib, Qarabağın ayan və əşrafı arasında mötəbər və ləyaqətli adamlardan birisi hesab olunur"*.⁴ Bu barədə Araz Dadaşzadənin monoqrafiyasında da geniş məlumat verilir.

Müxtəlif tədqiqatlarda Vaqifin saraya gəlməsi və saray həyatı haqqında məlumatlar daha geniş yer tutur. Salman Mümtaz bu barədə qeyd edir: *"Molla Pənah Vaqif bir an əvvəl məqsədinə nail olmaq üçün Veysəlli kəndindən köçərək*

¹ Yenə orada

² Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.128

³ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.47

⁴ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.128

Qarabağa gəlir və şəhərin Saatlı məhəlləsində bir məktəb açaraq məktəbdarlığa başlayır. Əvvəldən xəyalında tutduğu kimi, İbrahim xan Cavanşirə müqərrəb olmaq istəyir. Tam bu çağlardadır ki, Vaqif fəxriyyəmanənd bir qəzəl inşad edərək bir beytində də “ali-Cavanşir”i istəməyə-istəməyə boğazdan yuxarı bir qədər mədh edir:

*Qarabağ işrə bir şair kəlimüallah Musadır,
Cavanşir işrə bir mövzun bayati dəsti-beyzadır.*

*Qələm qədrin əsəyi-əjdəhəpeykərcə bilməkdə
Bəni-İsrailə ali-Cavanşir yəni həmtadır.*

*Dili-rövşən gərək nadan içində sərf edən ömrün,
Çırağın səltənətgahi səvadi-şami-yeldadır.*

*Ümidim vardır kim, bu qara gün getməyə başa,
Dönər bir özgə rəng ilə, bu axır çərxi-xəzradır.*

*Məkan tutdisə Vaqif, yox əcəb, bə Şişə daşında,
Məkani-ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır.*

Doğrudan da, Vaqifin qəzəli çox da təsirsiz qalmayıb. Az keçmədən Vaqif İbrahim xan Cavanşirin eşik ağası və daha sonra nədimi-hüzur və müşaviri-məxsus olur”.¹ Nizami Cəfərov bu mülahizəyə etiraz edir və bildirir ki, Vaqif əslində ürəkdən Cavanşir sarayına getmək istəyir və bunu bütün varlığı ilə arzulayır, qələmini də buna görə işə salırdı.²

A.Dadaşzadə Vaqifin saraya gəlmə ilinin Berjenin göstərdiyi kimi, 1787-ci il deyil, 1769-1770-ci illər olduğunu

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.37-38

² Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.25-26

daha doğru olduğunu qeyd edir: *“Vaqifin Qarabağa gəlməsi ilə xan sarayına daxil olması arasında təxminən on il keçə bilərdi. Çünki bu illər ərzində o, kənddə yaşamış, sonra şəhərə köçmüş, yalnız burada məşhurlaşmış, saraya gətirilmişdi”*.¹

Ümumiyyətlə, Araz Dadaşzadə monoqrafiyasında Vaqifin Qarabağ xanlığındakı fəaliyyətindən geniş şəkildə bəhs etmişdir. O, özünəqədərki bütün fakt və məlumatları toplamış, tarixi təhriflərə aydınlıq gətirmiş və düzəlişlər aparmışdır. Hətta Vaqifin həyat və yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda, eləcə də ölkə xaricində qələmə alınmış romanları belə tədqiqata cəlb etmişdir. A.Dadaşzadə digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Vaqifin həyatı fonunda XVIII əsr Azərbaycan tarixinə də geniş yer verir, o dövrdə Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya qoşunları tərəfindən hücumlara məruz qalmalarını da vurğulayır: *“Vaqif 1787-ci ildə xanlığın ən hörmətli xadimlərindən idi. Qarabağ xanlığındakı bir qrup məliklər İbrahim xana qarşı mübarizədə çar qoşunundan istifadə etməyə çalışırdılar. Onların səyi nəticəsində Burnaşovun komandanlığı altında 4000 nəfərlik qoşun Qarabağa yönəldi. Məqsəd məliklərə kömək edib, İbrahim xanı devirmək idi”*.² Göründüyü kimi, Dadaşzadə Vaqifin həyat yolunu və yaradıcılığını dərin tarixi faktlar işığında izah edir və ümumiyyətlə, Vaqifin eşik ağası kimi fəaliyyətini də geniş şəkildə işıqlandırır: *“İran istilasını qorxusu gücləndikcə II İrakli ilə İbrahim xan arasında əlaqələr daha da sıxlaşırdı. İbrahim xan, II İrakli, Yerevan hakimi Məhəmmədxan və Talış hakimi Mir Mustafaxan Ağa Məhəmməd şaha tabe olmayacaq-*

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.49

² Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.66

*ları barədə rəsmi razılığa gəlmişdilər. Vaqif də bu məqsədlə az fəaliyyət göstərməmişdi”.*¹

Ağa Məhəmməd şahla Vaqifin münasibətləri də müxtəlif tədqiqatların aparıcı mövzularındandır. Belə ki, tədqiqatçılar əksərən Mirzə Camalın aşağıdakı bilgilərinə istinad edirlər: “*Bir gün Ağa Məhəmməd şah xanı qorxutmaq və xovfə salmaq üçün bu fərdi münasibəti məqam bilib, divan-qəsəidi Seyid Məhəmməd Şirazi təxəllüsdən İbrahim xana yazıb göndərdi:*

*Zi məncəniqə-fələk səngə-fitnə mibarəd,
To əbləhanə girifti miyane-şişə qərar.*

*(Fələyin mancanağından fitnə daşları yağır,
Sən əbləhcəsinə şişə içərisində dayanmısan)*

Bu kağız xana yetişən kimi, verdi öz nədimi-həzrəti müşiri-məmləkəti axund Pənah Vaqif təxəllüsə. Axund mütalib edib, filfövr haman məktubun dalına bu fərdi özü inşa edib ona verdi, o da geri yollandı. Haman fərd budur:

*Gər nigəhdare-mən anəst ke, mən midanəm,
Şişərə dər bəğəle-səng nigəh midarəd*

*(Məni qoruyan mənim tanıdığımdirsə
Şişəni daş ətəyində salamat saxlayar)”.*²

Məlum olduğu kimi, Qacarın hücumları qarşısında İbrahimxəlil xan çox davam gətirə bilmir və qaçmağa məcbur olur. Tezliklə Qacar şəhərə daxil olur. Həmin vaxt Vaqif Şuşanı tərk etməmişdi. Nə üçün Şuşanı tərk etməməsi haqqında

¹ Yenə orada, s.66

² Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.67-68

tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi var. Mir Mehdi Xəzani “Kitabi-tarixi-Qarabağ” əsərində həm də Vaqifin ölmək hekayəti kimi qələmə verdiyi hadisəni təfərrüatlı şəkildə verir: *“O cümlədən Molla Pənah Vaqifin ölmək hekayətidir. Belə ki, məşhur Axund Molla Pənah bir sahibi-kəmal və müddəbir və təcrübəli və şair və xoşməqal adam idi. Əsli Qazax camaatından idi, amma gəlib Qarabağda İbrahim xanın hüsurunda izzət və şöhrət və xüsusiyyət hasil etmişdi ki, xanın ondan kənar məsləhəti olmazdı. Onun vəziri və mötəmidi idi. Və hər ümuri-hökumət və qeyridə Axund Molla Pənahın tədbiri və müşavirəsi ilə rəftar edərdi. Hər necə düşmüşdüsə, ona yaxşı inanıb etimadi-külli etmişdi ki, hamı övlad və əqrəbalarından artıq onun xatirin və hörmətin mənzur edirdi. Və külli-ixtiyarın ona vermişdi. Xan Dağıstana, Car və Balakənə gedən vaxtda Molla Pənah, çün Muğanlı Cəmil ağanın ittifaqı ilə Təklə Muğanlı, həmçinin əslən qədim Qazax elindəndirlər, ikisi də Tiflis canibinə getmişdilər. Oradan Qarabağa müaviyyət edən zamanda və yəinki, bir rəvayətdə Qarabağdan Ağə Məhəmməd şahın xofundan qaçıb xanın dalınca o tərəfə əzm etdiyi halda, Gəncənin dağlarının həvaləsində Gəncə hakimi Cavad xan onu özünə ümdə olan sovqat bilib, tutub öz ittifaqı ilə Ağə Məhəmməd şahın hüsuruna gətirmişdi. Çünki şah onu tutub çoxdan qətlə yetirmək arzusunda idi. Haman vaxt ki, onu dəstgir edib şahın hüsuruna qalaya gətirmişdilər, axşartı vaxtı idi. Şaha məlum etmişdilər, şah buyurmuşdu ki, onu möhkəm saxlasınlar ki, sübh onu əzim olan siyasətlə qətlə yetirəcəyəm”*.¹

Həm Həmid Araslı, həm də Araz Dadaşzadə bu kimi müxtəlif qaynaqlara müraciət edərək, bunun səbəblərini izah etməyə çalışırlar. *“Vaqifin İbrahim xan ilə qaçmamasını bir neçə cür izah edirlər. Mirzə Camala istinadən M.M.Xəzani*

¹ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.163-164

bu barədə belə bir rəvayət söyləyir: “*Vaqif muğanlı Cəmil ağa ilə birlikdə Tiflisə gedibmiş və oradan geri qayıdanda tutulur*”. Yenə də başqa bir rəvayətə görə, Vaqif şahın zəhmindən qaçıb xanın dalınca getdiyi vaxtda Gəncə dağlarının ətəklərində Cavad xan tərəfindən ələ keçirilir. Xan “onu özünə ümdə sovqat bilib... öz ittifaqı ilə Ağə Məhəmməd şahın hüsuruna gətirir. Çünki şahın onu tutub çoxdan qətlə yetirmək fikri var idi”. Bu rəvayətin bir hissəsini F.Köçərli də öz materiallarında gətirmişdir”.¹ H.Qaradaği, Rzaqulu bəy, S.Mümtazın da Vaqifin həyatının bu mühüm mərhələsi ilə bağlı fikirlərinə nəzər salan Dadaşzadə belə bir qənaətə gəlir ki, müxtəlif mənbələr üçün ümumi cəhət bundan ibarətdir ki, İbrahim xan qaçan zaman Vaqif Qarabağda olmamışdır. Dadaşzadə Məmməd Səid Ordubadinin də adını bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edir və tarixi romanlar yazarının xanın onu qoyub qaçması ilə bağlı ehtimalını doğru hesab etmir.² Həmid Araslı isə bunu mühüm bir dövlət sirri ilə əlaqələndirir, amma tam olaraq açıqlamır.³

Vaqifin həyatı ilə bağlı tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də həbsə atılması ilə bağlıdır. Bu barədə ilk təfərrüatlı məlumat Mirzə Camalə istinadən Firidun bəy Köçərli tərəfindən verilmişdir. “*Molla Pənah bir sahibi-kəmal və müdəbbir, təcrübəkar və xoşgöftar bir adam idi və özü dəxi İbrahim xanın vəziri və çox mö'təmid idi ki, ümuri-hökumətdə İbrahim xan Molla Pənah axundun tədbiri və müşavirəsi ilə rəftar edərdi və xan dəxi qəlbən ona inanıb, etimad etmişdi. Belə ki, övladından artıq onun xatirini mənzur tutardı və ona çox hörmətlər edib, ixtiyari-küllü vermişdi.*

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.71

² Yenə orada, s.72

³ Həmid Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1956, s.278

Xan Dağıstana və car-Bələkana gedən vaxtda Molla Pənah, bir rəvayətlə muğanlı Cəmil ağanın ittifaqı ilə – ki, Təklə Muğanlı həm əslən qədim Qazax elindəndirlər, – ikisi Tiflis canibinə getmişdilər və oradan Qarabağa müavidət edən zamanda və yainki bir rəvayətə görə, Ağə Məhəmməd şahın qorxusundan Qarabağdan qaçıb, xanın dalısınca o tərəfə əzm etdiyi halda, Gəncə dağlarının həvalisində Gəncə hakimi Cavad xan onu özünə ümdə və böyük sovqat bilib, tutub öz ittifaqı ilə Ağə Məhəmməd şahın hüzuruna gətirmişdi. Çünki şah onun qətlinə şövqmənd idi. Elə ki, Molla Pənahı dəstgir edib Ağə Məhəmməd şahın hüzuruna gətirdilər, axşam olmağına görə, şah buyurdu ki, onu möhkəm saxlasınlar ki, sübh açılanda onu əzim siyasətlə qətlə yetirəcəyəm. Əz-qəza iş belə gətirdi ki, haman gecə şahın özü qətlə yetişdi və Molla Pənah salamat qaldı”.¹ Göründüyü kimi, Mirzə Camalın Vaqifin həyatının son dövrü haqqında bu geniş rəvayəti bütün tədqiqatçılar üçün birinci qaynaq rolunu oynamışdır. Həmid Araslı isə Mir Mehdi Xəzaniyə istinadən buna bənzər məlumatı paylaşır.

Tarixdən məlumdur ki, Ağə Məhəmməd şah öldürülsə də, Vaqif ölümündən xilas ola bilmir. Qısa müddət sonra oğlu ilə birlikdə edam etdirilir. Edamın səbəbi Firidun bəy Köçərli tərəfindən aşağıdakı şəkildə izah edilir: *“Hərçənd Molla Pənah Ağə Məhəmməd şahın əlindən xilas oldu, amma Məhəmməd bəyin əlində giriftar və məqtul oldu. Məhəmməd bəy dəxi İbrahim xanın qardaşı Mehrəli bəyin oğlu idi ki, rəşadət və şücaətdə məşhur bir xoşsurət və hünərmənd cavan idi ki, hamı xəlayiq onu sayıb hörmət edərdilər. Ağə Məhəmməd şah məqtul olandan sonra Məhəmməd bəy onun tamami nəqdi-cinsinə sahib və mütəsərrif olub və Qarabağ əhlini başına cəm edib, bir neçə müddət, İbrahim xan Bələkandən mürə-*

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.132

ciət edənə kimi, hökmranlıq elədi. Məhəmməd bəyin Molla Pənahı öldürtməyinə bir neçə səbəblər göstərilər. Əzan-cümlə birisi budur ki, Molla Pənah İbrahim xanın yanında sahibi-ixtiyar və müdəbbiri-kar bir şəxs idi. Ol vaxt Məhəmməd bəy ona çox hörmət edərdi ki, onun vəsatəti və tədbirəti səbəbinə İbrahim xana yaxın ola və bir para mətləbləri və muradı var idi, xahiş edirdi ki, Mollanın tədbiri ilə xandan o mətləblər hasil ola. Amma Məhəmməd bəyin düşməni çox idi. Tamam əmizadələri və İbrahim xanın əqrəbaları və müqərrəbləri ona hasid və müanid idilər və mane olardılar ki, nəbadə xan Məhəmməd bəyi özünə müqərrəb edə və həməən vəqt onun pisliyini xana söylərdilər və Məhəmməd bəy bu barədə Molla Pənahdan bədgüman olmuşdu. Bir səbəb dəxi bunu göstərilər ki, Molla Pənahın Qızxanım adında bir cəmilə övrəti var idi ki, Məhəmməd bəy onun hüsnü camalının tərifini eşidib, ona məhəbbət və əlaqə bağlamışdı. Övrət cahilə və cavan, axund qoca və piran idi və bundan əlavə Məhəmməd bəyin rəşadət və şücaəti, xoşəndam və kamalü fərasəti və padşah xəzinəsi elində olmağı övrəti dəxi də ziyadə əlaqələndirmişdi və o, Məhəmməd bəyə demişdi ki, nə qədər ki, Molla Pənah hali-həyatdadır, mən şərən sənə gedə bil-mərəm və bu səbəbə Məhəmməd bəy Molla Pənahın qətlinə həris idi və bir səbəb də bu idi ki, bir para bədxahlar özlərinin səlahi üçün Məhəmməd bəyi təhrik etmişdilər ki, Molla Pənahı öldürtsün, ta ki, onlar Məhəmməd bəyin hüsurunda sahibi-kar və nəfbərdar olsunlar. Qəraz, hər hal ilə olmuş isə də, yəqini budur ki, Məhəmməd bəyin əmrilə Molla Pənahı oğlu Əliağa ilə və bir qövlə görə, Qasım bəy ilə Cıdır düzü adlanan yerdə – ki, Şuşa şəhərinin günçixan səmtində bir səfalı yerdir, – həlakətə yetiriblər”.¹

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.135

“Qarabağnamələr”də isə ölüm hadisəsi aşağıdakı şəkildə izah edilir: *“.....Məsəldir ki, mıxı mismar eyləyən vardır. Qəraza iş şöylə oldu ki, o gecə şahı öldürdülər. Molla Pənah salamat qurtardı. Axund, Ağə Məhəmməd şahın əlindən xilas oldu. Amma Məhəmməd bəyin əlində giriftar olub qətlə yetişdi. Səbəbi-qətlə bu idi ki, çün Axund mərhum İbrahim xanın yanında sahibi-ixtiyar və müdəbbirkar olan vaxtlarda Məhəmməd bəy ona çox hörmətlər edərki ki, onun tədbirəti səbəbinə xandan bir para təmənnaları var idi, əmələ gələ. Axund vasitəçilik eyləyə, onu İbrahim xana ziyadə yaxın qıla və bəlkə qızını da ona ala ki, müqtəzi ül-məram ola. Amma onun bu mütalibəti axundi-məzburdan hasil olmamışdı və onun məsulətini icabət qılmamışdı. Çünki Məhəmməd bəy çox rəşadətli və qüvvətli və səlabətli idi. Tamam əmizadələri və xanın qohum və əqrəbələri və müqərribləri məcmuənə ona hasid və məənd və düşmən var idilər. İstəməzdilər ki, Məhəmməd bəy İbrahim xana şöylə yaxın ola. Hamısı ona bəd-xah idilər və bir də ki, çox fəsad işlər yer üzündə övrət səbəbinə olubdur. Deyirlər Molla Pənahın bir yaxşı, gözəl, sahibi-camal məşhurə övrəti var idi ki, çox şöhrətli idi və Məhəmməd bəy dəxi onun şöhrətini və tərifi-camalını eşitmişdi. Ona eşqi və əlaqəsi var idi. Çün övrət cahilə və cavan, axund qoca və natəvan idi və əlavə Məhəmməd bəyin rəşadət və şücaəti və xoşsurət olduğu və fərasəti padşah xəzinəsi əlində olmağı və cavan oğlanlığı övrəti dəxi ziyadə ona əlaqələndirmişdi. Övrət Məhəmməd bəyə demiş idi ki, hərgah Molla Pənah hali-həyatda sağ ola, şəraitə görə mən sənə gedə bilmənəm. Bir səbəb dəxi bu idi ki, pareyi-fəsadpişə adamlar özlərinin səlahkarları üçün Məhəmməd bəyi təhrək etmişdilər ki, Axund Molla Pənahı öldürə ki, o səbəbə Məhəmməd bəy İbrahim xandan uzaq ola və onlar da Məhəmməd bəyin hüzuruna sahibkar və yaxın olalar, iş-güc sahibi və rəşid və*

xəzinə sahibi və şüca adamdır”.¹ Burada Vaqifin ölüm səbəbinin həyat yoldaşına bağlı olduğu da göstərilir. Belə ki, Məhəmməd bəyin onun xanımından xoşu gəldiyi üçün və çoxdan şairi aradan götürmək niyəti olduğu üçün əlinə düşən fürsətdən yararlandığı bildirilir. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin romanının sonunda da Vaqifin cavan həyat yoldaşı Qızxanımın şairin ölümündən sonra Məhəmməd bəyə ərə getməsi barədə məlumat verilir.

Göründüyü kimi, Vaqifin ölüm səbəbi ilə bağlı ilkin tədqiqatlarda müxtəlif ehtimallar mövcuddur. Həmid Araslı isə bunu Məhəmməd bəy Cavanşirin hər şeydən əvvəl əminsinin yaxın adamlarını ortadan götürmək arzusu ilə izah edir. Beləliklə, Vaqif 1797-ci ildə öldürülür. Ölüm tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda mübahisəli fikrə rast gəlmirik. Firidun bəy Köçərli Vaqifin Şuşada qətlgah olan Xəzinə qayasında öldürüldüyünü yazır: *“Belə rəvayət olunur ki, çün Molla Pənahı oğlu Əliəğa ilə qətlgaha gözübağlı aparırdılar və qətlgah Xəzinə qayası hesab olunurdu – ki, ziyadə dəhşətli, uca və sıldırım bir qayadır ki, oradan müqəssirləri xanın hökmü ilə atarlarmış, – əsnayi-rahda Molla Pənah onu qətlgaha apardıqlarını anlayıb, getməyə təqəti olmayır və bilaixtiyar yerə yığılıb təvəqqe edir ki, əvvəlcə onu qətlə yetirsinlər ki, oğlunun ölməyini görməsin. Burada onların hər ikisini qətlə yetirirlər. Haman yerdə Mollanı dəfn edib, qəbrinin üstə günbəz tikdiriblər ki, “Molla Pənah günbəzi” adı ilə məşhurdur. Amma bu halda haman günbəz uçub dağılıbdır. Onu təzələyib qaydaya salmaq Qarabağ şüəra və üdəbasının mühüm vəzifələrindən hesab olunur.*

Molla Pənah qətl olunub düz haman salda ki, Ağə Məhəmməd şahın məqtul olunması vaqe olubdur. 1212-ci tari-

¹ Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.165

*xi-hicriyyədə ki, miladın 1797-ci ilinə mütabiqdir. Qətlə yetişən zaman təxminən həştad sinnində imiş”.*¹

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində və eləcə də ədəbiyyatında xüsusi rolu və obrazı olan Molla Pənah Vəqif haqqında bioqrafik məlumatlar çağdaşlarının hafizəsindən, təzkirə və cümlərdən alınmış, müxtəlif monoqrafiyalarda, müəyyən mübahisəli məqamlar olmaqla elmi şərhini tapmışdır.

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.135-136

MOLLA PƏNAH VAQIF VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA KLASSİK ROMANTİK LİRİKADAN REALİST ŞEİRƏ KEÇİD PROSESLƏRİ

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasında klassik romantik lirikadan realist şeirə keçid proseslərinin yekunu, milli ədəbiyyatın erkən yeni dövr mərhələsində təzahür edən yeni realist şeirin başlanğıcıdır. Məhz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə klassik romantik lirikadan yeni realist şeirə keçid prosesləri başa çatmışdır. Molla Pənah Vaqifin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında realist şeirin başlanğıc nöqtəsidir. Beləliklə, Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeirini yeni inkişaf mərhələsinə çatdırmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan şeiri orta əsrlərdə romantik üslubda və əruz vəznində inkişaf etdirilmişdir. Romantik üslub orta əsrlərin ümumi məhəbbət fəlsəfəsini yüksək bədii səviyyədə əks etdirmək üçün çox münasib idi. Sevgi və romantika bir-birini tamamlayan baxışlar kimi şeirdə də qoşa addımlamağın poeziyasını, mənəvi aləmin zənginliklərini, həsrət və vüsal aləmini bütün ucalığı ilə tərənnüm etməyə imkan yaratmışdır. Doğrudur, orta əsrlərdə təkcə sevgi macəraları deyil, bütün mətləblər: dövrədən şikayət, çərxi-fələkdən giley, “padişahi-mülk” sahiblərinə münasibət də “aşıqanə” şəkildə ifadə olunmuşdur. Aşıqanəlik – orta əsr Azərbaycan poeziyasının danışan dili, açarı idi: “Bizim klassik poeziyamız, bir qayda olaraq, həmişə mütəfəkkir bir aşiq dili ilə danışmışdır... Yüksək məfkurələrin aşiq dili ilə şərhli, ümumiyyətlə, Şərq və xüsusən Azərbaycan üçün çox səciyyəvi bir hal olmuşdur. Buna görədir ki, bir mütəfəkkirin aşiq dili ilə danışmasının nə demək olduğunu bilməyən bir şəxs Azərbaycan klassik poeziyasının məzmunundan

çox çətinliklə baş çıxara bilər”.¹

Bununla belə, hələ Səfəvilər dövlətinin taleyindəki ib-rətamiz Çaldıran məğlubiyyəti romantik şeirin ruhunda mü-əyyən dəyişiklik yaratmışdı. Belə ki, Zaman artıq “qəlb şai-ri” Məhəmməd Füzuliyə “Şikayətnamə” yazmaq “sifarişini” meydana çıxarmışdı. Məhəmməd Füzulinin məşhur “Şika-yətnamə” hekayəsi yalnız bioqrafik nəsr əsəri olması ilə de-yil, sənətkarın onu narahat edən fikirləri, ictimai mətləbləri artıq nəinki romantik şeir vasitəsilə, ümumiyyətlə yalnız şeir dili ilə mənalandırmasının çətinliklərini ifadə edir. “Şikayət-namə” artıq “qəlb şairi” olmağın müşkülətindən də şikayət idi. Eyni zamanda, müşahidə etdiyimiz kimi, ...“Şikayətna-mə” təkcə sultandan, dövrədən şikayəti yox, həm də ədə-biyyatda “oxumaq da, yazmaq da asan olan” fərqli janrlara keçmək təşəbbüsünün baş tutmuş faydalı eksperimenti idi.² Göründüyü kimi, Zaman yeni düşüncə və ifadə tərzinə tələ-bat yaratmışdı. “Şikayətnamə” – sonralar Mirzə Fətəli Axundzadənin bəyan etdiyi “Gülüstan” və “Zinətül-məca-lis” dövrü”ndən kənara çıxmaq zərurətinin “ibtidası” idi. XVII əsrdə Azərbaycanın bir çox bölgələrində baş vermiş xalq hərəkatı, xüsusən, XVIII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması hadisəsi, habelə ölkə-daxili siyasi çəkişmələr və xarici təzyiqlər ədəbiyyatda ro-mantika vasitəsi ilə qavranılacaq hadisələr deyildi. Sözü-n həqiqi mənasında XVII əsrin ortalarından etibarən artıq Za-man öz içində cəmiyyətə realist baxışları hazırlamışdı. Bu vaxta qədər Azərbaycan xalq-aşıq poeziyasında “Qurbani der” – intonasiasında xalqı, həyatı şeirlər meydana çıxsa da, yazılı ədəbiyyatda klassik lirika təlsimi hələ sınınamışdı. Şe-irdə yeni tarixi mərhələyə keçid sənətkardan təkcə təb və is-

¹ Məmməd Cəfər Cəfərov. Füzuli düşünür. Bakı, Elm və təhsil, 2019, s.16

² İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2019, s.207

tedad deyil, ictimai-siyasi düşüncə və cəmiyyətə ayıq-sayıq münasibət bəsləməyi də tələb edirdi. Doğrudur, XVII əsrdə Saib Təbrizinin Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi “hind səpkisi” sayəsində ədəbiyyatda saray mühitindən xalq həyatına doğru müəyyən addımlar atılmışdı. Həmin dövrdən etibarən klassik romantik lirika üçün səciyyəvi olan janrlarda – qəzəl və qəsidə janrlarında ibrətamiz həyatı mətləblərin və didaktik fikirlərin ifadə edilməsi qüvvətlənməkdə idi. XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Saib Təbrizinin, Məhəmməd Əmaninin, Qövsü Təbrizinin, Şakir Şirvaninin, Ağa Məsih Şirvaninin şeirlərindəki həyatilik və nəsihətamizlik meyilləri XVIII əsrdə Molla Pənah Vəqifin realist şeirlərinin meydana çıxması üçün hazırlıq mərhələsi hesab oluna bilər. Eyni zamanda, XVII əsrdə Sarı Aşıq və Abbas Tufarqanlı kimi aşıqların yaradıcılığı da keçid proseslərinə ciddi təkan vermişdir.¹

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində və tələyində xüsusi əhəmiyyətə malik olan orta əsr romantik poeziyasından realist şeirə keçid vəzifəsini tam mənada Molla Pənah Vəqif yerinə yetirmişdir.

XVIII əsrdə Molla Pənah Vəqif yazılı ədəbiyyatda, ilk növbədə Azərbaycan şeirinin Qurbanisi missiyasını həyata keçirmişdir. O, XVIII əsrdə xalq-aşıq şeirinin forma və məzmun xüsusiyyətlərinin, şifahi ədəbiyyatın bu qolundakı sadəlik və həyatiliklərin yazılı poeziyaya gətirilməsinə xüsusi səy göstərmişdir. Bununla belə, Molla Pənah Vəqif Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişafında xüsusi və böyük mərhələ olmuş romantik lirikadan realist şeirə keçidin də banisidir. Doğrudur, klassik Azərbaycan şeirində də realist notlar var idi. Molla Pənah Vəqifə qədər Nizami Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqaninin, hətta Məhəmməd Füzulinin “seyri-sirişk iç-rə” nəfəs alan misraları, “var söz”ün ifadəsi olan gerçək dü-

¹ Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, IV cild. Bakı, Elm, 2021, s.5-21

şüncələri də şeirdə görünmüşdü. İmadəddin Nəsiminin üs-yankar səsinə, “şeyr bazarçısına” etirazlarında romantik yüksəkliklə birlikdə gerçəkçi bir baxış da öz əksini tapmışdır. XVII əsrdə Azərbaycan poeziyasındakı “hind üslubu” ədəbiyyatı saray həyatından çıxarmış, xalqa yaxın olan didaktik ideyaları şeirə gətirmişdir. Lakin bütün bunlar hələ də bəzəkli romantik örpəyin realist xalları qədər az idi və klassik məhəbbət lirikasındakı ictimai motivlər miqyasından uzağa gedə bilmirdi. Molla Pənah Vaqif isə çoxəsrlik Azərbaycan şeirində ilk dəfə olaraq “qəzəli-aşıqanə”dən fərqli olan bədii formada və realist keyfiyyətlərə əsaslanan yeni tipli gerçək məhəbbət şeirləri yaratmışdır.

Deməli, Molla Pənah Vaqif XVIII əsrin yeni tipli Azərbaycan şeirini yaradarkən xalq-aşıq şeiri ənənələrindən yaradıcılıqla istifadə etməyə üstünlük verməklə yanaşı, aşiqanə məzmunu malik klassik romantik lirikadan da faydalanmışdır. Vaqif şeirinin yeni tipli aşiqanə məzmununda xüsusi yeri olan xalq-aşıq şeiri ilə birlikdə klassik romantik lirikanın da müəyyən dərəcədə payı vardır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin Molla Pənah Vaqifin “ədəbiyyatın hər iki qolu arasında körpü yaratması”na dair fikirləri obyektiv elmi müşahidələrdən doğan aydın nəzəri qənaətlərdir: “Ədəbiyyatın hər iki qoluna – aşiq yaradıcılığı və klassik irsə önəm verən şair (Vaqif – *İ.H.*) bu iki dönəmin ədəbiyyatları arasında körpü yaratmış, xalq yaradıcılığına məxsus özəllikləri: vəznə, xüsusilə də sadəlik və dilin şirinliyini klassik ədəbiyyatın zənginlikləri ilə birləşdirərək, ədəbiyyata özünəməxsus, zamanla səsləşən bəlağətli bir üslub gətirmişdir”.¹

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan poeziyasının unudulmaz gözəllik sərgisi olan qoşmalarını yaradarkən klassik ro-

¹ Mahirə Quliyeva. Füzuli zirvəsi və Vaqif başlanğıcı. Bakı, Elm və təhsil, 2021, s.169

mantik lirikada ümumi şəkildə tərənnüm olunan aşiqanəliklə xalq-aşıq şeirindəki sadəlik və həyatiliyi üzvi şəkildə əlaqələndirmiş və poeziyanın hər iki qanadında fərqli şəkildə ifadə olunan məhəbbət motivlərinə özünün müşahidələrini və yaşantılarını, habelə bənzərsiz bədii təsvir və ifadə vasitələrini də əlavə etməklə orijinal şeirlər yaratmağa nail olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində XX əsrin əvvəllərinə aid edilən yeni şeir əsasən satirik poeziyaya aid idi. Satirik şeir realist poeziyanın inkişafının növbəti səviyyəsi, yaxud təzə mərhələsi idi. Bu tipli şeir klassik poeziyadan fərqli olaraq lirika deyil, satira olduğu üçün yeni şeir adlandırılırdı. Əslində isə Azərbaycan ədəbiyyatında lirik poeziya istiqamətində yeni şeir XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Molla Pənah Vəqifdən başlanmışdır. Molla Pənah Vəqifin şeirləri klassik Azərbaycan şeirindən forma etibarilə və məzmunca fərqlənirdi. Bu, xalq-aşıq şeiri üstündə köklənmiş, el-oba həyatını və real gözəlləri gerçək şəkildə tərənnüm edən yeni tipli şeir idi. Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında erkən yeni dövr adlanan xüsusi bir ədəbi mərhələ yaranıb inkişaf etmiş və ətrafında realist tipli ədəbi cərəyan formalaşmışdır.

İndiyədək Molla Pənah Vəqifin bədii yaradıcılığa konkret olaraq hansı janrda yazılmış şeirlərlə başlaması barədə araşdırılma aparılmamışdır. Ənənəyə əsaslanaraq belə hesab edirik ki, Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığının başlanğıc dövrü üçün qəzəl janrı xarakterik olmuşdur. Lakin Vəqifin qəzəlləri klassik lirikadakı dil və təsvir vasitələrindən bir qədər fərqli olan şeir nümunələri idi. Vəqif qəzəl janrının dilini xeyli dərəcədə sadələşdirmiş, təsvir vasitələrinə həyatilik meyilləri gətirmişdir. Vəqifin qəzəlləri sanki Məhəmməd Füzulinin qəzəl janrında yazılmış şeirləri ilə aşiq ədəbiyyatındakı qoşmalar arasında olub, qəzəldən qoşmaya keçid

prosesini əks etdirir:

*Simi-ğəzənin zülfi-pərişan arasında,
Guya ki, bitib ağ gülü reyhan arasında.*

*... Ey müğ, sənə döndüm, mənə bir qədr elə, barı,
Etmə məni bədnam müsəlman arasında.*

*Ya qismət edər Vaqifə hüsnün səmərin həq,
Yainki qoyar başını meydan arasında.¹*

Molla Pənah Vaqifin bir çox qəzəlləri məktub, yaxud aldığı məktublara yazılmış cavab təəssüratı yaradır. Bu şeirlərdə məktublaşma xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, xitab, müraciət, münasibət bildirmək, cavab vermək, daxili dialoq, təəssürat qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “Yazıb bir namə göz yaşılə dildarə göndərim”, “Aydın olsun gözlərin kim, gəldi yarın kağızı”, “Vidadidən gələn kağız məni fərxəndəhal etdi” misralarındakı “kağız” sözləri “məktub” mənasını ifadə edir. Vaqif Vidadiyə yazdığı bir qəzəlində şeirin rəvan ifadəsinə qəzəlin tam cavab vermədiyini aşağıdakı kimi nəzərə çarpdırmışdır:

*Xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın,
Rəvan olmuşdu qasid kim, bunu ancaq xəyal etdi.²*

Ona görə də Vaqif “rəvan bir xoş” şeir yazmaq üçün klassik lirika ilə aşırıq şeiri arasında yazdığı qəzəldən çox asanlıqla qoşma yaradıcılığına keçmişdir. Vaqifin dil və üslub baxımından sadələşdirilmiş qəzəlləri onun yaradıcılığında

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.162

² Yəni orada, s.148

xalq həyatı və məişətinə yaxın olan qoşma janrına keçid proseslərini hazırlamışdır. Nəticədə, tədricən qoşma janrı Molla Pənah Vaqif şeirinin aparıcı janrına çevrilmişdir.

Lakin Vaqif yaradıcılığının bütün dövrlərində ara-sıra qəzəl janrında şeirlər yazmışdır. Həyatının son günlərində qələmə alınmış “Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax” misrası ilə başlayan məşhur qəzəli Vaqifin bu janrda da yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mətləblərini ifadə etmək istedadını nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, Molla Pənah qəzəl janrını mövzu və ideya etibarilə ictimailəşdirmiş, dil və üslub baxımından sadələşdirmişdir. Həyatının sonlarında yazdığı “Bax” rədifli qəzəli Vaqifin yaradıcılığında qəzəl janrının tutduğu yeri və qazandığı özünəməxsus ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərini əyani şəkildə əks etdirir:

*Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!*

*Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padişahi-qadirü qəhharə bax!*

*...Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubü ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!¹*

Bununla belə, “rəvan bir xoş” şeir yazmaqda aşiq şeiri tərz, qoşma forması daha münasib olduğu üçün Molla Pənah Vaqif qəzəldən-qoşmaya qəti keçidin nümunəsini göstərmişdir.

Beləliklə, Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında klassik lirika ənənələrini müasirləşdirərək, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmış, xalq-aşiq poeziyası ilə yazılı şeir

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.156

arasındakı fərqi aradan qaldırmışdır. Vaqifin qoşmaları Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında bu janrın mükəmməl örnəkləridir. Vaqif Azərbaycan poeziyasında qoşma janrına vətəndaşlıq hüququ qazandırmışdır. Bir çox qoşmalarındakı möhürbəndlərdə şairin təxəllüsü yazılmasa idi, onların seçilmiş nümunələrinin aşiq ədəbiyyatına aid olduğunu zənn etmək olardı:

*Bir gözəl ki, şirin ola binadan,
Yüz il getsə, onun dadı əksilməz,
Təzəliyi, köhnəliyi bir olur,
Gövhər tək qiymətdə adı əksilməz.*

*Gözəllikdən düşməz heç əsilzadə,
Günbəgün qaməti dönər şümşadə,
Mehri məhəbbəti olur ziyadə,
Etibarı, etiqadı əksilməz.*

*Nə qədər ki, yüzə yetirsə yaşı,
Ta ki, həkdən düşsə, titrəyə başı,
Genə can almağa gözilə qaşı,
Qəmzəsinin heç cəlladı əksilməz.*

*Cövhəri pak olur təzə cavandan,
Hərgiz əl götürməz şövkəti şandan,
Müjgan xədənglərin keçirir candan,
Peykanının heç poladı əksilməz.*

*Vaqif, istər isən görəsən ləzzət,
Gəl sev bir dərd bilən, əhli-məhəbbət.*

Növcəvanlar sevən heç olmaz rahat,

*Gecə-gündüz heç fəryadı əksilməz.*¹

Bu şeirin möhür bəndindəki “Vaqif” sözünü XVIII-XIX əsrlər, hətta XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış hər hansı bir aşığın və ya el şairimizin adı ilə əvəz etsək, şeirin ona aid olduğuna heç bir şübhə oyanmaz.

Vaqifin yaradıcılığında qəzəldən-qoşmaya keçid həm də klassik əruz vəzninin heca vəzni ilə əvəz olunması deməkdir. Eyni zamanda, qəzəldən-qoşmaya transformasiya klassik romantik lirikadan yeni realist şeirə keçidi də ifadə edir.

Molla Pənah Vaqifin lirikası ilə Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli realist şeir ən yüksək zirvəyə yüksəlmişdir. Hətta Vaqifin şeirləri nəinki müasirləri və ardıcılıarı olan şairlərin, aşıqların da yaradıcılığına təsir göstərmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatında erkən yeni dövr ədəbiyyatı adlı xüsusi bir mərhələni formalaşdırmışdır. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını əhatə edən erkən yeni dövr mərhələsi erkən realizm adlı ədəbi cərəyanını doğurmuşdur. Molla Pənah Vaqif erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı mərhələsinin yaradıcısı, erkən realizm ədəbi cərəyanının banisidir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, s.34

MOLLA PƏNAH VAQİF İRSİ XALQ YARADICILIĞI İLƏ KLASSİK POEZİYANIN QOVŞAĞINDA

Azərbaycan xalqının bir sıra məşhur sənətkarlarının yaradıcılıqlarında aşığı poeziyasının təsiri aydın duyulur. ...XIV əsrin böyük şairi Nəsiminin “Divan”ında olan bir çox qəzəllərindəki bədii təsvir vasitələri aşığı poeziyasını xatırladır.

...Xətai çox zaman aşığı poeziyasının formasından istifadə edərkən ona şiə ruhu verir.

Böyük Füzulinin qoşma şəkildə yazdığı əsərlər bizə qədər çatmamışsa da, əruz vəznində yazdığı əsərlərdə “Donu qırmızı, ay kafir qızı, yandırdın bizi” kimi qafiyələri aşığı şeirinin təsiridir.

Aşığı poeziyasından geniş istifadə edən və bu yaxşı istifadəsi ilə ədəbiyyat tariximizdə yeni realist üslubun başçısı kimi tanınan Vaqifdir.¹

Ədəbiyyat tarixi əvvəla mətnlər tarixidir. Mətnin bizə verdiyi şey sənətkarın iç aləmidir. Bunu müasir elmin hədudları içində psixoloji, fizioloji və xüsusilə psixopati baxımından incələyib, sənətkarın ruh portretini vücuda gətirmədən bilgi, hiss, fikir, xəyal mələklərindəki qüdrətini müəyyən üsullarla ortaya qoymadan onu ədəbiyyat tarixi üçün oturma bilmərik. Bu tədqiq insan, dönm problem üzərində olduğu üçün çox şümüllüdür.²

Qeyd etdiyimiz fikir Azərbaycan ədəbiyyat tarixində xüsusi yeri olan və Azərbaycan şeirində yeni bir dövrün, bugünün elmi müstəvisi baxımından erkən yeni dövr Azərbay-

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.69

² Tarlan Ali Nihat. Füzuli divanı şərh. Ankara, Akçağ, 2009, s.14

can ədəbiyyatının əsasını qoyan milli şairimiz, dünyəvi hiss və arzuları yüksək tutması ilə müasirlərindən fərqlənən, xalq ədəbiyyatından bəhrələnmiş M.P.Vaqif irsinə də şamil edilə bilər.

Qarabağ ədəbi mühitində Vaqifə münasibət və verilən dəyər

Dünyəvi hiss və arzuları yüksək tutması ilə müasirlərindən fərqlənən, şeir tarixində realizmə meyli ilə seçilərək “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz adı ilə bağlı yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan”,¹ bununla da Azərbaycan şeirində yeni bir dövrün, bu günün elmi müstəvisi baxımından erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının təməlini təsis etmiş milli şairimiz Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı zamanın hər kəsində qiymətli inci olaraq ədəbiyyat tariximizdə layiqli yerini almış, istər sələf və xələfləri, istərsə də müasirləri tərəfindən hərtərəfli dəyərini almışdır.

Vaqif yaradıcılığı bir çox şairlərimiz üçün nümunə olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, o dövrün şairləri – Zakir və Şakir, XIX əsrdə yetişən Qarabağ şairləri Məhəmməd bəy Cavanşir, Aşıq Pəri və başqaları Vaqifdən öyrənmiş, onun irsini qiymətləndirmişlər. Ən önəmlisi isə Vaqifin zəngin ədəbi-ictimai fəaliyyətinə hər kəsdən əvvəl geniş xalq kütləsinin yüksək qiymət verməsidir. Hələ şair yazıb-yaratdığı zaman xalq “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” zərbülməsəlini yaradıb böyük sənətkara öz qiymətini vermişdir.²

¹ Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, s.617

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.559

Mənbələrdə verilən məlumata əsasən, Qarabağda yuxarıda qeyd etdiyimiz zərbülməsəl: “Hər oxuyan Molla Pənah və hər qatırçı Murad olmaz”,¹ – kimi də söylənilirdi.

Şairə ən düzgün və dəqiq qiyməti sözün dəyərini bilən, sənət dünyasında püxtələşən, onun bütün incəliklərinə bələd olanlar verə bilər. O, ədəbiyyatın hər dönəmində istər müasirləri, istər sələfləri, istərsə də xələfləri tərəfindən öz layiqli dəyərini ala bilmişdir. Şairin müasiri Aşıq Əlinin ona xitabən yazdığı şeiri Vaqifin ədəbiyyat tarixindəki məqamını müəyyənləşdirir:

*Bu əsrdə şairlərin xanısan,
Müdərrisə bərabərsən yəni sən,
Lütfün mədənisən, fəzlin kanısan
Əşidənlər sözün səminə gəlmiş.²*

Vaqifin müasirlərindən olan Hüseyn xan Müştəqın onun “Tüfəng” rədifli şeirini oxuduqdan sonra aşağıdakı şəkildə dəyər verməsi də şairin ayrı-ayrı şeirlərinin belə nəzərdiqqəti cəlb etməsinə sübutdur:

*Şeirinə əhsən ki, yetməz hiç bir əşar ona,
Hər kimin var isə həddi söyləsin göftar ona,
Kimsə ləb tərətəməsin ki, gəlməz istifsar ona.³*

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Aşıq Valeh özünün “Cahannamə” əsərində Vaqifi klassik Şərq şairləri, ədəbiyyatın korifeyləri ilə birlikdə şeirinə gətirir, dünyanın bu şəxslərin simasında tamamlandığını qeyd

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.554

² Yəni orada, s.554

³ Yəni orada, s.575

edir, Vaqifi onların cərgəsində axtarır və təəssüf hissi ilə bivəfa cahanı sorğuya tutur, “*o kamalda canın tapılmayacağı*” kəlmələri ilə Vaqifin klassik dönmə şairləri sırasında yerini təsbitləşdirir:

*Hafizü Nəvai, Füzuli, Cami,
Şeyx Sədi, Hilali, Urfi, Nizami,
Dünya səndə kəşf eyləyib təmami,
Firdovsitək nəzmi dürəşsan hanı?*

*Hanı Molla Pənah, bivəfa cahan,
Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürəşsan,
İndi eyləmişən xakilə yeksan,
Tapmaq olmaz, o kamalda can hanı.*¹

Bu sətirələr Vaqif irsinin dərin məhəbbətlə sevilirdən xəbər verir. Onu da qeyd edək ki, Aşıq Valehin bu şeiri “Əmrah” dastanının ustadnamələri sırasındandır.²

Şairnamə səciyyəli olan bu şeirdə klassik dönmənin müxtəlif dövrlərinə aid olan şairlərlə bərabər Molla Pənah Vaqifin adının qeyd edilməsi ona verilən ən yüksək qiymətdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, şairnamələr şairlər haqqında aparılan araşdırmalar üçün mühüm bir qaynaq olmaqla yanaşı, peyğəmbərlərin, aşıqların, divan şairlərinin, xalq hekayətləri qəhrəmanlarının və mövcud sufilərin ədəbiyyat tarixində yaşamını da təmin edir.

Dr.Doğan Kəyanın “Şairnamələr” məqaləsi məsələnin qoyuluşu və açıqlamaları baxımından marağımıza səbəb ol-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.575

² Əmrah. Azərbaycan dastanları. AMEA Folklor İnstitutu. III cild. Bakı, Çıraq, 2005, s.135

du. Şairnamələrin yazılma səbəbini müəllif izah etməklə bunun önəmliliyini vurğulamış olur:

“Bir şairin ileride bunun bir kaynak olabileceğini düşünmesi; üzüntülü bir anında, kendisi gibi dertli olan şairleri zikrederek derdinin hafifleyeceğini umması; bir âşığın, şairlerin başından geçen hadiseleri şiir diliyle kendisinden sonrakilere yansıtmak fikri; yahut birisinin arzusunu yerine getirmek için kaleme alınmış olması akla ilk gelen ihtimallerdendir”.¹

Müəllif məqalədə ilk şairnamə yazanlar haqqında da məlumat verir: ...elimizdəki nüsxələrdən hareketle, divan şairi İşretî (XVI. yüzil)nin ilk şairname sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Âşık Edebiyatında ise, ilk şairname örneğini Âşık Ömer ortaya koymuştur.²

Müəllif Valinin (1571/72-1598/99) “Hüsnü Dil” Mesnevisinin “Xatimə” bölümündə 11 şairin adını zikr etdiyini, XVI əsr şairlərindən İşretinin (?-1566-1567) isə aşığı şeirində olduğu kimi bir şairnamə nüsxəsini ortaya qoyduğunu qeyd etmişdir.³

Məqalədə müəllif tərəfindən nüsxə kimi göstərilən hər iki şeirdə şairlərin sıralanması tarixilik aspektində yazılmışdır. Aşığı Valehdən nüsxə gətirdiyimiz şeirdə isə aşığı müxtəlif dövrlərdə yaşayan və ürəyində böyük sevgi bəslədiyi şairlərin adları şeirə gətirilmişdir.

Azərbaycan şairi Məlik bəy XVII yüzillikdə türkdilli şeirdə böyük nüfuzu olan və ədəbiyyata təsirləri ilə seçilən iki nəhəng şairi – Nəvai və Füzulini, hətta Adəm peyğəmbəri çox böyük sevgi ilə şeirinə gətirərək, özünün ədəbiyyatda yerini göstərir:

¹ <http://dogankaya.com/fotograf/sairnameler1.pdf>, s.5

² Yenə orada, s.1

³ Yenə orada, s.3

*Nə Nəvai, nə Füzuli, nə Məlik, nə Adəməm,
Bəndə şahəm Məlik adlı, nə kənitü nə ləqəb.*¹

Məlik bəy Avçının bu beyti şairnamə səciyyəli olaraq, bir tərəfdən, XVII yüzillikdə türk şeirinə olan təsirin nəhəng şairlərə bağlılığını, ikinci bir tərəfdən, ustad şairlərə bərabər olmasa da, özünəməxsus yerini /“*Bəndə şahəm Məlik adlı.....*”/ və nəhayət, tanınmış şairlərin zikrini şeirində əks etdirir.

Bu ənənə özünəməxsus şəkildə müasir ədəbiyyata da gəlib çıxmışdır:

*Deyərdim əhli-qələm, Vahid, əfv edərsə məni,
Böyük Füzulimizin yadigarı mən özüməm.*²

“Füzuli ədəbi məktəbinin ən əlaçı şagirdi” Ə.Vahiddir, – yazır M.Sail.

Vaqif həqiqətən, fitri istedadıdır. Bu anlamda öz sözünün dəyərinin Füzuli tərəvəti ilə səsləşdiyini, onun əhli-qələmi olaraq yadigarı kimi dəyərləndirir:

*Vahidim,
Füzuli yadigarı ey qəzəlxan ustadım,
Şeir-qəzəl gülşəni dahiyanə “Bustanım”.
Bədahətən söz dedin, deyilənlər ürəkdən
Sözlərin xəbər verir arzudan-diləkdən.*³

Nəqərat:

¹ Kərimov P. XVII əsrdə “Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələri”, “Azərbaycan” jurnalı, s.1/17. <http://www.Azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=704>

² Əhməd Vüqar. Əliağa Vahid. Ədəbi-elmi portretlər, Bakı, 2017, s.46

³ Yəni orada, s.45

*Duyğuların muğamlı söz sultanı Vahidim,
Yazdıqların ilhamlı söz sultanı Vahidim,
Azərbaycanda yağlı söz sultanı Vahidim,
Abşeronun, Bakının hər qarışı izindir,
Adın gəzir muğamla, “Muğam” sənin özündür,
Yaşamışam yüz ili möhtəşəmlə, vüqarla,
Meyxana, qəzəllərin həmişə tək sözündür.
Şeirində ayrılmadın sevgili cananilə,
Qəzəllərin həmahəng həm bəm, həm də zililə,
Guşələrdə yarandı çox qəzəllər xəlvəti,
Ədəbi bir məktəbi yaratdın əməllərinlə...*

“Varlıq”, 1994, № 3

Bu şeirdə Əliəğa Vahid Məhəmməd Füzuli sənəti ilə dialoq üstündə müqabilləşdirilərək dəyərləndirilir.

Bu ənənə özünü aşığı yaradıcılığında, o cümlədən Aşığı Ələsgərin “Olsun” şeirində də göstərir:

*Şirin ləhcə, xub yazıbsan kəlamı,
İnsaf məqamında “bəyənr” hamı,
Nizami, Füzuli, Firdovsi, Cami...
Nə həddi var, sana barabar olsun.¹*

“Şairnamə”lərdən fərqli olaraq ayrı-ayrı şairlərə həsr olunmuş şeirlər də vardır ki, Səməd Vurğunun Vəqifə həsr etdiyi “Şairin ölümü” şeiri buna misaldır. Səməd Vurğun Vəqifi təkcə ictimai-siyasi xadim, Qarabağ xanlığının möhkəmlənməsi uğrunda çalışan bacarıqlı bir dövlət xadimi /*Vəqif, ey şeirimizin könül dastanı, De söhbətin hanı, de, sazın hanı? Ey könül yolçusu, gülər sənətkar, Qədrini bilmədi sə-*

¹ Aşığı Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.254

nin saraylar. İran ordusunu yeridəndə, sən, Dedin ki, yadlara keçməsin vətən,¹ gözəllik vurğunu /Şairin ilhamı gözəldir deyə, Əzəldən aşiqdir o gözəlliyə;² və s. baxımdan deyil, həm də yerinə, məqamına görə “iqtibas” sənəti ilə Vaqifdən gətirilmiş nümunələrlə bütövlükdə şairin fəaliyyətinə şeirinin ahəngi ilə nəzər salaraq dəyər verməyə çalışmışdır:

*Babalar yurdundan qalan yadigar,
“Hədiyyə” verildi o yaramaza;
Sənsə gördüyünü düz yazə-yazə,
“Dünyada doğru bir halət görmədim,
Bütün əyri gördüm, babət görmədim.”³*

*..... Açıb qarşısında külliyyatını,
Öyrənir, şairim, o, həyatını,
Onunla birlikdə uçur xəyalım:
“Ənliyi, kirşanı, neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri!”⁴*

XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının böyük klassiki Molla Pənah Vaqifdir. Vaqif yaradıcılığı ilə şeir tariximizin yeni səhifəsi açılır: “O ədəbiyyata xəlqi və milli şeirin, ilkin realizmin böyük nümayəndəsi kimi daxil olur. Vaqif klassik şeirin köhnəlmiş ənənələrini qırır, şeiri yeni realist inkişaf yoluna salır, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırır. Vaqiflə poeziyamızda nikbin əhvali-ruhiyyə, həyatı, dünyəvi gözəllərə pərəstiş hissləri qüvvətlənir. Lirik tariximizdə

¹ Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.188

² Yenə orada, s.188

³ Yenə orada, s.189

⁴ Yenə orada, s.190

ürək parçalayan Füzuli qəzəlindən sonra eşqin nəşəsini tərənnüm edən Vaqif qoşmaları yaranır: ”¹

Təsadüfi deyildir ki, Vaqif Azərbaycan şeiri tarixində realizmə qüvvətli meyil göstərən bir sənətkar olaraq ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. O, demək olar ki, ömrünün son illərinə qədər özünü dini qeyd və təsirlərdən azad hiss edərək, bu dünyanı, həyatı sevib, şən və şux bir ruhun ifadəsini verən şeirlər yaratmışdır. Vaqif xalqdan qüvvət almış, xalq ədəbiyyatının nikbin arzu və əməlləri ilə qidalanmışdır.²

“....Vaqif bədii dilimizi yeni yüksəliş pilləsinə qaldırır. Onun əsərlərində Azərbaycan dili bütün gözəlliyi, bütün zənginliyi ilə təzahür edir. XVIII əsr şeirimizdə xəlqiliyə, realizmə doğru mütərəqqi meyillər Vaqif yaradıcılığında kamala çatır, ədəbi məktəb cərəyan səviyyəsinə yüksəlir və ədəbiyyat tariximizə “Vaqif ədəbi məktəbi” adı ilə daxil olur.”³

H.Araslı həmçinin Vaqif yaradıcılığının lirik poeziyanın artıq müəyyən inkişaf yolu keçib formalaşmaqda olan bir dövrünə təsadüf etdiyini də qeyd edir: *“Vaqif formalaşmaqda olan lirik şeiri yeni realist inkişaf yoluna salaraq, onu xalq ruhuna, xalq zövqünə yaxınlaşdırmış, özünəqədərki klassiklərdən fərqli bir yolla istiqamətləndirmişdir.”⁴*

H.Araslı da realist şeirin ilk nümunələrini, bütün başqa tədqiqatçılar kimi onun adı ilə bağlayır.*

Vaqif haqqında görkəmli tədqiqatçı-alim Firidun bəy Köçərlinin maraqlı fikirləri də nəzər-diqqətimizi cəlb etdi: *“Molla Pənah milli şair olduğuna binaən onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər*

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.552

² Yenə orada, s.574

³ Yenə orada, s.552

⁴ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.611

* Bax: Yenə orada, s.611

nə onun qələmindən zühura gəlirsə, xah müxəmməsət və xah mürəbbəat və xah qəzəliyyat tamamısı ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir”....¹

Bu sətirlerle müəllif Vəqifin realist şair olduğunu nəzərə çatdırır və fikrini davam etdirərək yazır: “...*Molla Pənahın bir çox əş’ar və ədəbiyyatı dəxi vardır ki, onlarda öz müasirlərinin ayin və adəti, adab və əxlaqı və dolanmaları artıq məharətlə rışteyi-nəzmə çəkilibdir. Belə ki, onlar gələcək nəsil üçün böyük bir yadigar məqamındadır*”.²

Sözsüz ki, Vəqif şeir və qəzəliyyatının Azərbaycan türkcəsinə ziyadə xoş gəlməsi, dil ünsürünə bağlıdır. Azərbaycan dilinin rəvanlığı, sadəliyi, canlı, aydın, səmimi, xalq dilinə və ruhuna uyğun, qulağayatımlı söz və ifadələrin ədəbiyyata gətirilməsinə, həmçinin öz sənət mehvərini zamanın tələb və ruhuna uyğunlaşdırılmasına bağlıdır. Unutmayaq ki, hər şairin özünəməxsus üslubu olduğu kimi, dövrün ədəbi üslubunun da yazılan şeirlərə öz təsiri vardır. Qeyd etdiyimizlə yanaşı, şairin iç dünyasının nikbinliyi, dış dünyası, həyat və gözəllik sevrəliyi, şeir növlərinin müxtəlifliyi və zənginliyi onun sevilən və yaddaşlarda həkk olunan sənət nümunələri yaratmasının başlıca səbəblərindəndir.

Şair ərəb, fars və türk dillərində yazılmış klassik ənənəvi mövzuları o dönmə xas şəkildə öz şeirinə, qəzəllərinə gətirsə də, müxəmməs, qəzəl və qoşmalarının ümumi axarını Azərbaycan dilinin sadə və aydın dili üstündə qurur.

Vəqif yaradıcılığının dəyərləndirilməsində onun aşiq şeiri şəklində və klassik şeirin təsiri ilə yaratdığı əsərlərində qədim ədəbi irsin mütərəqqi cəhətlərinin qatqısı olduğu da söylənilir: “*Vəqif yaradıcılığı öz şəkli və xüsusiyyətləri etibarlı ilə yeni və zəngindir. O, istər aşiq şeiri şəklində yazdığı*

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.558

² Yəni orada, s.558

qoşmalarda, istərsə də klassik şeirin təsirində yaratdığı qəzəl və müxəmməslərdə xalq şeirinin ruhunu qədim ədəbi irsin mütərəqqi cəhətləri ilə uyğunlaşdıraraq yeni və orijinal bir tərzdə canlandırır".¹

Mənbələrdə Vəqif yaradıcılığına verilən dəyərlərdən biri, zənnimizcə, öz bədiiliyi və özünəməxsusluğu ilə seçilən aşağıdakı fikirdir: *"Vəqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğulu şairdir. O özü ilə poeziyaya yeni ruh, yeni zövq və məzmun gətirir. Poeziya tariximizdə Füzuli mərhələsindən sonra yeni dövr Vəqiflə başlayır. Şair klassik şeirin əsas motivi olan sevgi lirikasına belə təzə bir mənə, təzə bir rəvnəq verir... O, "Məhəbbət pərisi"ni uzaq göylərdən torpağa endirir, real, canlı gözəli sevərək, təbii eşq haqqında mahnılar oxuyur. Həyatdan, şifahi aşiq şeirindən gələn şən və şux bir nikbinlik, yüksək dünyəvilik bu lirikanın əsas səciyyəvi cəhətlərini təşkil edir. Onun əsas şeirləri – qoşmaları, qəzəlləri, müstəzadları, müxəmməs və müəşşərləri əsasən bir nöqtədə birləşir: hamısı məhəbbətdən, hamısı gözəldən bəhs edir*:"²

*...Sona cığası tək sərində teli,
Ağ gül yarpağı tək ayağı, əli,
Cismi dolu, nazik bədəni, beli,
Görməmişəm dilbər bu nəzakətdə.*³

və ya:

*Ey maral baxışlı, sona sığallı,
Nə gözəldir səndə o qara tellər,
Kəmənd kimi tökülübdür gərdənə,*

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.571

² Yenə orada, s.571

³ Yenə orada, s.559

Dönübdür sərəsər şahmara tellər.¹

*Nə gözəl yaraşib al, yanağına,
Nazikdir, dəyməsin əl yanağına;
Zülfü buxağına, gül yanağına,
Nə bənəfşə bənzər, nə lalə, Yetər.²*

Nümunə gətirdiyimiz şeir parçasında, həqiqətən də, dünyəvi bir sevgi, gözəllik tərənnüm edilir.

Vaqifin lirik qəhrəmanı yarın hər cür zülmünə, vəfasızlığına dözən məcnunlardan deyildir. O: “Aşiq vəfalı, məşuq vəfasız olar” – tezisi ilə barışmır. ...onun təsvir etdiyi məhəbbət ... həqiqi hisslərdir.

*...Harda görsən bir sevgili kimsənə,
İstər ki, xəyalın tez ona dönə.
Mənim yarım gərək baxa bir mənə;
Qeyri üzə baxan yara baxmaram.*

Aşıqanə hissini bu cür ifadəsinə Vaqifdən qabaqkı ədəbiyyatımızda rast gəlmək çətindir. Məsələ Vaqifin onlardan böyük, üstün sənətkar olmasında deyil, sənətin real həyata, gerçək duyğulara ... daha artıq yaxınlaşmasındadır.³

Vaqifin elə qoşmaları da vardır ki, nəşə dolu dünyəvi sevgi, nəticə etibarı ilə dərd çəkən məhəbbət əhliylə qiyaslandırılır.

*Bir gözəli ki, şirin ola binadan,
Yüz il getsə onun dadı əksilməz,
Təzəliyi, köhnəliyi bir olur,*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.100

² Yenə orada, s.98

³ Əlyar Səfərlı. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1982, s.365

Gövhər tək qiymətdə adı əksilməz.

*Gözəllikdən düşməz heç əsilzadə,
Günbəgün qaməti dönər şümşada,
Mehrü məhəbbəti olur ziyada,
Etibarı, etiqadı əksilməz.*

*Nə qədər ki, yüzə yetirsə yaşı,
Ta ki, həkdən düşsə, titrəyə başı,
Genə can almağa gözüilə qaşı,
Qəmzəsinin heç cəlladı əksilməz.*

*Cövhəri pak olur təzə cavandan,
Hərgiz əl götürməz şövkəti şandan,
Müjgan xəndəklərin keçirir candan,
Peykanının heç poladı əksilməz.*

*Vaqif, istər isən görəsən ləzzət,
Gəl sev bir dərd bilən, əhli-məhəbbət,
Novcavanlar sevən heç olmaz rahat,
Gecə-gündüz heç fəryadı əksilməz.¹*

Vaqifin bu şeirinin son bəndi təqribən Məhəmməd Füzulinin aşağıdakı misra və beytləri ilə məna baxımından kəsisir. /“Gəl sev dərd bilən, əhli-məhəbbət”²” və ya /“Çox olduqca qəmi dərdim rəhi-eşq içrə xoşhaləm, Füzuli, şad olub şükr etməyimmi, nemətim artar.”³ və ya / Qoyma naqis əhli-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.29

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, s.152

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, s.113

*dərd içrə Füzulini təbib, Eylə bir dərman ki, dərdin edə gün
gündən ziyad.*¹

Bu mövzular ənənəvi və əbədiyaşar mövzulardır. Məhz bu baxımdan eyni fikir tərəqqipərvər şair Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında “*dərdi-eşq*” ifadəsinin təkrarı üstündə qurulub:

*Dərdi-eşqi-yarə ey dil, fikri-dərman eyləmə
Kim, bu dərdi-eşqi yüz dərmanə verməz əhli-dərd.*²

Vaqif qoşmalarında mütəşabeh tərəf kimi çıxış edən ilahi eşq, qəzəllərində, xüsusən də müxəmməslərində özünü bütün varlığı ilə, hətta klassik dönm ədəbiyyatının ruhuna uyarlı tərzdə göstərir:

*Vaqifəm, bir aşiqi-kamil, yox əsla kəmliyim,
Hər zaman yarın xəyalilə olur xürrəmliyim,
Hiç tutmaz eşqdə nadan ilə həmdəmliyim,
Bəlkə, zahid, səndən artıqdır mənim adəmliyim,
Sevdiyimdür huridən əla, mələklərdən gözəl.*³

Mənbələrdə M.P.Vaqif, əsasən, yeni bir dövrün – poeziyaya nikbin əhvali-ruhiyyə, həyatı və dünyəvi gözəlliyyənin təsviri və bu gözəlliyə pərəstiş hissləri qatan realist şeirin bənisi kimi qeyd edilir. H.Araslının sözləri ilə desək: “*Vaqif öz ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqla bağlı mütərəqqi şəxsiyyətlərdən biri olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək etmiş qüdrətli bir sənətkar-*

¹ Yenə orada, s.113

² Seyid Əzim Şirvani. Qəzəlləri. I cild. Bakı, Azərnəşr, 1950, s.100

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.178

dır.”¹

Ə.Səfərli və X.Yusifliyə görə, Vaqif yaradıcılığı ilə xalq şeirinin təsiri yazılı ədəbiyyatımızda üstünlük qazanır, aparıcı mövqeyə keçir.²

*XVIII əsr şeirinin hər iki səciyyəvi qolunu – klassik şeiri və aşığı tərzini üzvü şəkildə öz yaradıcılığında birləşdirən sənətkar M.P.Vaqifdir. Vaqif Azərbaycan poeziyasına yeni nəfəs, yeni üslub gətirmişdir. Vaqif şeirindəki hisslərin təbiiyi, obrazların rəngarəngliyi, dil zənginliyi və forma axtarışları indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.*³

N.Cəfərovun Vaqiflə bağlı bir maraqlı fikrini də qeyd etməyi zəruri hesab etdik: “...*Xalq, xüsusilə aşığı poeziyasının yaradıcılıq texnologiyalarını, demək olar ki, zədələmədən, bir küll halında yazılı ədəbiyyata gətirmiş, onu bir mahalın estetik zövqü miqyasından çıxarıb bütövlükdə Azərbaycan türklərinin klassik bədii təfəkkürü səviyyəsinə yüksəltmiş, milli ruhu təzələmişdir. Necə ki, Vaqif ruhən qidalandığı, pərvəriş tapdığı torpağın miqyasına sığmasa da, ...yaradıcılıq üçün həmişə zəruri olan yeniliyi, özünəməxsusluğu o yerdə aradı ki, milli bədii təfəkkür etnoqrafik yaddaşını (Vətəni) itirməsin*”.⁴

Alimin bu fikrində Vaqif obrazı və onun yaradıcılığı, xalqına, millətinə, türk xalqına bağlı bir sənətkar kimi canlanır. Tədqiqatçının Vaqif yaradıcılığı ilə bağlı yüksək səviyyədə ümumiləşdirilmiş fikri Firidun bəy Köçərlidə özünəməxsus şəkildə səslənir. O, Vaqifi “milli şair” adlandıraraq yazır: “*Onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türk-cəsinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura*

¹ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.609

² Dadaşzadə A. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1987, s.646

³ Yenə orada, s.3

⁴ Cəfərov N. Vaqifin Vurğunu. Mədəniyyət. “525-ci qəzet”. 29.03.2014/ №16

*gəlirsə... tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisan-da və ana dilimizin zirvəsində şeir və qəzəl yazan az olub.”*¹

Əgər XVII əsrdə ədəbiyyatda romantik əhvali-ruhiyyə aparıcı mövqeyə malik idisə, XVIII əsrdə romantik və realist meyillər birgə yaşamış, hər iki üslubda diqqətəlayiq əsərlər yazılmışdır.²

XVIII əsr poeziyasında qüvvətlənməkdə olan realist dünyabaxışın əsas təzahür formalarını şərti şəkildə belə qruplaşdırmaq mümkündür – yazır, A.Dadaşzadə:

1. Təsvir edilən tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin reallığı haqqında; danışılan adamların davranışının real təsviri;

2. Məkan və zaman konkretliyi;

3. Dünyəvi, təbii hisslərin, həyatı duyğuların güclənməsi;

4. Etnoqrafik və məişət koloritinin dəqiqliyi;

5. Ədəbi dilin və bədii təsvirin xəlqiliyi.

İctimai-siyasi tələblərin nəticəsi olaraq, XVIII əsr lirikasında dövrün konkret hadisələrinə diqqət artır. Məhz elə bu baxımdan da Vaqif yaradıcılığı seçilir. Əslində şairin yaradıcılığını onun yaşadığı dövrlər və ya yazdığı şeir növləri baxımından da təhlil etmək olar. Bu da nəticə etibarı ilə A.Dadaşzadənin bölgüsü ilə mahiyyətə eynilik təşkil etmiş olacaqdır. Biz isə Vaqifin yaradıcılığını onun qaynaqlandığı ilham mənbələri baxımından təhlil etməyə önəm verdik.

Şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmə üsulları

¹ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.619

² Dadaşzadə A. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1987, s.512

“Azərbaycan ədəbiyyatı qüvvətli, özünəməxsus şifahi və yazılı ədəbi ənənələri olan bədii yaradıcılıq tarixidir. Bu ədəbiyyatın tarixi hər iki ənənənin qarşılıqlı inkişafından, bir-birinə təsir göstərməkdən ibarətdir. Xüsusilə yazılı ədəbiyyatımızın təşəkkülündə, milli-tarixi xüsusiyyətlərinin zənginləşməsində şifahi ədəbi sərvətlərimizin müstəsna dərəcədə böyük və əhəmiyyətli rolu olmuşdur”.¹ “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı folklor irsimizin həqiqətən zəngin bir xəzinəsidir”.²

“...Milli folklorla təmasda ədəbiyyat öz milli poetik formalarını yaratmış..., ədəbiyyatın dil, obrazlı təfəkkür cəhətdən xəlqiliyini təmin etmiş, onun milli özünəməxsusluğunu qüvvətləndirmişdir”.³

Vaqif ədəbiyyatda yeni bir cığır yaratmaqda ilk öncə qeyd olunan zənginliyin vəhdətinə – ədəbi gedişatın ayrılmaz hissəsi olan ədəbiyyata ideya, obraz, rəngarənglik qatan, xalqın ruhunu oxşayan dil və obrazları səciyyələndirən, milli təfəkkür və düşüncə tərzinin xəlqiliyinə, milli ruhun qüvvətlənməsinə xidmət edən aşiq yaradıcılığına borcludur. Bəli, Vaqif həqiqətən də şifahi xalq ədəbiyyatı və aşiq yaradıcılığına borcludur.

Vaqif yaradıcılığının müstəsnalığı mənbələrdə məhz bu baxımdan dəyərləndirilir: *“Vaqif Azərbaycan şeiri tarixində realizmə qüvvətli meyl göstərən bir sənətkar olaraq ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. O, demək olar ki, ömrünün son illərinə qədər özünü dini qeyd və təsirlərdən azad hiss edərək, bu dünyanı, həyatı sevib, şən və şux bir ruhun ifadəsini verən şeirlər yaratmışdır. Vaqif xalqdan qüvvət al-*

¹ Maarifə Hacıyeva. Folklor poetikası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2006, s.7

² Yenə orada, s.14

³ Yenə orada, s.9

muş, xalq ədəbiyyatının nikbin arzu və əməlləri ilə qidalanmışdır”¹

“O, xalq şeirinə istinad etmiş, romantik şeirdən fərqli olaraq yeni şeir üslubunu ədəbi məktəb dərəcəsinə qaldırmışdır”²

Vaqifin yaradıcılıq qaynağı ilə bağlı maraqlı fikirlərdən biri də M.H.Təhmasibə məxsusdur: *“XVII-XVIII əsrlərdə aşığı ədəbiyyatı, aşığı şeiri o qədər geniş yayılmış, elə böyük şəxsiyyətlər yetişmişdir ki, hətta əgər belə demək mümkünsə, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlamış, Vaqif ədəbi məktəbinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır”³*

Dastanlara gəlicə, onun mətninin əsasında mif, mifoloji düşüncə və bu düşüncənin gerçəkləşdiyi əfsanəvi əsətir mətnləri dayanır. Ancaq türk dastanlarında miflər yunanlardan fərqli olaraq, epizodik xarakter daşıyır və burada həyat gerçəkliyi, xalqın adət-ənənələri, ailə-məişət münasibətləri daha geniş ifadə olunur. Ən qədim dastanlardan biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi də bu cəhətdən seçilir. Məhz bu sayaq mənbələrdəki həyat gerçəkliyi, adət və ənənələr Vaqif yaradıcılığını istiqamətləndirən, ilhamlandıran yönəldəndir.

Aşığı yaradıcılığı, xüsusən də Aşığı Qurbanidə qadın gözəlliyinin təsviri məsələsinə nəzər salsaq, yuxarıda qeyd edilən fikri əyani şəkildə təsdiqləmiş, M.P.Vaqif və Qurbani yaradıcılığının səsləşməsinin şahidi olarıq.

Azərbaycan lirik şeirində gözəllik və qadın mövzusu geniş yer tutur. Bəzən şairlər məftun olduqları qadınlarla bağlı reallıqları, bəzən də xəyal etdikləri gözəllikləri, qadın-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: I cild. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.574

² Yenə orada, s.574

³ Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, Elm, 1972, s.55

da görmək istədikləri ən kamil fikir və mənəvi keyfiyyətlər barəsində arzularını tərənnüm edirlər.

Aşıq yaradıcılığında, o cümlədən Qurbanidə də “qadın gözəlliyi”¹ aktual mövzulardandır:

*Alçalsın dağların görünsün köçü,
Cənnəti-məvadır qoynunun içi,
Müəttər zülfləri-müsəlsəl saç
Hərdən şitab eylər belələrə doğru.*²

Aşığın eşqə verdiyi dəyərdənmi, qadını yüksək qiymətləndirdiyindənmi, ya qəlbində silinməyən iz salmış bir eşqin nəticəsi olaraq qadını, araşdırdığımız misalda isə onun qoynunu, sözün əsl və məcazi anlamında Allahın hər kəsə nəsis etmədiyi əmin-amanlıq, salamatlıq guşəsi olan cənnətin “məva” mərhələsinə bənzədir. Düşünürük ki, Qurbani gözəlin qoynunu cənnətə bənzətməklə, dünyəvi eşqi Haqq yolunu tutan, bu yolda xəyata yol vermədən öz məqsədinə çatan, hədiyyəsi və məkanı cənnət olanla müqayisə edərək, bəşəri və ilahi eşq arasında gözəl bir fikir bağlılığı yaradır. Aşıq eyni zamanda Haqq yolunda irəliləyən ürəyi, bəşəri məhəbbətlə döyünən ürəklə qarşılaşdırır. Sənətin də gözəlliklərini məhz bu incəliklər təşkil edir!....³

Eyni ilə bu motivlərin Vaqif yaradıcılığında da əksini görürük. Realcasına təsvir olunan qadının /*Gərdənində tellər nə gözəl teldi, Onların məskəni o nazik bel di, Nə səngi-mərmərdi, nə bərgi-güldür, Bu ağ əndam kimi, bu bədən kimi.*⁴

¹ Quliyeva M. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı (XIV-XVI əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.251

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.81

³ Quliyeva M. Quran və Azərbaycan ədəbiyyatı (XIV-XVI əsrlər). Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.251

⁴ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.38

mənəviyyatı şairin yaradıcılığında ən gözəl biçimdə /əhsəni-təqvim/ yaradılmışların ali mərhələsindədir.

Sinəni cənnətin səkkiz növündən birinə “Cənnətül-məva”ya mütəşabeh tutan şair orta yüzilliklər Azərbaycan ictimai fikrində ədəbiyyatda ən şərəfli və müqəddəs çağırış olan qadın-anaya olan ehtirama üstünlük vermiş olur.

Növbəti nümunədə Vaqif də gözəli təsvir edir və təsvir Qurbani ilə məzmun baxımından səsləşir:

*Səni xəlf eylədi gül dəstəsi tək,
Pəridən əlasan, mələkdən göyçək,
Cismindir münəvvər ağü nazikpək,
Ol səmən sinəni mərmər eylədi.¹*

Vaqif nə qədər yaradıcılığında açıq-saçıqlığa yer versə də, öz milli qadınının ləyaqətini üstün tutur, onun təəssübkeşliyini çəkir, yadlar əlinə düşməsinə təhəmmül etmir və belə olan halda ahu-naləsinin yerə-göyə sığışmayacağını, Ərşin ən yüksək, əlçatmaz təbəqəsinə (Ərşi-əlaya) çatacağını şeirinə gətirir:

*Sən gedəli mən ziyadə ağlaram,
Vermişəm ömrümü badə ağlaram,
Hər düşəndə qəddin yada ağlaram
Ünüm çıxar ərşi-əlaya, Pəri.²*

Şeirin gözəlliyini bir tərəfdən sadəlik, axıcılıq, reallıq təmin edirsə, digər tərəfdən, xalq dilindən qaynaqlanmış “ünüm” sözü ona xüsusi bir rəvnəq verir. Vaqif yaradıcılığının özəlliyi sadədilliklə yanaşı, xalq ruhunu oxşayan sözlərin istifadəsində özünü göstərir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.33

² Yenə orada, s.38

Akademik H.Araslı özündən sonrakı ədəbiyyata, xüsusən aşiq yaradıcılığına Vaqifin təsirini yüksək dəyərləndirərək yazır: *“XIX və XX əsr aşıqlarının çoxu Vaqifin mövzularını təkrar etmiş, onun kimi qoşmalar yaratmağa çalışmış, onun qafiyələrini, rədiflərini və bədii ifadələrini dönə-dönə işlətmişlər. Xüsusən Aşiq Ələsgərdən sonra məşhur ustad aşiq kimi tanınan Bozarqanlı Aşiq Hüseynin yaradıcılığında Vaqifin qüvvətli təsiri daha aydın hiss edilir. Onun qoşmaları içərisində Vaqifin misralarına çox rast gəlmək olur.”*¹

Vaqifin aşiq yaradıcılığına təsiri

Həqiqətən də, şifahi xalq ədəbiyyatı və aşiq yaradıcılığından bəhrələnən Vaqif özündən sonra yazıb-yaradan aşıqlara nüsxə olmuşdur.

Şairin sağlığından başlayaraq onu ustad hesab edən, yaradıcılıq yolunu izləyən sənətkarlar meydana çıxır. Onlardan Məhəmməd bəy Cavanşir, Aşiq Pəri, Zakir, Nəbi, Aşiq Məhəmməd, Molla Cümə, Aşiq Ələsgər mənbələrdə xüsusi olaraq qeyd edilir.²

H.Araslının fikrini, məzmunca yaxın, eyni rədif üstündə yazılmış Vaqifin “Al geyinib çıxsan gülşən seyrinə” misrası ilə başlayan, Aşiq Ələsgərin isə “Dolanır” qoşmalarını nümunə gətirməklə təsdiqləyək:

*Al geyinib çıxsan gülşən seyrinə,
Yığılır başına güllər, dolanır.
Məhtabi-hüsnünə bəndə fərmandır,
Qulluğunda aylar, illər dolanır.
Görməmişəm sən tək bir mələkzadə,*

¹ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.615

² Əlyar Səfərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.666

*Dərdini çəkərəm həddən ziyada,
Kırpıqların ucu düşəndə yada,
Bağrımın başında millər dolanır.*

*Mən bir Fərhad, sən bir Şirin dəhansan,
Dərdin zahir, amma özün nəhansan,
Gözəllik babında şahı-cəhansan,
Eşiyində yüz min qullar dolanır.*

*Eyləyibsən məni eşqə giriftar,
Gündüzəm biqərar, gecələr bidar,
Rövzeyi-kuyində gəzəndə ağyar,
Çəşmim girdabında sellər dolanır.*

*Ləblərin bağrımı pürxun eyləmiş,
Axıtmış göz yaşın Ceyhun eyləmiş,
Həsrətin Vaqifi Məcnun eyləmiş
Onun üçün gəzir çöllər dolanır.¹*

*Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına
Bilirsənmi, neçə canlar dolanır?!
Büllur buxaq, lalə yanaq, ay qabaq,
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.*

*Afərin xudanın haqqı-sayına!...
Camalları bənzər bayram ayına,
Belə gözəllərin xaki-payına
Mənim kimi çox qurbanlar dolanır.*

Gördüm gözəlliyn bizə bildirir,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.108

*Qaş oynadır, xəstə könlüm güldürür,
İşvəyü nazıyla adam öldürür,
Qəmzəsində nahaq qanlar dolanır.*

*Məni qoca gördü, ürbəndin açdı,
Ala gözlərinə gözümlə sataşdı.
Huş başımdan getdi, xəyalım çaşdı,
Mürği-ruhum asimanlar dolanır.*

*Adım Ələsgərdir, Göyçə-mahalım,
Dolanım başına, mən dərdin alım,
Hüsnün şöləsinə xəstə xəyalım
Pərvanədi, şəmistanlar dolanır.¹*

Vaqifin ədəbi irsi heca vəznində yazılmış qoşma və təcnislərdən, əruz vəznində yazılmış müxəmməs, qəzəl, müstəzad və müəssarlardan ibarət olsa da, yaradıcılıqda üstünlük qoşmaya verilmişdir. Mənbələrdə qoşma ilə bağlı bir maraqlı məqamla rastlaşdıq. Bu da, Vaqifin qoşmalarını yerinə görə “qafiyə” adlandırmasıdır: “*Qafiyə, qəzəldən çox çıxma başı*”, “*Bir qafiyə qayır, göndər ol yara*”, “*Şirin qafiyəsindən xoş qəzəldən*” misralarında qafiyə sözü məhz qoşma janrını əvəz edən söz kimi işlədilmişdir.² Ümumiyyətlə, müəllifin yeni və fərdi yanaşmaları sırf onun mətni əsasında üzə çıxır ki, Vaqifdə də bunun şahidi oluruq.

Əsrlər keçsə belə, həyatın enişli-yoxuşlu, acılı-şirinli axarı öz məcrası ilə davam edir. Həyatı özündə əks etdirən ədəbiyyat isə bütün hadisələrin tarixin gedişatında bədii şahididir. Belə ki, XVIII əsrdə yaşamış Vaqif də, XIX-XX əsrlərin kəsişməsində yaşamış Ələsgər də dövrün haqsızlıqla-

¹ Aşıq Ələsgər. Şeyrlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.53

² Əlyar Səfərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.649

rından eyni dərəcədə şikayətçidirlər. Bu şikayət “*Asari mən-surənin ən parlaq, ən zəngin qismi*”¹ kimi dəyərləndirilən Füzuli “Şikayətnamə”sinin əks sədasıdır. Vaqifin şikayətnaməsi Aşıq Ələsgər dövrünə qədər uzun bir yol keçmiş olsa da, həm məzmunu, həm də rədif baxımından yaxınlıq təşkil edir, hər iki şairin hayqırtısı, özünəməxsus tərzdə, bəşər övladına çatdırılır.

Onu da qeyd edək ki, Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi mənbələrdə XVIII əsrin ən parlaq abidəsi kimi dəyərləndirilir: “*Görmədim*” müxəmməsi Vaqif yaradıcılığının və bütün XVIII əsrin ən parlaq əbədi abidəsidir. Bağlı olduğu Qarabağ xanlığının gələcəyinə inamının sarsıldığı, xalqın həyatındakı böhranı duyduğu vaxtlarda yazdığı bu əsərdə o, qüdrətli bir ittihamçı və inkarçı kimi çıxış edir... Dövrün icimai, siyasi həyatının bir şair qəlbində oyatdığı tufan, təlatüm “*Görmədim*”in əsas məzmununu təşkil edir... Vaqif ilk bənddən başlayaraq şikayətçi kimi yox, ittihamçı, hücumçu kimi sözə başlayır...”²

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim,
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.*³

Aşıq Ələsgərin “Görmədim” qoşması Vaqifə yazılmış nəzirə, əslində isə “tətebbö”dür:

*Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.*

¹ Azərbaycan Füzulişünaslığının qaynaqları. 3 cildə, I cild. Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Gülşən Əliyeva-Kəngərli. Bakı, 2011, s.28

² Əlyar Səfərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.660

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.181

*Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim.¹*

Hər iki şairin şeirində məzmunun kəşişən məqamlarını qabarıq göstərmək üçün onları izləyək:

*Xəlqi-aləm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman
Hansı qəmli könü kim, sən edər olsan şadiman,
O sənə, əlbəttə ki, bədguluq eylər, bigüman,
Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.²*

*Yetəni özümə mən dost eylədim,
Yolunda canıma çox qəsd eylədim.
Söyüddən bağ saldım, peyvəst eylədim,
Almasın, heyvasın, narın görmədim.³*

*Alimü cahil, müridü mürşidü şagirdü pir,
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənilir cürmi-kəbir,
Şeyxlər səyyad, abidlər abusən qəmtərir,
Heç kəsdə həqqə layiq bir ibadət görmədim.⁴*

*Nəfs aldatdı, gədalara xan dedim,
Bihudə kollara gülüstan dedim.*

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.72

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.181

³ Aşıq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.72

⁴ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.181

*Əbəs yerə bivəfaya “can” dedim,
Zəhmətin çox çəkdim, karın görmədim.¹*

və ya:

*Hər sədavı səs ki, dünyaya dolub əksər əqəl,
Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngu cədəl,
Dirhəmi dinar üçündür hər şeyə yapışsa əl,
Müqtədilərdə itaət, müqtədalərdə əməl,
Bəndələrdə simü bəylərdə ədalət görmədim.²*

*Ələsgər elmində olma nabələd
Doğru söylə sözün çıxmasın qələt.
Şahiddə iman yox, bəydə ədalət,
Qazıların düz bazarın görmədim.³*

*Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyif kim, bir mahi rüsxarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,
Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.⁴*

Vaqif yaradıcılığının aşiq şeirinə hər yönlü təsiri Aşiq Ələsgər ilə ustad aşiq kimi tanınan və sevilən Bozarqanlı Aşiq Hüseynin yaradıcılığında da özünü göstərir. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən Vaqif yaradıcılığı aşıqlar tərəfindən yazılan “nəzirə”lərdə də öz axarlı davamını tapır. Ümumiyyətlə, XIX və XX əsr aşıqlarının çoxu Vaqifin mövzularını təkrar et-

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.72

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.181

³ Aşiq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.72

⁴ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.183

miş, ondan yararlanmış, onun kimi qoşmalar işlətməyə çalışmış, rədif və bədii ifadə vasitələrindən dönə-dönə istifadə etmişlər. Aşıq Hüseynin Vaqifin “Yoxdur” rədifli şeirinə aşağıdakı nəzirəsi – “tətəbbö” buna misaldır:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim...
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügüylə yağ hamı coxdan tükənmiş
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.*

*Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.¹*

*Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə evdə bir sahibcamalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.²*

*Bayram gəlib hamı geyib zər-ziba,
Bizdə nə bez, qədək, nə şal da yoxdur.
Qocaların şövqi olmaz söhbətə,
Nə başı eşqli cahıl da yoxdur.*

*Buğda olsa kəsdirərdik əriştə,
Düyü almamışıq yuyula təştə,
Yeddi gündür xanım çıxıbdır kəştə,*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.113

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.575; Aşıqlar, I hissə. Bakı, 1947, s.349

Qapılar gəzməkdən macal da yoxdur.¹

Bu ənənə XX əsr şairi Hüseyn Cavid yaradıcılığında aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

*Bilmədim, uydum şü məcnun gönlümün fəryadinə,
Eşqə dil verdim, bələdan başqa bir şey görmədim.
Ruhi-məcruhum gözəllərdən vəfa bəklər yenə,
Bən hənuz əsla cəfadan başqa bir şey görmədim.*

*Görmədim əsla dikənsiz gül, qaranlıqsız işıq,
Hər visalı daima tə'qib edər bir ayrılıq.
Söylüyörlər: "Daimi zəvqi-səadət var", yazıq!
Seyr edib boş iddiadan başqa bir şey görmədim.*

*Gördüyüm hər müztərib simaya duydum mərhəmət,
Yara, həm ağyara yar oldum da, sevdim bicihət;
Aşına zənn etdiyim hər yüzdə heyhat!... Aqibət
Boş təməllüqdən, riyadan başqa bir şey görmədim.*

*Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir,
Hər səadət ruhu oqşar pək sönük bir şö'lədir.
Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...
Görmədim, əsla bələdan başqa bir şey görmədim.²*

Cavid şeirlərinin dili özünəməxsusluğu ilə seçilir. Yaşadığı mühitlə bağlı olaraq yaradıcılığının ilk dövrlərində İstanbul türkcəsi, sonralar isə onu Azərbaycan türkcəsinə yaxınlaşdıraraq gözəl əsərlər yazmışdır. Mustafa Haqqi Türkəqulunun sözləriylə desək: "Cavidin dili istər Azərbaycan di-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.575

² Hüseyn Cavid. Əsərləri. I cild. Bakı, Lider, 2005, s.69

lində, istərsə Azərbaycan xaricində ən çox münaqişə və mübahisə olunan bir mövzudur. Məlum olduğu kimi, İstanbul türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi arasında ufak da olsa, bir ləhcə fərqi vardır. Cavid İstanbul türkcəsini mənimsəmiş, bu şivəni bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində, bilhassə şeirlərində İstanbul şivəsini məharətlə işlədən şair sonralar yaratdığı əsərlərində bu şivəni Azərbaycan ədəbi türkcəsinə yaxınlaşdırmağa çalışmış və demək olar ki, bu işdə müvəffəq olmuşdur. “...Cavidin işlətdiyi türkcə olduqca dadlı və işlənmiş, gözəl bir türkcədir...”¹

Hüseyn Cavidin yuxarıda qeyd etdiyimiz şeirində türk ifadələri işlədilsə belə, ruhən aşırıq və Vaqif yaradıcılığı ilə səsləşir.

Apardığımız paralellər arasında fərqli olan tərəf, Aşırıq Ələsgərin “Görmədim” qoşmasının son bəndində özünü, Vaqifin isə başının ağarması ilə gününün qaralması arasında bir təzad yaratmaqla, ömrünü qədərbilməzlə keçirdiyi üçün Rəbbinin lütf və inayətinə sığınmasında görməsidir.

O dövrdə “rəbb” sözündən daha çox Allah sözü işlədilməsinə baxmayaraq, şair “rəbbəna” ifadəsinə önəm verir.

Vaqif aşırıq yaradıcılığından bəhrələndiyi kimi, bu sənətə örnək də olmuşdur. Şairin “*təqsim*” (bölgü) və “*təşbehisərih*” (aydın təşbeh) sənəti üstündə yazdığı:

*Qəmzə kəman, müjgan xədənək, göz ala,
Göz qan olur, əyri baxsan hilala
Sözləri qənd, ağızları piyala,
Şəkər əzmiş dilə, dodağa qızlar²*

– beyti Aşırıq Ələsgərin:

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri. I cild. Bakı, Lider, 2005, s.5

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.92

*Xoş saatda xoş gəlibdi cahana,
Yoxdur gözəlliyə qüsür, bəhana,
Qənd əzilib dilə, dişə dəhana
Qaymaq dodaqlara bal bələnbdi¹*

– bəndi ilə təşbehət və gözəlin şirindilliyinə işarə baxımından səsləşir. Aşıq Ələsgərdən nümunə gətirdiyimiz bənd insanın ən gözəl biçimdə yaradılması baxımından Molla Pənah Vaqifdən qeyd etdiyimiz aşağıdakı fikirlə eyniyyət təşkil edir:

*Bu gün bir əcaib gözəl sevmişəm,
Beləsi olamaz heç vilayətdə,
Sanasan ki, cəmalından nur yağır,
Yaranıbdır, yarəb, nə xoş saatda.²*

Hər iki nümunə – /“*Xoş saatda xoş gəlibdi cahana*”/ və /“*Yaranıbdı, yarəb, nə xoş saatda*”/ insanın ən gözəl biçimdə yaradılması fikri ilə yanaşı, onun məqamının ucalığı üstündə qurulub.

Vaqif yaradıcılığının ən önəmli tərəfi sözün geniş mənasında gözəlliyin vəsfidir. Bəlkə şair bu gözəlliyin vurğunu olmasında doğulub boya-başa çatdığı, sonralar həyatını davam etdirdiyi vətənimizin dilbər guşələrinə borcludur.

Tədqiqatlarda yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlə bağlı yazılır ki, “*Vaqifin təsvir vasitələrində zəngin təbiət ifadələri nə qədər çoxdursa, onun təbiətin təsvirinə həsr olunmuş ayrıca bir əsəri (vəsf) yoxdur.*

“...Vaqif şeirləri içərisində ayrıca təbiət təsvirlərinə təsadüf olunmaması heç də şairin təbiət gözəlliklərinə biga-

¹ Aşıq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.73

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.18

nəliyi ilə izah edilə bilməz. Onun ayrı-ayrı gözəlləri təsvir edərkən təbiətlə bacarıqlı müqayisəsi, təbiət gözəlliklərini dərinlən duyduğunu, onun incəliklərini yaxşı hiss etdiyini aydınlaşdırmaq üçün kifayətdir."¹

Zənnimizcə, Vaqifin gözəli təbiətin bir parçası, təbiət isə onun gözəlliyini tamamlayan vahid bir tablodur. Yəni Vaqif yaradıcılığında gözəl və gözəllik özünü vəhdət şəklində göstərir. Gözəlliyi və gözəli duymaq, ürək dolu məhəbbətlə sevmək ən böyük nemət olsa da, klassik ədəbiyyatda ona yetişmək olmur. Vaqif qoşmalarının gözəli isə gerçəkdir.

Orta yüzilliklərdə, məlum olduğu kimi, yaşamın ağırlığı, ictimai-siyasi səbəblər bir sıra zəka sahiblərinin obasından-yurdundan didərgin düşməsinə səbəb olub. Bir qisim bəsirət gözlü şair və ziyalılar yaranmış olan səbəblər üzündən öz ölkələrində qərıbcılık hissi ilə yaşayıb-yaratmışlar. Onların böyük dərđinin mayasında yurddaşlıq, vətəndaşlıq hissi dururdu.

Vaqif də yaşadığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini öz yaradıcılığında əks etdirir. O, görkəmli, ağıllı dövlət adamı kimi Kür qırağının təbii imkanları və gözəllikləri ilə ictimai-siyasi vəziyyətdən doğan geriliyi duyur və bu mənzərəni özünəməxsus şəkildə, böyük ürəkəğrısı ilə qələmə alır.

“Kür qırağının əcəb seyrəngahı var” şeirinə keçməzdən öncə bu məsələ ilə bağı N.Cəfərovun Mirzə Yusif Qarabağinin yazdıqlarına əsasən qeyd etdiyi fikir üstündə dayanmaq istərdik:

“İbrahim xan səfərlərinin birində, bəzi mülahizələrə görə, böyük bir qüvvə ilə Kür qırağında dayanmış imiş. Qoşun böyükləri bu tuli-mukənnətdən tənəə gələrək Molla Pənah Vaqifdən rica edirlər ki, Qarabağa dönmək üçün bir əlac ta-

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. VII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin sonuna qədər. Bakı, AMEA, 1960, s.573

paraq və hər nə tövr olur-olsun, İbrahim xana icrayi-nüfuz etsin. Vaqif isə aşağıdakı mürəbbəi yazaraq xanəndələrə verir ki, məqamında İbrahim xanın hüzurunda təğənni etsinlər”:

*Siyah tel görmədim Kür Qırağında ,
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?
Tərlan könlüm yenə uça dağlara
Havalanıb hərgiz qonmaz bu yerdə...*

...Nədənsə, xanəndələr bu mürəbbəi xanın məclisində oxurkən istənilən nəticə hasil olmur. Bunu eşidən Vaqif həman dəm bədahətən bu rəqsan və olduqca dilbər mənsuməni inşad edərək xanəndələrə verir ki, təkrar oxusunlar:

*Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Üzü tər cığalı siyah tellərin,
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!¹*

Şair qeyd etdiyimiz qoşmasında onu düşündürən, narahat edən məsələni, şeirin mənasını daha qabarıq çatdırmaq üçün onu istifhəm (ritorik sual) üstündə yazaraq “*siyah telin, yaşılbaş sonanın*” Kür qırağında olmamasından təəssüflənir, bir növ zəmanəni, özünü belə bu baxımdan ittiham edir.

Vaqif şeirində “*əcəb seyrəngah*” ifadəsi altında çox sadə, anlaşıqlı tərzdə Kür qırağının gözəl məkan olmasına işarə edir və bu mövcud gözəlliyin milli gözəllərdən məhrumluğunu, onu tamamlayan ərəzi gözəllərinin olmamasını təzadlı şəkildə, özü də böyük təəssüf hissi ilə, qeyd edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Bakı, 2006) kitabında bu şeir ikili yanaşma baxımından öz təhlilini tapır: “...*Belə bir*

¹ Cəfərov N. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A nəşr evi, 2017, s.28

*gözəli (saray xanımını) ideal səviyyəsinə qaldırmaq, onu nümunə göstərmək əyan, vəzir, saray xadimi Vaqifin xalq nümayəndəsi Vaqifə güclü təsirinin nəticəsidir. Vaqifin poeziyasında biz bəzən iki şəxs görürük. Bunlardan biri düşüncələri, hissləri, baxışları ilə xalqa, onun zəhmətkeş təbəqəsinə bağlıdırsa, digəri Qarabağ xanlığının görkəmli saray xadimidir. Biri insan, digəri feodaldır. İnsan hər yerdə olmasa da, əksər hallarda əyana qalib gəlir. Bəzən hətta onunla birləşir. Ara-sıra olsa da, əyanın da səsi eşidilir. “Kür qırağı-nın əcəb seyrəngahı var” şeirində də bu ikilik duyulur”.*¹

Onu da qeyd edək ki, ictimai-siyasi durumla bağlı yazılmış bu şeir təkcə təbiət təsviri, qadın gözəlliyinin tərənnümü deyil, eyni zamanda dövrün müəyyən tarixi hadisələrinin yaddaşlarda həkkinə xidmətdir.

Gözəllik, klassik ədəbiyyatın xiridarı və özünəqədərki ədəbiyyatın xəzinədarı olan Füzuli yaradıcılığının da cövhərindədir. Füzuli insan gözəlliklərini hər şeydən üstün tutur, onun mənəvi qüdrətini, zahiri gözəlliklərini tərənnüm edirdi. O, təbiətin bütün gözəlliklərini şair qəlbi ilə dərindən duyub məftun olduğu halda, insanı daha yüksək qiymətləndirir, bütün bu gözəlliklərin insanın məziyyətləri qarşısında sönük göründüyünü qeyd edir:

*Qanğı gülşən gülbünü sərv-i-xuramanınca var?
Qanğı gülbün üzrə qönçə ləli-xəndanınca var?*

*Qanğı gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi,
Qanğı gül bərqi ləbi-ləli-dürəfşanınca var?*²

¹ Əlyar Səfərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.652

² Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, s.131

Füzuli insanı dərin bir məhəbbətlə sevən aşiq sənətkardır. Onun bu məhəbbəti çox təmiz, səmimi və yüksək məhəbbətdir. Bu məhəbbət insanı nəcibləşdirən, onda sədaqət, səmimiyyət, vəfa, fədakarlıq kimi yüksək insani hisslər tərbiyə edən bir məhəbbətdir.¹

Füzuli əsərlərinin bir qiyməti də ondadır ki, bu qəzəllərində xəyali yox, həyatda olan real insanları, real gözəllikləri və eləcə də real gözəlləri tərənnüm edir.² Onun təsvir etdiyi gözəllər, əsasən, konkret, həyati gözəllərdir. O, sevgilisinə bəzən xitab edərək, öz dərdlərindən danışırsa da, bəzən də onun geyimini və xarici gözəlliklərini təsvir edir. Bu cəhətdən şairin aşağıdakı bəndlə başlayan müxəmməsi diqqətə layiqdir:

*Ey hərir içrə tənin, mütləq bülür içrə güləb,
Qöysün abi-rövşən, ol ab üzrə düyməndir hübab,
Öylə zibəsən ki, yox nəzzarənə aləmdə tab,
Vay əgər tezcik çıxıb, sərpib ləçək, salsan niqab,
Hiç şək yox kim, səni görgəc olur aləm xərab.*³

Bu müxəmməsin hər bəndində məşuqənin geyimi və aşıqın ona münasibəti ifadə olunur. Birinci bənddə şair məşuqənin ipək paltarını büllurə, bədənini güləbə bənzədir. Siniəsini saf suya, düymələrini isə su üzərindəki qabarcıqlara oxşadır. Belə bir gözəl səhər-səhər ləçəyini açıb niqabın üzündən salsa, dünya onu görüb özünü itirər.⁴

Füzuli gözəlinin reallığı ilə bağlı gətirdiyimiz fikirlərə əlavə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, əslində, Füzuli gö-

¹ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.391

² Yenə orada, s.391

³ Yenə orada, s.392

⁴ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.392

zəli həm həqiqət, reallıq, həm də məcaz arasında dövr edən bir gözəldir və onun milli mənsubiyyəti qabarıq şəkildə özünü göstərmir. Vaqif qəzəlinin gözəli isə həqiqət, reallıq üstündə qurulur və gözəlin milli mənsubiyyəti özünü qabarıq göstərir:

*Bilmənəm məndən neçün ol sevgili canan küsüb,
Üzümə baxmaz dəxi, bir gözləri məstan küsüb,
Ağladır qanlar mənə, rüxsarəsi xəndan küsüb,
Qara günlərdə qoyub məni, məhi-taban küsüb,
Könlümün şəhrin sərəsər eyləyib viran, küsüb.¹*

Vaqif yaradıcılığındakı, yəni qoşmalarındakı gözəllərə gəlincə, onlar hər anlamda daha konkret obrazlardır. Belə ki, klassik ədəbiyyatda göylərdə pərvəriş edən gözəl, Vaqifdə milli mənsubiyyətini, yurdunu-obasını, kimliyini tanıyan və tanıdan obrazdır. */Avçısı olmuşam sən tək maralın, xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın, Ənliyi, kirşanı neylər camalın, sən elə gözəlsən binadan Pəri!/²*

Şair “ənliyi-kirşanı neylər camalın” ifadəsi işlətsə də, sadə qadın obrazı ilə yanaşı, həyatının müəyyən dövrünü sarayda yaşadığı üçün elit qadın obrazlarına da şeirində böyük önəm verirdi.

Vaqif yaradanın insan qəlbinə sirayət etdirdiyi ilahi eşqin, ülvî gözəlin məqamını bilir və klassik ənənəvi mövzulara xas olan obrazları – pərvanə və odla üzləşdirir:

*Pərvanə tək özün oda salmağa
Yaslanıban eşiyində qalmağa,
Bir belə gözələ qurban olmağa
Vaqif kimi qəllac kimsə gərəkdir.²*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.163

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.117

Şair pərvanənin eşqi yolunda özünü oda vürməsinə qiymət versə də:

*Boyun sərvü-cənnət, gülşənə zinət,
Qaşın məddi ayət, qabağın taət,
Vaqifi-pürmöhnət, çox çəkib həsrət,
Ta səninlə xəlvət ola həmağuş.¹*

– real məhəbbətlə sevgilisiylə təmasda olmağa daha böyük önəm verir ki, bu da onun realistliyindən və o dönəmə xas həyatın reallıqlarından irəli gəlir. Düşünürük ki, şairin iç dünyası da burada öz rolunu göstərir.

Vaqifdə yurddaşlıq, vətənpərvərlik, milli hiss güclüdür. Bu baxımdan onun gözəllərinin adları, hətta yaşadığı ərazi belə konkretidir:

*Vaqifa, öldürdü ol məhrulərin pərvizəsi,
Bağrıma müjganının sancıldı tirü nizəsi,
Zəxmi-sinəmdən töküldü üstüxanım rizəsi,
Ey Qarabağın yeni açılmış güli-pakizəsi,
Xəstəyəm, qoynundakı ol narının müştəqiyam.....²*

*Ol Xədicə haqqı, Səkinə haqqı,
Xeyrənnisə haqqı, Əminə haqqı,*

*Kəbə, Məkkə haqqı, Mədinə haqqı,
Dərdin bu Vaqifi aldı, sevdiyim!³*

və ya:

¹ Yenə orada, s.129

² Yenə orada, s.179

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.52

*Bənövşəyək ənbur zülfün buy verir,
Hər yuyub sərandə həvayə, Zeynəb!
Onun ətrin dimağımdan üzməsin,
Əmanət et badi-səbayə Zeynəb!¹*

Düşünürük ki, Vaqifin seçdiyi qadın adları belə təsadüfi deyil.

Qadınların hər birinin başına ayrı-ayrılıqda and içən şair növbəti misrada “*siyaqətul-ədəd*” adlı poetik forma ilə müqəddəs torpaqları sadalayır. Bununla şair, bir yandan, milli qadının mədəniyyətini müqəddəsləşdirsə, ikinci bir tərəfdən, özünün xalqa bağlı milli ruhlu şair olmasını vurğulayır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Şərq, o cümlədən Azərbaycan lirik poeziyasının Avropa xalqları poeziyasından bir xarakterik fərqi də vardır: “*Avropa poeziyasında məhəbbət lirikası çox zaman konkret şəxsə olan məhəbbətdən danışdığı halda (məs: Petrarka, Puşkin), Şərq poeziyasında məhəbbət lirikası şairin fəlsəfi, ideoloji görüşlərinin izahı üçün də bir bəhanə idi.*”²

Füzuli məhəbbət lirikası Vaqif yaradıcılığı ilə məzmun baxımından da səsləşir. Belə ki, Füzulinin:

*Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.*³

– qəzəli əslində Vaqifin:

¹ Yenə orada, s.11

² Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı, Nurlan, 2011, s.117

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, s.124

*Hər kimin cananı kim, bir əhli-ürfan olmaya,
Şahi-aləm olsa, onda rahəti-can olmaya.*¹

– qəzəli ilə səsləşir. Çünki, can, cananı tanımaq və sevə bilmək üçün bir vasitədir. Məqsəd canandır. Canan canı maddəyi ortadan qaldırmaq üçün sevilir, can isə düşünülməz. Canını sevən maddənin davamını istər. Canan uğrunda canı fəda etmək əsasdır.²

Füzuli və Vaqif qəzəllərinin məqtə hissələrini müqayisə edək. Füzulidə:

*Nolacaqdır, tərki-eşq etmə Füzuli, vəhm edib,
Qayəti, derlər, ola bir bəndə sultanın sevər.*³

Aşiq daima qul, onun sevgilisi məşuqə isə – sultandır. Çünki sultan istənilən halda, quluna əziyyət verər, hətta onu öldürə bilər. Beytdə aşiqinə sevgi acısı yaşatdığı üçün məşuqə sultan adlandırılır.

Vaqifin son beytinə gəlinə:

*Hər kimin cananı kim, bir əhli-ürfan olmaya,
Şahi-aləm olsa, onda rahəti-can olmaya.*⁴

Füzuli qəzəlinin məqtəsində /Füzuli, qorxub eşqi tərki etmə/ – deyilirsə, Vaqifdə isə, “tərki etmə” ifadəsi /Vaqifa, bir məhliqai-mehridanə meyl qıl/. Əslində, “tərki etmə” və “meyl qıl” ifadələri nəticə etibarilə “uzaq durma” anlamına gəlir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.143

² Tarlan Ali Nihat. Füzuli divanı şərh. Ankara, Akçağ, 2009, s.206

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, s.124

⁴ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.143

Füzuli məqtəsinin ikinci misrasında “*bəndə sultanın sevar*” – ifadəsi işlədilib ki, Əli Nihad Tərmanın şərhində bu kəlmə “*hər türlü kudreti haiz en yüksek makamdır*”¹ kimi izah edilir.

Vaqif qəzəlinin məqtəsinin son misrası da eyni anlama gəlir: “*Ta kamali-eşqdə ondan zərrə nöqsan olmaya*”, yəni kamali-eşqin yüksək məqamında ola.

Bu iki qəzəl məzmunu, ab-havası, hətta istifadə olunan terminlər baxımından səsleşir.

Bu motiv Vaqif qoşmalarında da işlənmiş, hətta məsəl (irsəlul-məsəl) halında ədəbiyyata sirayət etmişdir:

*Yenə məni yanar-yanar odlara
Dağılmış ayrılıq saldı, sevdiyim!
Mən ha getdim möhnət ilə, dərd ilə,
Can sənin yanında qaldı, sevdiyim!*

*Siyah zülfün buxaq altda qayrılır,
Ala gözlər can almağa sayrılır,
“Canandan ayrılan candan ayrılır”
Xalq içində bir misaldır, sevdiyim!*²

Birinci bənddə işlədilən “*ha*” sözü – “*həşv*”dir. Poetikada bu bədii ifadə vasitəsi mənə arasına yeni sözün, bir növ artıq işlədilən sözün, əlavəsinə deyilir. Bu sözlərin mətndən ayrılması ümumi fikrə xələl gətirməz. Mənbələrdə həşvin üç növü işlədilir ki, bunlardan biri də “*məlahətli həşv*” adlanır.³ Məlahətli həşvlər (“*Mən ha getdim möhnət ilə dərd ilə*”) bir növ bəndi ruhən xalq dilinə daha güclü şəkildə bağlayır.

¹ Tarlan Ali Nihat. Füzuli divanı şərh. Ankara, Akçağ, 2009, s.208

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.52

³ Mahirə Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, Maarif, 2010, s.296

Füzuli və Vaqif yaradıcılığının səsleşməsinə yüzrlər nümünə göstərmək olar, fərqlə gəlincə isə, o, ilk öncə zaman, ictimai-siyasi durumun tələbatına bağlıdır.

Belə ki, Zaman hər şeyin fəvqündə durur və bir növ öz tələbləri ilə ədəbiyyatın mövzularını, əənəvi mövzular xali olmaq şərtiylə, idarə edir. İkincisi, Molla Pənah yaradıcılığında Avropa xalqları poeziyasına xas konkretlik ana xətti təşkil etdiyi kimi, Şərq poeziyasının məhəbbət lirikasına xas fəlsəfi-tarixi, ideoloji görüşlər də konkretlik daxilində öz yerini tutur.

Mənbələrdə qeyd edilən aşağıdakı fikir maraqlı olmaqla yanaşı, Vaqifi öz sələflərindən fərqləndirir: “....o, sələflərindən fərqli olaraq əsrlərin imtahanından çıxmış, zəngin şifahi xalq şeirimizin nailiyyətlərini klassik şeirimizin həyati əənələri ilə üzvi şəkildə birləşdirən orijinal bir sənətkar kimi də parlamiş.....”,¹ – fikri də keçir.

Vaqif klassik irsi tamamilə rədd etmir, ondan öyrənir. Hafizi, Camini, Rumini yaxşı bilir, ancaq onlar kimi yazmır. Onun əsərləri mahiyyət etibarilə Nizami və ya Füzulinin inkarı deyildir. Onların irəli sürdüyü idealların yeni şəkildə, şeirdə xalq şeirinin təsirinin gücləndiyi bir dövrün zövqünə uyğun şəkildə ifadəsidir.²

Araşdırmalarda belə bir fikir də öz əksini tapıb: “*Vaqif orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının son böyük klassikidir.*”³

Füzuli və Vaqif yaradıcılığından gətirdiyimiz nümünələr qeyd edilmiş bu fikri yetərincə təsdiqləyir. Çox təəssüflər olsun ki, Vaqif yaradıcılığını tədqiq edənlər onun klassik irsə bağlılığını qeyd etsələr də, bu fikirlər, əsasən, bir tezis olaraq

¹ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, “Gənclik”, 1998, s.617

² Səfərli Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.656

³ Səfərli Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.666

qalmışdır. Bu heç də Vaqifi realist ədəbiyyatın banisliyindən xali etmir. Əksinə, realist özüllü Vaqif yaradıcılığının çoxşaxəliliyini göstərir.

Bu məqamda Əli Nihad Tərmanın sözləri yerinə düşər: *“Bazen elde olmadan şəhsi və subyektiv dəyərləndirməyə kalkışıyorsa bu hökm, sadəcə bizə aittir və ilmi kıymetten mahrumdur.”*¹

Zənnimcə, ədəbiyyatın hər iki qoluna – aşığı yaradıcılığı və klassik irsə önəm verən şair bu iki dönəmin ədəbiyyatları arasında körpü yaratmış, xalq yaradıcılığına məxsus özəllikləri, vəznə, xüsusilə də sadəlik və dilinin şirinliyini klassik ədəbiyyatın zənginlikləri ilə birləşdirərək, ədəbiyyata özünəməxsus, zamanla səsləşən bəlağətli bir üslub gətirmişdir.

Vaqif yaradıcılığının tədqiqatçılar tərəfindən dəyərləndirilməsinə bir daha nəzər salsaq / *“....zəngin şifahi xalq şeirimizin nailiyyətlərini klassik şeirimizin həyatı ənənələri ilə üzvi şəkildə birləşdirən orijinal bir sənətkar”* / *“Vaqif klassik irsi tam rədd etmir”* / *“xalq, xüsusilə aşığı poeziyasının yaradıcılığı texnologiyalarını Azərbaycan türklərinin klassik bədii təfəkkürü səviyyəsinə yüksəltmiş”* / *“Vaqif orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük klassikidir və ya son klassikdir”* / kimi bu fikirlər onun realist ədəbiyyatının bariz nümayəndəsi, bu məktəbin yaradıcısı olmasını təsdiq etməklə yanaşı, klassik irsə bağlılığını da əks etdirir. Lakin bu bağlılıq müəyyən şəkildə qeyd olunsaysa belə, kölgədə qalıb. Biz Vaqif yaradıcılığının bu vəhdət daxilində qeyd edilməyən iki tərəfini vurğulamaq istədik:

1. *Vaqif aşığı yaradıcılığına ana dilinin təmizliyi, sadəliyi, fəsahtəni, xalq dilindən qaynaqlanmaya riayət etməyi*

¹ Tarlan Ali Nihat. Füzuli divanı şərh. Ankara, Akçağ, 2009, s.14

gətirməklə yanaşı, bu yaradıcılığa özünəməxsus şəkildə klassik irsin elementlərini qatqılamışdır.

2. Klassik üslub, ruh və ab-havaya məxsus qəzəllər və müxəmməslərə isə ana dilimizin sadəliyini, şəffaflığını, anlaşılqlılığını, xalq dilində işlənən sadə, qəlbəyatımlı terminləri gətirməklə, yaşadığı dövrə uyğunlaşdırmışdır.

XIX əsr Seyid Əzim Şirvani və hətta XX əsr Əliağa Vahid yaradıcılığında qəzəl ruhən klassik ədəbiyyata bağlıdırsa, birbaşa əsrlərin klassik özəlliklərini özündə birləşdirən, özünəməxsusluğu ilə sənətin fəvqündə duran söz xəzinəsinin sahibi Məhəmməd Füzulidən bəhrələnmiş, dövr etibarlı ilə bir-birini tamamlayan Vaqif yaradıcılığının qəzəl və müxəmməsləri klassik ədəbiyyatın ecazkar təsirindən xali qala bilməz. Vaqif qəzəlin ümumi ruhuna ana dilimizin sadəlik və səmimiyyətini gətirmişdir.

Ruhun ən gözəl tərbiyəçisi və müəllimi olan Quranın ən aparıcı mövzusu Allahın vəhdaniyyətinə suluk, ilahi eşqdir. Həm ilahi, həm məcazi mənada eşq ədəbiyyatın əsas mövzularındandır. Bu anlam ətrafında geniş bir eşq ədəbiyyatı meydana gəlmişdir.¹ Onu da qeyd edək ki, bəzən ədəbiyyatda biri digərini eyni mənə baxımından əvəz edən “eşq” və “məhəbbət” haqqında müxtəlif fikirlər söylənilib və nəticədə mənə tutumuna aydınlıq gətirilib. Belə ki, təsəvvüf tarixində “eşq” anlayışını ilk dəfə “məhəbbət”dən ayıraraq tədqiq edən sufi alimi Əhməd əl-Qəzzali olmuşdur.² Gerçək eşqə yetişmək üçün isə Hz. Peyğəmbərin sevilməsi əsas şərt-dir ki, buna aşkı-resul adı verilmişdir.

¹ Türkiye Diyanet Vaqfı. İslam Ansiklopedisi. IV cild. Ankara, Aşık Ömer-Bala Külliyesi, 1991, s.12

² Türkiye Diyanet Vaqfı. İslam Ansiklopedisi. IV cild. Ankara, Aşık Ömer-Bala Külliyesi, 1991, s.14

“...Hz.Peyğamberin isimlerinden biri de “habibullah”tır (Allahın sevgilisi).¹

Yaradılışın səbəbi məhəbbətdir. Şərq, o cümlədən dünyə ədəbiyyatının yüksək, müqəddəs və böyük məhəbbətini tərənnüm edən əsər “Leyli və Məcnun”dur. Leylinin səri zülfünü düyüm-düyüm yapıb Məcnunun boynuna zəncir edən odur, Leylinin səri zülfü kəsərət içindəki hilkət müəmmasıdır. Bu müəmma ilə Məcnunu dəli edib boynuna zəncir vuran yenə odur! Leyli və Məcnun yarandığı gündən poeziyamızda bir günəş kimi parlamışdır. Ondan sonra yazılan bütün dərin mənalı, dolğun fəlsəfi şeirlər insan ruhunun əbədi çırpıntılarını və məhəbbətin sonsuz tələşlərini ifadə edən müxtəlif qəzəllər və fəlsəfi şeirlər bu günəşdən işıq almışlar.² Bu işığın şüaları Vaqif gözəllərini də nurlandırıb. Beytdə təfriqlənmiş “mən – Vaqif” və “sən” obrazları üstün təşbih üstündə şairənə düzənini tapıb:

*Əgər mən Vaqifəm – Fərhad ilə Məcnundan əlayam,
Əgər sənsən – haman Şirin ilə Leyladan artıqsan.*³

və ya:

*Bahari-ömrünü versə də başa,
Aşıq məşuqədən usanmaz, haşa!
Fərhad Şirin üçün sığındı daşa,
Məcnunun ovlağı Leyli dağıdır.*⁴

“Eşq” ədəbiyyatının parlaq nümunələrindən olan “Leyli və Məcnun” bəşəri eşqdən ilahi eşqə gedən uzun və iztirablı yolun ədəbiyyatda inikas formasıdır. Bu mövzu ictimai-siyasi

¹ Yenə orada, s.16

² İbrahimov M. Giriş sözü. “Leyli və Məcnun”. Bakı, Elm, 1981, s.9

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.152

⁴ Yenə orada, s.107

duruma rəğmən həmişə aktualdır. “Leyli və Məcnun” timsalında eşqin tərənnümü aşiq yaradıcılığında da önəmli yer tutur:

*Gözüm qaldı hilal qaşın tağında,
Məcnun oldum, qaldım Leyli dağında,
Yazıq Ələsgəri qoca çağında
Zülm ilə çəkdirir dara qaşların.¹*

Molla Pənah Vaqif və Aşiq Ələsgərdən gətirilən nümunələr məzmun baxımından səsləşir. İki misraya gəlincə isə, */Məcnunun ovlağı Leyli dağıdır/ və /Məcnun oldum, qaldım Leyli dağında/* demək olar ki, onlar üst-üstə düşür. Vaqif şəirində Məcnun eşqinin yüksək zirvəsi müəyyənləşdirilsə, Aşiq Ələsgərdə isə şair özünü Məcnun obrazı ilə müqayisə edərək Leyli dağında məskunlaşır:

*Məcnun “Leyli” deyib, bu dağı bilər,
İçsən zəhrin dadın, budu ağı, bilər.
Gəzən ürəyimdə bu dağı bilər,
Arayıb axtarsan, ay ara məndən.²*

*Gözəl xanım cılvalənib
Gözəllərin xası kimi;
Görəni Məcnun eyləyir,
Leylinin sevdası kimi.³*

Bənddə Leyli və Məcnun – hər iki sevdalı, eşqin ən yüksək meyarı, aşıqlıqın ən ali təmsilçiləri kimi çıxış edirlər. Mənbələrdə qeyd edildiyi kimi, divan ədəbiyyatı ənə-

¹ Aşiq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.90

² Yenə orada, s.137

³ Yenə orada, s.201

nələri XVIII yüzillikdə zəifləsə də, hələ də yaşayır.¹ XIX yüzillikdə bu ənənələr nəinki yaşamış, hətta inkişaf da etmişdir... Bu yüzillikdə divan şeirinin ustası kimi Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir parlanmışdır.²

XIX-XX əsrlərdə bu mövzunun yarandığı dövrün nəbzinə uyğun üslub və ruhda ədəbiyyatda əksi, mövzunun bacılıyınə, zaman çərçivəsinə sığışmadığına sübutdur:

*Hər aşıqi-dilsuxtə bir meylə qaldı,
Məcnuni-siyahbəxt qəmi-Leylidə qaldı.
Məcnun ilə bir məktəbi-eşq icrə oxurdum,
Mən xətmə-Kəlam etdim, o "Välleyl" də qaldı.
Sandım ki, tutan damənini vəslə yetər, mən
Tutdum atəyin eylə əlim zeyldə qaldı.³*

Ustad Şəhriyarın "Divani-türki"sində çox gözəl bir şeir parçası – "Məcnun"la rastlaşdıq:

Məcnun ilə mən məktəbi – eşq icrə oxurduq,
Mən Mühəfi xətm etdim, o, "Välleyl" də qaldı.
Bir gün də eşitdik ki, düşüb çöllərə Məcnun,
Välleyl olub virdi cavankən də qocaldı.
Bir gün də xəbər gəldi ki, vällelisi ilə
Can verdi, cahan icrə yaman vəlvələ saldı.⁴

Ustadın "qədim və məruf" dediyi qitənin baş beyti Seyid Əzim Şirvaninindir.⁵ Yəni, şeir Seyid Əzim Şirvaniyə Şəhriyar tərəfindən yazılmış məlum "təzmin"dir.

¹ Səfərli Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.10

² Yenə orada, s.10

³ Seyid Əzim Şirvani. Qəzəlləri. I cild. Bakı, Azərnəşr, 1950, s.580

⁴ Ustad Seyyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-türki, Bakı, Əlhuda-Sabah, 1993, s.109

⁵ Ustad Seyyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani-türki, Bakı, Əlhuda-Sabah, 1993, s.109

Şeirdə Mən obrazı ilə Məcnun üzləşdirilir. Birincisinin Qurani-Kərimi (Müşəfi) xətm etdiyi, digərinin, yəni Məcnunun “əl-Leyl” (Gecə) surəsində qaldığı qeyd edilir. Şair burada, zənnimizcə, “leyl” sözü altında Qurani-Kərimin 92-ci surəsilə yanaşı, sətiraltı zülmətli qaranlıq gecəyə də işarə edir, çünki Məcnun öz nakam sevgisi ilə elə qaranlıq bir zülmət yaşayırdı. Yəni, “*Leyl*” sözü ikili mənada öz işləmini tapır.

İkinci bir tərəfdən ayənin birinci surəsi “*And olsun (aləmi zülmətə) bürüməkdə olan gecəyə*” kimi öz əksini tapıb. Surədə gecə, işıqlanmaqda olan gündüz, Cənnət, Cəhənnəm, ən gözəl söz (*la ilahə illallah*) kəlməsini təsdiq edən-lərlə bu kəlməni yalan sayanlar və s. üzləşdirilir.

Daima “Vəl-leyl” surəsini (*la ilahə illallah*) zikr edərək onu virdə çevirən Məcnun vəl-leylisi ilə, yəni Leyli ilə can verdi, bununla da cahana vəlvələ saldı. Bu anlamda da Vəl-leyl ikili mənada işlədilib.

Göründüyü kimi, “Leyli və Məcnun” öz aktuallığını, dəyərini, bir mövzu olaraq, Şəhriyar dönəmində də yüksək zirvədə saxlaya bilmişdir.¹

Şəhriyarın bu “*təzmin*”i bir daha şah mövzuların, ənənəvi mövzuların hər dövəmdə yaşadığına və ədəbiyyatlar arasındakı bağlılığa sübutdur.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək istərdik ki, bu təzmin bütövlükdə, istər Seyid Əzim, istərsə Şəhriyar tərəfindən yazılmış beytlər, Məhəmməd Füzuli ruhunda, Füzuli dövrünə xas olan ab-havanı saxlamaqla yazılmışdır.

Bəşərin düşüncə, elm və maarif baxımından inkişaf və yüksəlişinə böyük əhəmiyyət verən islam mədəniyyəti məhz bu səbəbə görə qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərin əsas daşıyıcısı

¹ Quliyeva M. Aşıq yaradıcılığı və dastanlar, Şərq poetikası və islami dəyərlər baxımından. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.234 (Qrant layihəsi əsasında yazılmış kitab: EIF-2013-9 (15) – 46/36/ 5-M-34.), s.204

olan söz sənətinə tələbkarlıqla yanaşmış və heç bir ədəbiyyatda bənzəri olmayan bəlağət təlimini yaratmışdır. Elə məhz bu təlimdir ki, klassik ənənənin davamlı şəkildə və müxtəlif dövrlərdə əbədiyaşarlığını təmin edir.

Əslində, bu beytin özünəməxsus aşiqanə və incə deyim tərz-i öz eşqinin böyüklüyünü Məcnundan üstün tutan Füzulidən irəli gəlir:

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var.
Aşiqi sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.¹*

XX yüzillikdə belə bu mövzu öz aktuallığını saxlamış Füzulinin qeyd etdiyimiz beyti ilə yanaşı, zamanla da səsleşərək, nəzmə çəkilmişdir:

*Mənim aşiqliyim, Məcnundan artıqdır bilir aləm,
Onu yad eyləməz hər kim məni-rüsvayə baxdıqda.²*

Sufi poeziyada “söz”, “hərflər” və “ədəd” simvol kimi işlənir. Bu ənənə Vaqif yaradıcılığına, xüsusən qəzəl və müxəmməslərinə sirayət edib. Şair bəzən öz durumunu hərflərin mənə yükünə mütəşəbeh tutur.³

“Əlif” ərəb əlifbasının ilk hərfi, Allahın adının ilk hərfi, Allahın düzgünlüyünün rəmzi işarəsidir. “Dal” Allaha itaətin, sülukun rəmzidir. Əslində bu ənənə də klassik ədəbiyyatdan gəlir:

Əlif – Əla qamətin hər kim görər bican olur,

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, s.39

² Əliqəna Vahid. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2005, s.15

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.122

*Bey – Başarət buldu hər kim dilbəri-sultan olur.*¹

və ya:

*Ol – Əlif qəddinə münzəl gəldi xətti üstivə,
Be – bulundu qamətin vəsli vüsali-müntəha.*²

Sonralar hərflərin şəkli formasına uyğun olaraq mənə yükü vermək aşığı yaradıcılığında da geniş intişar etdi:

*İbtidada “əlif” – Allah,
“Be” – birliyə dəlalətdir.
“Te” – təkdi vahidi-yekta,
Arif bu elmə bələddir.*³

Tədqiqatlarda Molla Pənah Vəqif öz sələflərindən fərqləndirilir: “...o, sələflərindən fərqli olaraq əsrlərin imtahanından çıxmış, zəngin şifahi xalq şeirimizin nailiyyətlərini klassik şeirimizin həyatı ənənələri ilə üzvi şəkildə birləşdirən orijinal bir sənətkar kimi də parlamış.”⁴

Dönəmbədönəm tarix və zamanın qarşısında öz hesabətini verən ədəbiyyat Zaman və Tarixə sığışmayan Quranın süjet və motivlərindən bəhrələnərək ədəbiyyatın həmin dönməsinə xas mərhələsini yaşayır və yaşadır.

Ədəbiyyatda Qurandan gələn motiv və süjetlərin əksinə gəlincə, bəzən onlar tam, bəzən qismən, bəzən rəmzlər şəklində, yeni baxışla öz əksini tapır. Belə mövzulardan biri də “pənc-Ali-Əba”, “əzimi əziz”, “nəsl-əla”, “əşrəfül-məx-

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı, Lider, 2004, s.534

² Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. II cild. Bakı, ADN, 1976, s.55

³ Aşıq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.29

⁴ Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). 5 cildə. Bakı, Gənclik, 1998, s.617

luqat” və s. şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapmış Hz.Peyğəmbərin nəslə məsələsidir. Mövzu Qurani-Kərimin “Əhzab” surəsinin 72-ci ayəsi, “Vida” xütbəsi, müxtəlif təfsirlərdə əksini tapmış yuxarıda qeyd etdiyimiz xütbənin məzmunundan irəli gəlir: *“Mən sizin aranızda iki ağır (əmanət) qoyuram: (Onlar) göylə yer arasında uzadılmış ip olan Allah kitabı (Quran) və mənim əhli-beytimdir. Onlar (Qiyamət günü) hovuzun kənarında mənə qovuşanaqədək bir-birindən ayrılmazdır”*.¹

Klassik ədəbiyyatda geniş intişar tapmış bu mövzu Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəidə aşağıdakı şəkildə şeirə gətirilib:

*Vəlidir cümlə əshabi rəsulun,
Vəliyi sevməyən işi xətdir
Nəbivü Murtəza sibtu zühəda,
Xəmusu seyyidü Ali-əbadır.*²

Bu ənənə Vaqifin */Ey Vidadi, gərdişi-devrani-kəcrəftarə bax!, Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, girdarə bax!/-* mətəli qəzəlinə, özü də bədbin bir ruhda öz əksini tapmışdır. Görünür, həyatın müəyyən dönmindəki ağırlı-acılı günlər şairin yaradıcılığında da silinməz izlər buraxmışdır. **Sənət əsəri təkcə ictimai-siyasi tələbatın deyil, sənətkarın yaşadığı acılı-şirinli həyat hayqırıtlarının müştərək məhvəridir.** Vaqifin aşağıda qeyd etdiyimiz qəzəli də bu hayqırının nəticəsidir:

*Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!*

¹ İsmayilzadə H. Quran elmləri ensiklopediyası. Müqəddəs Qum şəhəri Məhəmməd Hadi Mərifət 18 zül-hiccə/ 1426 (Qədiri-xum bayramı) (19/01/2006), s.69

² Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.83

*Vaqıfa göz yum, cahanın baxma xubüziştinə,
Üz çevir ali-əbaya, Əhmədi-Muxtarə bax!¹*

Eyni fikir özünü şairin müxəmməslərində də göstərir:

*Belə kim, bu çuxadır zivəri-Fərxəndəliqa,
Görməyib kimsə dəxi səlli-əla-ali-əba,
Versin Allah bunu bəxş eyləyənə ömri-bəqa,
Ləffü nəşrində mürəttəb fərəhü zibu səfa,
Pəri-tavusda olan adəti-qanunə dəyərlər.²*

Deməli, Vaqif yaradıcılığında bədbin notlarda yazılmış şeirlər də var.

İlkin islam dövrünün nəqaid (deyişmə, müşairə) şairləri olan Cərir və Fərzədek kimi Vaqifi Vidadisiz, Vidadini isə Vaqifsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Ədəbiyyatda öz nikbinliyi ilə Vidadinin bədbin ruhlu şeirinə rəng qatan Vaqifin Vidadilə müşairələri onun yaradıcılığında önəmli yer tutur.

Vaqif:

*Toy bayramdır bu dünyanın əzabı
Əqli olan ona gətirər tabı,
Sənin tək oğlana deyil hesabı,
Hər şeydən eyləyib qubar ağlarsan!³*

Vidadilə:

*Oğlan, sən uşaqsan, cavansan hələ,
Yenicə cisminə düşüb vəlvələ,
Tazəcə dəyəmək alıbsan ələ,*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.153

² Yenə orada, s.197

³ Yenə orada, s.219

*Qaim tut ki, nagh düşər, ağılarsan.*¹

Bu ənənə, (Beş-Pənci-Ali-Əba) bəlkə də Vaqifdən aşiq yaradıcılığına yol tapmış, aşiq yaradıcılığında və xüsusən də aşiq şeirinin Füzulisi olan Aşiq Ələsgərdə öz əksini tapmışdır:

*Beş-Pənci-Ali-Əbadı, əzimü-əziz,
On iki imam, çardəh məsum düzbədüz
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz
Hər birinin ayrı məqamı vardır.*²

Vaqifin qəzəllərindəki mütəşabehatlar */Həbibim, bu nəzakətdə gülü-rənadan artıqsan; Mənim yanımda, billah, sən iki dünyadan artıqsan; Əliyyəlmürtəzadan istə, Vaqif hər nə istərsən; Hər kimin cananı kim, bir əhli-ürfanı olmaya, Şahi-ələm olsa, onda rahəti-can olmaya; Həblülmətin zülfün, Kəbə üzündür.*³ və s. bu kimi misralar realist ədəbiyyatın banisi kimi ədəbiyyat tarixində yer almış Molla Pənah Vaqifin klassik irsə bağlılığına da dəlalət edir.

Beləliklə, klassik şeir ilə realist ədəbiyyat arasında qırılmaz bir körpü olan Vaqif, klassik qəzəlin özünəməxsus ruhunu öz müxəmməs və qəzəllərində saxlamış, hətta onu dövrə uyğunlaşdıraraq, sadə xalqın dil və ruhuna uyğun tərzdə qoşma və təcislərə belə gətirib çıxartmış, realist ədəbiyyatın nəbzinə uyarlamış, poeziya tarixində yeni bir dövrün təməlini qoymuşdur.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.220

² Aşiq Ələsgər. Şeirlər, Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, Çinar-Çap, 2003, s.121

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, ADN, 1960, s.62

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ERKƏN REALİZMİN YARADICISI

Molla Pənah Vəqif Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısıdır.

Erkən realizm Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində ilk ədəbi cərəyandır.

Molla Pənah Vəqifin Azərbaycan ədəbiyyatında realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısı olduğunu əsaslı şəkildə müəyyən etmək üçün milli ədəbiyyatda ədəbi cərəyanların formalaşması və ədəbi cərəyanlar haqqında elmi tədqiqatların meydana çıxması hallarına ümumi şəkildə nəzər salmaq lazımdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanların tarixi uzun dövr ərzində XX əsrin əvvəllərinin hadisəsi hesab edilmişdir. İlk dəfə olaraq keçən yüzilliyin altmışıncı illərində Məmməd Cəfər Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” adlı monoqrafiyasının nəşr edilməsi ilə ədəbiyyatşünaslıq elmində Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış ədəbi cərəyanın mövcudluğu etiraf olunmuşdur.¹ Bu monoqrafiyada isə təbii olaraq Azərbaycan romantizmindən XX əsrin əvvəllərinin hadisəsi kimi bəhs edilmişdir. Həmin vaxta qədər isə ədəbiyyatşünaslıqda Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm anlayışlarından yaradıcılıq metodu kimi istifadə olunmuşdur. Çünki elmi-ideoloji fikirdə sovet ədəbiyyatının istiqamətini müəyyən edən sosialist realizmi yaradıcılıq metodu hesab edildiyi üçün digər izmlərdən də yaradıcılıq metodu kimi söz açılırdı.

Nəhayət, 1980-ci ildə Yaşar Qarayev “Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin inkişaf mərhələləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etməklə, “Realizm: sənət

¹ Məmməd Cəfər Cəfərov. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, Elm, 1963

və həqiqət”¹ monoqrafiyasını yazmaqla ölkə ədəbi fikrində ədəbi cərəyanlar tarixinin xeyli dərəcədə əvvələ aparılmasının əsasını qoymuş oldu. Dissertasiyanın adından da göründüyü kimi, Yaşar Qarayevin realizmə həsr edilmiş doktorluq dissertasiyası Azərbaycan realizminin inkişaf mərhələlərini və hər mərhələnin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Lakin görkəmli nəzəriyyəçi alim, əslində Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin xüsusiyyətlərindən danışarkən ədəbi cərəyan sözünü işlətməsə də, dolayısı ilə həmin mərhələlərə aid olan erkən realizm, maarifçi realizm və tənqidi realizmin də özünəməxsusluqlarından bəhs etməli olmuşdur.

Bundan sonra Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi Hüseyn Həşimli “Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm”² mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etməklə Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli bir ədəbi cərəyana vətəndaşlıq hüququ qazandırmışdır.

Ədəbi cərəyanlara həsr edilmiş sanballı tədqiqatların müəllifi olan professor Arif Hacıyevin rus dilində nəşr edilmiş “Azərbaycan realizmi”³ monoqrafiyası ədəbiyyatımızın təcrübəsi əsasında konkret bir ədəbi cərəyanın – realizmin formalaşması və inkişafı məsələlərindən bəhs edən ilk əsərlərdən biri kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanlarla bağlı problemlərin yenidən və əsaslı şəkildə tədqiq edilməsi ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində Molla Pənah Vəqif haqqında tədqiqat aparan

¹ Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980

² Hüseyn Həşimli. Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm (Avtoreferat). Bakı, 1998

³ Ариф Гаджиев. Азербайджанский реализм. Баку, Язычы, 1984

akademik Həmid Araslıdan tutmuş müstəqillik dövrünün tədqiqatçılarına qədər hamısı birmənalı şəkildə, doğru olaraq onun ədəbiyyatımızda realist şeirin ilk yaradıcılarından biri olmasından bəhs etmişlər. Lakin Vaqif realizminin xarakteri məsələsi uzun illər elmi fikrin diqqətindən kənarda qalmışdır. Bəzi tədqiqatlardakı qeyd xarakterli yanaşmaları nəzərə almasaq, Araz Dadaşzadənin “Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı” (1966) monoqrafiyasındakı “Vaqif poeziyasının bədii metoduna dair” bölməsi və Əziz Mirəhmədovun 1968-ci ildə çap etdirdiyi “Vaqif gülür, ağlayır” adlı məqaləsi şairin realizminin özünəməxsusluğu haqqında meydana çıxmış ilk araşdırmalar hesab oluna bilər.

Filologiya elmləri doktoru, professor Araz Dadaşzadənin tədqiqatlarında Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında nikbinlik poeziyasının və realist ədəbiyyatın əsas yaradıcısı kimi təqdim olunmuşdur. Dövrün ideoloji prinsiplərinə üstünlük verməli olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmində realizmin yalnız kapitalizm formasıyasının meydana çıxardığı ədəbi cərəyan kimi qəbul edilməsi qənaətinə əsaslanaraq “Vaqif heç bir realist cərəyana, yaxud məktəbə daxil olmamışdır”¹ – tezisini irəli sürsə də, nəticə etibarilə onu “ədəbiyyat tariximizdə realist ədəbi metoda yiyələnmiş ilk sənətkar” kimi qəbul etmişdir. Monoqrafiyanın meydana çıxdığı XX əsrin altmışıncı illərinin ortalarında ədəbiyyatşünaslıq elminin realizm anlayışını irəli aparan “ədəbi metod” ifadəsi Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatındakı fərqli mövqeyini göstərmək üçün əhəmiyyətli idi. Çünki ondan əvvəlki uzun illər ərzində Vaqifin realizmindən bəhs edilərkən “realist təsvirlər” ifadəsinə üstünlük verildiyini nəzərə alsaq, Araz Dadaşzadənin gözəllik nəğməkarı olan şairi “realist

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1966, s.160

ədəbi metoda yiyələnmiş ilk sənətkar” hesab etməsi elmi cəhətdən əhəmiyyətli idi.

Vaqifin realizminə “realist ədəbi metod”¹ kimi baxmaq onun realizmdəki mövqeyini daha da qüvvətləndirmək, şairin yaradıcılığının ədəbi cərəyan miqyasında qiymətləndirməyə hazırlıq səviyyəsində qiymətləndirilə bilər.

AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov isə 1968-ci ildə çap etdirdiyi “Vaqif gülür, ağlayır?” adlı məqaləsində ədəbiyyatda Molla Pənah Vaqifin bir qayda olaraq, yalnız “gözəllik şairi, məhəbbət şairi” kimi təqdim edilməsini bu böyük sənətkarın yaradıcılığının birtərəfli şəkildə təhlil edilib qiymətləndirilməsi hesab edərək, şairin ədəbi irsindəki müxtəlif inkişaf meyillərini, xüsusən “iztirab və çırpıntıları” da görməməyi, yaxud belə halları “ancaq onun ömrünün axır günləri ilə”² əlaqələndirməyi haqlı olaraq “qeyri-elmi bir iş”³ adlandırmışdır. Vaqifin realizminə dair bu qiymətli məqalədə tezis şəklində olsa da, iki mühüm məsələ ilk dəfə elmi fikrin diqqətinə çatdırılmışdır: “Vaqif məhəbbət və gözəllik lirikasının mahir bir ustası kimi... Azərbaycan şeirində hələlik şərti olaraq 1) təsviri realizm hesab etdiyimiz üslubun nümayəndəsi kimi ortaya çıxmışdısa, feodal dünyasının kölgəli,... eybəcər hallarını pislədiyi zaman az sonra milli ədəbiyyatımızda yüksəldilən; 2) tənqidi realizm binası üçün təməl daşı qoyanlardan biri olmuşdur”.⁴

Əziz Mirəhmədovun ədəbi cərəyan anlayışından söz açmasa da, Vaqifin yaradıcılığında realist təsvirləri yox, “izmlərin” – təsviri realizmin və tənqidi realizmin əlamətlərini müşahidə etməsi zamanına görə mühüm elmi hadisə idi.

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1966, s.156

² Əziz Mirəhmədov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, s.469

³ Yenə orada, s.471

⁴ Göstərilən mənbə, s.472

Çünki sosialist realizmin mütləq hakim olduğu və buna görə də digər “izmlərdən” danışmağın qeyri-mümkün sayıldığı, sovet hakimiyyətindən qabaqkı cəmiyyətləri tənqid etmək, aşağılamaq üçün tənqidi realizmdən başqa heç bir izmin məqbul hesab edilmədiyi bir dövrdə bir cümlə ilə olsa da, təsviri realizmdən söz açmaq, zamanı qabaqlamaq sayıla bilərdi. Məlum olduğu kimi, XX əsrin altmışıncı illərində Sovetlər İttifaqı miqyasında keçirilmiş məşhur realizm müşavirələrində sosialist realizmindən başqa, yalnız XIX əsrə və XX əsrin əvvəllərinə aid edilməklə “maarifçi realizm” anlayışının nəzərə çatdırılması ilə kifayətlənilmişdi. Bu mənada Azərbaycan aliminin keçən yüzilliyin altmışıncı illərində XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı əsasında “təsviri realizm” terminologiyasını elmi dövriyyəyə gətirməsi ən azı “gözəllik nəğməkarı”nın hər hansı bir ədəbi cərəyana aid olmasını ehtimal etmək mənasında əhəmiyyətli bir məsələ idi. Doğrudur, yuxarıdakı sitatdan göründüyü kimi, Əziz Mirəhmədov təsviri realizmi ədəbi cərəyan yox, “üslub” hesab etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmində eynilə tənqidi realizmə də yaradıcılıq metodu və ya üslub kimi baxılırdı. İkincisi isə Əziz Mirəhmədovun məqaləsində Molla Pənah Vaqif təsviri realizm üslubunun yaradıcısı yox, nümayəndəsi kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Üçüncüsü, Əziz Mirəhmədov Molla Pənah Vaqifi “tənqidi realizm binası üçün təməl daşı qoyanlardan” biri kimi dəyərləndirmişdir.

Əlbəttə, Vaqifin yaradıcılığında tənqidi realizm izləri axtarmaq da ədəbiyyatşünaslıqda ümumi şəkildə böyük şairə aid edilən “realist üslub” anlayışı ilə müqayisədə “izm”in etiraf edilməsi baxımından cəlbədicə sayılmalıdır. Biz də o qənaətdəyik ki, Molla Pənah Vaqifin son dövr yaradıcılığında meydana çıxmış əsərlərində, xüsusən “Görmədim” müxəmməsində və “Bax” rədifli qəzəlində tənqidi realizm əla-

mətləri vardır. Bunlar isə yalnız XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ədəbi cərəyan kimi meydana çıxmış tənqidi realizmin ilkin mənbələri, istinad edilən qaynaqları ola bilərdi.

Bu günün elmi qənaətləri səviyyəsindən yanaşırsa qeyri-elmi, yaxud mübahisəli görünən təsviri realizm üslubu məsələsi də XX əsrin altmışıncı illərinin nəzəri-ideoloji baxışları səviyyəsindən nəzər salınarkən ədəbiyyatşünaslıq elmini xeyli dərəcədə irəliyə doğru baxmağa vadar edən tezis kimi əhəmiyyətli idi.

Bununla belə, Əziz Mirəhmədovun “Vaqifin təkcə gü-lərüzlü, nikbin sənətkar deyil, həm də... el dərdi ilə iç-in iç-in göz yaşı tökən “ağlar güləyən”lərdən biri”¹ olması haqqındakı mülahizələri hazırda da qeyd-şərtsiz qəbul edilən qənaətlərdir. Məhz bu qəbildən olan müşahidələr və mülahizələr yaradıcı şəkildə bir qədər də genişləndirilmək, dərinləşdirilmək və əlavə müddəalarla zənginləşdirməklə Molla Pənah Vaqifin “təsviri realizm üslubunun nümayəndəsi” deyil, erkən realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısı olması qənaətinə gəlinmişdir.

Həqiqətən, Molla Pənah Vaqifin şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin ibtidasıdır. Şair orijinal əsərləri ilə ölkə həyatının real ədəbiyyatını yaratmağa nail olmuşdur. Bu mənada Molla Pənah Vaqif klassik ədəbiyyata sərt inkarçı mövqedən yanaşmayaraq, xalq-aşıq şeiri üslubunu poeziyanın bədii ifadə vasitəsinə doğru istiqamətləndirməklə yeni tipli ədəbiyyatın əsasını qoymuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı Məhəmməd Füzulidən Mirzə Fətəli Axundzadəyə, Cəlil Məmmədquluzadəyə, Səməd Vurğuna çatmaq üçün Molla Pənah Vaqif körpüsündən keçərək gəlmişdir. Milli ədəbiyyat klassik romantik lirika ənənəsindən realist ədəbiyyata doğru inkişaf etmək üçün Vaqif keçidindən adlamalı olmuş-

¹ Əziz Mirəhmədov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, s.474

dur. Molla Pənah Vəqifin əsərləri Azərbaycan realizminin başlanğıc mərhələsinin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı Azərbaycan realist ədəbiyyatının möhkəm təməlinə çevrilən, bünövrəsini təşkil edən milli ədəbiyyatın qiymətli nümunələridir. Böyük sənətkarın adı ilə bağlı olan realizmin mahiyyətini AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev doğru olaraq elmi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Ədəbiyyatımızın tarixi inkişaf yoluna nəzər salarkən Azərbaycan realizminin beşiyi başında hamıdan əvvəl... Vəqifin silueti görünür... Yazılı və şifahi xalq poeziyası arasındakı ənənəvi səddi dağıtmaq, folklor poeziyasının sərvətini klassik şeirin də sərvətinə çevirmək, milli, dünyəvi, nikbin bir şeirin tam qələbəsini təmin etmək mənasında Vəqifin tarixi-ədəbi xidməti misilsizdir. Vəqif şeiri bu mənada Zakirlə birlikdə Axundzadə realizminin həndəvərini, astanasını təşkil edir... Odur ki, biz Vəqif poeziyasını realizmə hazırlıq dövrü kimi “predrealizm”, “erkən realizm”, “ilkin realizm” kimi saxlamağı mümkün hesab edirik...”¹

Göründüyü kimi, Yaşar Qarayev Molla Pənah Vəqifin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətlərinə uyğun gələn əsas terminologiyanın demək olar ki, hamısını elmi dövriyyəyə gətirmişdir. Lakin o, son nəticədə bu istilahların əhatə etdiyi dövrün ədəbiyyatını “realizmə hazırlıq dövrü” kimi səciyyələndirməklə kifayətlənməli olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin mənşəyi məsələsinə dair qiymətli olan yuxarıdakı elmi mülahizələr sonralar tədricən onların arasından erkən realizmin seçilməsinə və erkən realizmdən milli ədəbiyyatın xüsusi inkişaf mərhələsi, yaxud da ədəbi cərəyan kimi bəhs edilməsinə münbit elmi zəmin hazırlamışdır.

¹ Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2015, s.45-46

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm ədəbi cərəyanının işığında xalq həyatına və el ədəbiyyatına doğru proses daha da genişlənmiş və dərinləşdirilmişdir. Beləliklə, XVII əsrdə başlanmış nəsihətçilik, həyatilik və xalqçılıq meyilləri XVIII əsrdə daha da yetkinləşərək və möhkəmlənərək realist ədəbiyyat səviyyəsinə çatmışdır. Nəticədə XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı birlikdə erkən yeni dövr ədəbiyyatı mərhələsini formalaşdırmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu tarixi mərhələdə ədəbiyyatın xarakterinə uyğun olaraq həyat hadisələrinin, insanın zahiri və mənəvi gözəlliyinin cizgilərinin mənalandırılmasına üstünlük verildiyi üçün ədəbiyyatşünaslıqda bir müddət həmin dövrün ədəbiyyatı təsviri realizm ədəbiyyatı kimi səciyyələndirilmişdir. Lakin görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev haqlı olaraq təsviri realizm anlayışının XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının reallıqlarını tam ifadə etmədiyini qeyd edərək yazmışdır: “Vaqifin adı və üslubu ilə bağlı məktəbə aid edilən “təsviri realizm” istilahlı, şübhəsiz, şərti ifadədir. Əslində, realizm, hər şeydən əvvəl, təsvirçilikdən uzaqlıq deməkdir. İlk realizmə “təsiri olmayan” sonrakı dövrün realizmi ilə müqayisədə verilmiş bu ad həmin realizm tipinin mahiyyətini ifadə edə bilmir”.¹

Erkən realizm – Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin başlanğıc mərhələsidir. Doğrudur, bir qədər əvvəl yazdığımız kimi, əsasən romantik istiqamətdə inkişaf etsə də, klassik Azərbaycan poeziyasında da bütün dövrlərdə realist meyillər olmuşdur. Nizami Gəncəvi kərpickəsən kişinin obrazını yaradarkən, Əfzələddin Xaqani “Mədain xərəbələri” əsərində dövrün ictimai ziddiyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkərək romantik idealla yanaşı, realist cizgiləri də nəzərə çatdırmışlar. Yaxud da Məhəmməd Füzulinin “Şikayətna-

¹ Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2015, s.47

mə” əsəri adından da göründüyü kimi, bir qədər romantik tərzdə olsa da, hadisə və şəxsiyyətlərə, əsasən real, gerçək münasibəti ifadə edirdi. Tərəddüd etmədən “Şikayətnamə”ni Azərbaycan ədəbiyyatında romantik-realist nəsrin ilk mükəmməl nümunəsi hesab etmək olar.

Artıq XVII əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox nəzərəçarpan didaktika da romantika içərisində realist baxışların ifadəsinə doğru meyli qüvvətləndirmişdir. Xüsusən, XVII əsrdə folklor üslubunda yaradılan ədəbiyyatın yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyması, aşığı yaradıcılığının qüvvətlənməsi, epik ədəbiyyatın genişlənməsi özü ilə birlikdə ədəbiyyatda milli ruhu, ana dilinin geniş imkanlarını, xalq həyatının təsvir və tərənnümünü də nəzərəcarpacaq səviyyədə poeziyaya gətirmişdir. Bundan başqa, XVII əsrdə Saib Təbrizinin Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi “hind səpkisi” ədəbiyyatda romantik şeirdən didaktik poeziyaya doğru yeni bir meylin formalaşmasına səbəb olmuşdu. “Həqiqətən də, XVII əsrdə məsələnin hər iki qütbünə: klassik lirika ənənəsinə və yeniləşmə meyillərinə rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda bu dövrdə poeziyada didaktikanın və xalq həyatının qüvvətləndiyi müşahidə olunur. Bütün bunlara görə, artıq XVII əsrdə ənənəvi şeir dövrünün arxada qaldığını görmək mümkün deyildir. XVII əsrin poeziyası Məhəmməd Füzulidən Molla Pənah Vaqifə keçid ədəbiyyatının əsas təzahürlərini özündə əks etdirir”.¹ Bu xüsusiyyətlər bir az sonra – XVIII əsrdə meydana çıxacaq Molla Pənah Vaqifin poeziyasında öz əksini tapan real insan həyatının və təbiət təsvirlərinin təzahürlərinin ilkin poetik məşqləri idi. Ona görə də XVIII əsr Azərbaycan realizmi, həqiqətən də, təsviri realizm olmayıb, həyat həqiqətlərinin görünən tərəfləri, zahiri əlamətləri ilə yanaşı, daxili mahiyyətini də mənalandırmağa,

¹ İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.41

bəzən isə hətta ziddiyyətləri ilə birlikdə əks etdirməyə səy göstərən erkən realist ədəbiyyat nümunəsi idi. Molla Pənah Vaqifin “Kür qırağının əcəb seyrəngahı var” şeiri uzun əsrlər ərzində romantik səviyyədə ümumi şəkildə vəsf edilmiş Azərbaycan təbiətinin yazılı ədəbiyyatdakı ilk realist təqdimatıdır. Bu, XII əsrdə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasındakı “Bərdənin tərifı” adlı romantik xarakterli poetik parçanın meydana çıxmasından altı yüz il sonra yaradılmış, ölkənin təbiətini konkret coğrafi adı ilə vəsf edən şeir nümunəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Bayram oldu” şeirindəki “Bizim evdə dolu çuval da yoxdur” misrasında səslənən giley xarakterli tənqid, əslində, ədəbiyyatın gerçək həyata, milli məişətlə bağlı təəssüratların poeziyaya ayaq açmasına dönüş əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsi idi. XVIII əsrdə artıq Azərbaycan insanının təbii obrazının canlandırılması, onun surətinin malik olduğu mühiti və məişəti, xasiyyəti və rəftarı ilə birlikdə rəsm edilməsi erkən realizmin konkret addımları idi. Molla Pənah Vaqifin şeirlərində Azərbaycan həyatının canlı danışiq dilinin bütün gözəllik və incəlikləri ilə əks olunması da realist ədəbiyyatın əsas əlamətlərindən biridir. Şairin poetik təqdimatında obrazın cazibədar zahiri görünüşünün, əməl və davranışının sadə xalq danışiq dilindən alınmış ifadələrlə canlandırılması şeirin həyata, insana, real mühitə yaxınlaşmasını təmin etmişdir. Bu, Azərbaycan gözəlinin doğma ana dilində, milli bədii təfəkkür əsasında tərənnüm edilməsi baxımından ədəbiyyatda yeni təsəvvürün ifadəsi idi:

*Boyun sürəhıdır, bədənı bülür,
Gərdənı çəkılmuş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!*

*İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli.
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!*

*Günəş təki hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən.
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan sənadan, Pəri!¹*

Molla Pənah Vaqifi şeirlərində bütün təbiiliyi ilə mənalandırdığı təbiət təsvirlərinə və obrazlara görə həm də şair-rəssam adlandırmaq olar.

Bütün bunlara görə, XVIII əsrin realizmi xarakterinə görə təsviri realizm deyil, Azərbaycan realizminin başlanğıc dövrünün ovqatını yaşayan və əks etdirən erkən realizm idi. Vaqifin realizmi Azərbaycan ədəbiyyatında realizm ədəbi cərəyanının mükəmməl bədii müqəddiməsidir. Molla Pənah Vaqifin başçılıq etdiyi erkən realizm müstəqil ədəbi cərəyandır.

Beləliklə, Molla Pənah Vaqifin başçılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm ədəbi cərəyanının yaranması məsələsinə elmi təfəkkürdə münasibət aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında:

1. Realist şeirin və ya realist şeir məktəbinin yaradıcısıdır (Həmid Araslı və başqaları – XX əsrin əllinci illərindən etibarən);

2. Realist bədii metoda əsaslanan sənətkardır (Araz Dadaşzadə – XX əsrin altmışıncı illərinin birinci yarısı);

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.41

3. Təsviri realizm üslubunun nümayəndəsidir (Əziz Mirəhmədov – XX əsrin altmışıncı illərinin axırları);

4. Erkən realizm ədəbiyyatında realizmin hazırlıq mərhələsidir (Yaşar Qarayev – XX əsrin yetmişinci illərinin ikinci yarısı);

5. Erkən realizm ədəbi cərəyanının banisidir (İsa Həbibbəyli – müstəqillik dövrü).

Müşahidələr göstərir ki, erkən realizmin ədəbi cərəyan kimi xüsusiyyətləri Molla Pənah Vəqifin ilk şeirlərindən etibarən təzahür etmiş və şairin bütün yaradıcılığı boyu inkişaf etmişdir. Fikrimizcə, Molla Pənah Vəqifin həyatı və fəaliyyətinin müəllimlik dövründə, onun güzəranının çətin məqamlarında yazılmış “Bayram oldu” şeirindəki kasıblıqdan giley notları erkən realizmin poetik təzahürləridir:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügilə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.*

*Allaha bizmiyik naşükür bəndə,
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.¹*

Bizim müşahidələrimizə görə, məşhur “Durnalar” şeiri də Vəqifin Qarabağ xanlığının sarayında rəsmi vəzifə tutmasından əvvəl yazılmışdır. Bu şeirdən də şairin “xeyli vaxtdır yarın fərağında” olmasından şikayətləri sezilməkdədir. “Görəydim” qoşmasında da Vəqif özünü “günüqara” aşıq kimi təqdim edir. Müxəmməslərində kədər notları daha çox nəzərə çarpır. Bu şeirlərdə şəxsi giley-güzar bir qədər də ictimailəşdirilir:

¹ Molla Pənah Vəqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.113

*Saqi, nə durubsan, söylə, dövrən yola düşsün,
Çalsın dəfü ney, naləvü əfğan yola düşsün,
Olsun bu vilayət hamı viran, yola düşsün,
Bu gecə gərəkdir irəli can yola düşsün,
Fərda ki, sürəhi qədü gərdən gedəcəkdir.¹*

Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsi ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan realizminin möhkəm təməllərindən və əsas örnəklərindən biri hesab edilməyə layiqdir. “Görmədim” müxəmməsi Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin kulminasiya nöqtəsidir. “Görmədim” şeiri realizmin sonrakı mərhələsinə keçidin zərurətini bəyan edən ədəbi aktdır. Həyatın, dövrün böyük çətinliklərini və ziddiyyətlərini real gərginlikləri ilə, ümumiləşmiş şəkildə sərrast ifadə edən “Görmədim” şeirində milli realist ədəbi düşüncənin əsas xüsusiyyətləri özünün bədii əksini tapmışdır. Vaqifin yaradıcılığı, xüsusən də “Görmədim” şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında realizm epoxasının artıq dönməz xarakter aldığı təsdiq edən ədəbi bəyanatdır. Dərin ictimai məzmunu və təsvir vasitələri ilə “Görmədim” şeirini Azərbaycan realizminin erkən dövrünün, ümumiyyətlə ədəbiyyatda realizm epoxasının başlanğıc mərhələsinin ən qüvvətli və təsirli poetik monoloqu adlandırmaq olar:

*Mən cahan mülkündə mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim.*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.191

*...Kizbü böhtandan səvayi bir hekayət görmədim.
...Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim.
...Hiç kəsdə həqqə layiq bir ibadət görmədim.
...Qədrü qiymət istəyib, qeyr əz xəsarət görmədim.
...İşlənən işlərdə ehkamü ləyaqət görmədim.¹*

Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi “Koroğlu” dastanı ilə “Molla Nəsrəddin” məktəbi arasında möhtəşəm ədəbi körpüdür. Ədəbiyyatşünaslıq elmində “Görmədim” müxəmməsində irəli sürülən fikirlərin bütün dövrlər üçün aktual və əhəmiyyətli olacağına inam ifadə olunmuşdur: “Molla Pənah Vaqifin bir çox şeiri – müstəzadı və müxəmməsi vardır. Onlardan məşhuru əbnayi-ruzigarın bivəfa və dəyanətsiz olmağı xüsusda yazdığı müxəmməsdir ki, onun məal və məzmunu necə ki dünya vardır, həmişə təzəlik və doğruluq üzrə baqi qalacaqdır”.²

“Bayram oldu” şeirindən “Görmədim” müxəmməsinədək keçilən yaradıcılıq yolu Molla Pənah Vaqifin və onun banisi olduğu erkən realizm ədəbi cərəyanının təkamül və inkişaf mərhələsini əks etdirir. Molla Pənah Vaqifin müəllimliklə məşğul olduğu illərdən ilk şeirlərini yazdığını, pedaqoji fəaliyyətinin Şuşa mərhələsində bədii yaradıcılıqla daha ardıcıl şəkildə məşğul olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin təxminən XVIII əsrin altmışıncı illərindən şairin ömrünün son günlərində yazdığı “Görmədim” müxəmməsinədək, hətta ondan sonra da ömür sürmüş Molla Vəli Vidadinin vəfatınadək keçən təxminən qırx ilə yaxın bir dövrdə formalaşma prosesi keçirdiyini və inkişaf etdiyini təsəvvür etmiş olarıq.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.186-187

² Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.152

Beləliklə, XVIII əsrdə artıq Azərbaycan poeziyasında real olaraq insan və cəmiyyət məsələləri ədəbiyyatın “gündəliyi”ndə əsas yeri tutmuşdur. Bu dövrdə xalq-aşıq şeiri üslubu klassik lirika ənənələrini üstələmişdir. Daha doğrusu, Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə xalq şeiri və yazılı poeziya arasındakı fərq aradan qalxmışdır. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznində yazılmış şeir əruz vəznli poeziyanı arxada qoymuşdur. Bu, Azərbaycan poeziyasında əruz epoxasının ilkin süqutu dövrü idi. Məhz bu mərhələdən sonra Azərbaycan poeziyasında heca vəznli şeir dönməz xarakter almış, yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

İdeya-bədii xüsusiyyətlərinə görə Vəqifin şeirlərini aşığı poeziyasından seçmək, ayırmaq çətindir. Məhz poeziyada gedən sadələşmə, təbiilik və xəlqiləşmə prosesləri Azərbaycan ədəbiyyatını erkən realizm mərhələsinə gətirib çıxarmışdır. Artıq XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm ədəbi cərəyan kimi formalaşmağa başlamış, həmin əsrin sonlarının ictimai-siyasi hadisələrinin təsiri ilə kamala çatmışdır.

Bütün bunlara görə, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ədəbi cərəyanın yaranması baxımından ayrılıqda deyil, vahid ədəbi prosesin üzvi tərkib hissəsi olaraq bir yerdə dəyərləndirilməlidir. Doğrudur, ayrılıqda XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatına erkən realizm dövrü kimi baxmaq mümkün deyildir. Qeyd olunduğu kimi, XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı XVIII əsrdə yaranan erkən realizmin hazırlıq dövrüdür. Heç şübhəsiz, həmin hazırlıq mərhələsi keçilmədən erkən realizmə gəlib çatmaq çətin olardı. Ona görə də XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı birlikdə vahid ədəbi mərhələ kimi qiymətləndirilir. Biz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bu mərhələsini erkən yeni dövr mərhələsi adlandırırıq. XVIII əsrdə meydana çıxmasına baxmayaraq, erkən realizm ikiəsrlik bu ədəbi mərhələnin məntiqi yekunu

və ağır tərəfidir. Erkən yeni dövr – Azərbaycan ədəbiyyatının XVII-XVIII əsrlər mərhələsinin adı, erkən realizm isə XVIII əsrin ortalarından etibarən formalaşmış ədəbi cərəyanın təyinatıdır. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı erkən realizmin hazırlıq dövrü, XVIII əsr ədəbiyyatı isə milli realist ədəbiyyatın erkən realizm ədəbi cərəyanının formalaşması və inkişafı mərhələsidir.

“Vidadi ilə müşairə” şeiri Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin sənət prinsiplərinin bəyannaməsi, nəzəri terminologiya ilə desək, manifestidir. Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadinin şeirləşməsində ədəbiyyata dair səsləndirilən fikirlər erkən realizmin nəzəri-estetik prinsipləri hesab oluna bilər. Molla Pənah Vaqifin “Vidadi ilə müşairə”sində təkcə Vaqifin və Vidadinin yaradıcılığında yox, geniş mənada Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm üçün səciyyəvi olan ədəbiyyatda nikbinlik məsələsi izah edilmiş və müdafiə olunmuşdur. Əslində, zahirən sadə görünən nikbinlik məsələsinə münasibət erkən realizm ədəbiyyatını kəndər, ayrılıq, “şəbi-hicran” motivləri üstündə köklənmiş klassik romantik lirikadan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Molla Pənah Vaqifin dostu Molla Vəli Vidadiyə cavablarında ədəbiyyatda nikbinliyin zərurəti ifadə olunmuş, xüsusiyyətləri nəzərə çarpdırılmışdır. Molla Pənah Vaqifin müdafiə etdiyi nikbinlik ədəbiyyatda klassik romantik lirikadakı “Şəbi-hicran” motivlərindən həyat eşqinin tərənnümünə çağırışın ifadəsidir:

*Ta cəsədin cüda olmayıb candan,
Bil özünü artıq sultandan, xandan,
Qəriblik, ayrılıq nədir ki, ondan
Bu qədər çəkibən azar, ağlarsan?*

... Say qənimət diriliyin dəmini,

*Keçən həmdəmlərin çəkmə qəmini,
Əqlin olsun, sil gözünün nəmini,
Dəxi geri gəlməz onlar ağlarsan!*

*... Keçən işdən mərd igidlər pozulmaz,
Atalar deyibdir: “Tökülən dolmaz”,
Qatıq üçün qışda ağlamaq olmaz,
İnşaallah, gələr bahar, ağlarsan!*

“Vidadi ilə müşairə”, eyni zamanda erkən realizmin ön mövqeyə çəkdiyi ədəbiyyatda dünyəvilik prinsipinin bəyan olunması baxımından da əhəmiyyətlidir. Çünki klassik romantik poeziyada dünyəvi motivli süjet və ideyaların olmasına baxmayaraq, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında dini-fəlsəfi baxış geniş yer tutmuşdur. İntibah dövrü və orta əsrlərdə poema janrında yazılmış əsərlərdəki minacat, nət, fəxriyyə bölmələri dini motivlər üzərində qurulmuşdur. Erkən realizm ədəbiyyatında isə islamın təməl şərtlərinə hörmət etməklə bərabər, axirətə deyil, həyata çağırış, gözəlliklərdən zövq almağa dəvət ideyası diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Erkən realizm üçün əhəmiyyətli olan bu sənət prinsipləri “Vidadi ilə müşairə”də aşağıdakı şəkildə mənalandırılmışdır:

Vidadi

*Ağlamaq möminin əlamətidir,
Nəbinin dininin xoş adətidir,
Əgər bilsən, həqqin kəramətidir,
Ta gedincə, nuri-bəsər ağlarsan!*

Vaqif

*Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı,
Əqli olan ona gətirər tabı,*

*Sənin tək oğlana deyil hesabı,
Hər şeydən eyləyib qubar ağlarsan!*

Bununla belə, “Vidadi ilə müşairə” şeiri erkən yeni dövr poeziyasının mahiyyətindəki kədərini də xarakterini müəyyən edir. Bu dövrün ədəbiyyatındakı kədər motivlərində “möminlik əlamətindən” çox, həyat hadisələrindən gələn kədərli düşüncələrin, hətta bəzən yaşın, ixtiyarlığın doğurduğu acı təəssüf hisslərinin aparıcılıq təşkil etməsi məqbul hesab olunmuşdur. Molla Vəli Vidadinin aşağıdakı fikirləri erkən yeni dövr ədəbiyyatındakı kədərini “ağlar güləyən” xarakterində olduğunu bəyan edir:

*Ağlamaq ki, vardır, məhəbbətdəndir,
Şikəstəxatirlik mərhəmətdəndir,
Əsil bunlar cümlə mürüvvətdəndir,
Olsa ürəyində, betər ağlarsan!*

*... Oğlan, sən uşaqsan, cavansan hələ,
Yenicə cisminə düşüb vəlvələ,
Təzəcə dəyəmək alıbsan ələ,
Qaim tut ki, nəgah düşər, ağlarsan.*

Molla Vəli Vidadinin cavablarında erkən realizm üçün ədəbiyyatda cəmiyyətdəki ictimai bərabərsizliklərdən doğan kədərini də xarakterinə işarələr vardır:

*Dövlətindən yetdik nanü nəməyə,
Düşdük indi cadü qatıq yeməyə,
Söz ki çoxdur, yeri yoxdur deməyə,
Əgər bilsən, ey bixəbər, ağlarsan.*

Erkən realizm ədəbiyyatında Molla Vəli Vidadinin dostu, xeyirxahı və müasiri, dövrünün tanınmış şairlərindən biri olmuş Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqın vəfatı münasibətilə yazılmış “Müsibətnamə” poeması, onun öz sözləri ilə desək, “sədaqətdən” və “mürüvvətdən” yoğrulmuşdur. Molla Pənah Vaqifin “Bax” rədifli qəzəli və “Görmədim” mükəmməsi Vidadinin dediyi kimi, “dünyanın ləzzəti və dadının bir gün zəhər olmasının” ifadəsidir. Molla Vəli Vidadinin dilindən deyilmiş “Söz ki çoxdur, yeri yoxdur deməyə” – misrasında ifadə olunan mətləb erkən realizmin ictimai münasibətlərin tənqidinə bəslədiyi ehtiyatlı münasibəti çox aydın şəkildə ifadə edir.

Molla Pənah Vaqiflə Vidadinin şeirləşməsi erkən yeni dövr ədəbiyyatının janr konsepsiyasını da müəyyən edir. Şeirləşmədən aydın olur ki, erkən yeni dövr ədəbiyyatı üçün xalq şeiri və aşiq poeziyası ənənəsi səciyyəvidir. Belə ki, şeirləşmədə Molla Pənah Vaqifin Vidadiyə üz tutaraq dediyi “bayatıda zehnin zirəklənibdir” – sözləri dostu və müasirinin yaradıcılığında bayatı janrının deyil, bayatı ruhunun genişləndiyini bildirir. “Bayatıda zehnin zirəklənibdir” misrası Vidadinin yaradıcılığında 1. xalq şeiri ruhunun güclənməsi, 2. kədər motivlərinin genişlənməsi, 3. xalq həyatına meylin qüvvətlənməsi mənalərini ifadə edir. Şeirləşmədə Vidadinin dilindən deyilmiş “Külli-Qarabağın abi-həyatı, Nərmü nazik bayatıdır, bayatı” misralarında da “nərmü nazik bayatı” məfhumunun geniş məna daşdığı, ən əsası isə “Qarabağın abi-həyatı”nın timsalında xalq həyatının geniş mənzərələrinin, bütün təfərrüatlarının canlandırılmasını ifadə etdiyi misaldır. Bu baxımdan yanaşdıqda “nərmü nazik bayatı” ifadələri həm də xalq həyatını əks etdirən daha münasib janrlar kimi də başa düşülə bilər. Həqiqətən də, Molla Vəli Vidadinin yaradıcılığında xalq həyatını daha yaxından tərənnüm etməyə imkan verən qoşma janrına meyil qüvvətlənmiş, hətta o, Va-

qıflə ortaq dostu olan Hüseyn xan Müştəqin ölümünə həsr edilmiş “Müsibətnamə” adlı poema yazmışdır. Vidadinin təqdimatında “Müsibətnamə” həm poemanın adını bildirən, həm də janrını müəyyən edən sözdür. Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə” poeması Azərbaycan ədəbiyyatında mərsiyə janrında yazılmış ilk bədii əsərdir.

Molla Pənah Vaqifin Vidadiyə üz tutaraq dediyi “Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir” ifadəsi, ilk növbədə müxəmməsin erkən yeni dövr ədəbiyyatının əsas janrlarından biri olmasının etirafı deməkdir. İkincisi, “Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir” – misrasında Molla Pənah Vaqif erkən realizm üçün gerçək həyatı əks etdirmək baxımından daha geniş imkanlar açan bu janrı Vidadinin arxa plana keçirməsindən narahatlığını nəzərə çarpdırmışdır. Molla Vəli Vidadi isə “Müsibətnamə” poemasını müxəmməslərdə olduğu kimi beşlik misralar üstündə qurmaqla həmin boşluğu doldurmuşdur.

Deməli, “Vidadi ilə müşairə”də Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadinin müzakirələri erkən yeni dövrün janr baxımından özünəməxsusluğunu müəyyən etməyə xidmət edir.

Ən maraqlı cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, “Vidadi ilə müşairə”də geniş mənada erkən realizmin konkret bir yaradıcılıq istiqaməti, ədəbi axın kimi mahiyyəti və prinsipləri də bəyan olunmuşdur. Molla Vəli Vidadinin Molla Pənah Vaqifə ünvanlanmış aşağıdakı fikirləri tam mənası ilə erkən yeni dövrün də, erkən realizmin də xarakterik xüsusiyyətlərini meydana qoyur.

*Gəl danışma müxəmməsdən, qəzəldən,
Şəri-həqiqətdən, mədhi-gözəldən,
Sənin ki, halını billəm əzəldən,*

*Elə deyib canan, dilbər ağlarsan!*¹

Bu parçadakı “şeri-həqiqət” mənə etibarilə “realist şeir” deməkdir. “Şeri-həqiqət”i realizm anlayışı kimi də başa düşmək mümkündür. Həmin misradakı “mədhi-gözəl” ifadəsi isə aydın göründüyü kimi, “gözəllərin mədh edilməsi”, yaxud vəsf olunması mənalarını ifadə edir. “Elə deyib canan, dilbər ağlarsan” misrasındakı gözəlliyə meyil notları “mədhi-gözəl” anlayışını tamamlayan mətləblərdir. Eyni zamanda Vidadiyə məxsus “Söz ki çoxdur, yeri yoxdur deməyə” misrasında ifadə olunan həyatda rast gəlinən hər mətləbin üstünü açmamaq, vaxtı çatmamış sözləri dilə gətirməmək kimi fikirlər də erkən realizmin həyat həqiqətlərinə hansı səviyyədə müdaxilə etmək prinsipini dolğun şəkildə ifadə edir.

Bütün bunlar aşağıdakı kimi elmi cəhətdən ümumiləşdirilmiş nəticə çıxarmağa imkan verir: “Şeri-həqiqət” və “mədhi-gözəl” anlayışları XVIII əsrdə Molla Vəli terminologiyası ilə ifadə olunmuş Molla Pənah Vaqif realizminin təyinatıdır. Molla Pənah Vaqif realizmi isə “şeri-həqiqət”dən yoğrulmuş, “mədhi-gözəl”i tərənnüm edən, “cadü qatıq” yemək kimi zəngin real etnoqrafik çalarları olan və hələ ki, hər sözü deməyin yeri gəlib çatmadığı erkən realizmdir. “Söz ki çoxdur, yeri yoxdur deməyə” misrası erkən realizm anlayışındakı “erkən” sözünü ifadə edir. Bu prinsiplər Molla Pənah Vaqif şeirinin düsturu, erkən realizm ədəbiyyatının atributlarıdır.

“Vidadi ilə müşairə” – Azərbaycan ədəbiyyatının Məhəmməd Füzulidən sonrakı və Mirzə Fətəli Axundzadədən əvvəlki erkən yeni dövrünün şeirlə ifadə olunmuş mənzum nizamnaməsidir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.223

“Vidadi ilə müşairə” – Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Vəli Vidadinin sənətə baxışı ilə Molla Pənah Vaqifin həyat və ədəbiyyat fəlsəfəsinin özünüifadəsidir.

Molla Vəli Vidadi ilə 70 yaşında, yəni 1777-ci ildə baş tutmuş şeirləşmə Azərbaycan ədəbiyyatında təxminən XVI-II əsrin ortalarından başlamış yeni tipli şeir-sənət prinsiplərinin ümumiləşdirilmiş yekunu, Vidadi Xəstənin vəfatına qədər davam edən erkən yeni dövr ədəbiyyatının bəyanatıdır.

“Vidadi ilə müşairə” – Molla Pənah Vaqiflə Vidadinin şeirləşməsi, erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının və erkən realizm ədəbi cərəyanının manifesti və nəzəriyyəsidir.

Dünya ədəbiyyatında ədəbi cərəyanlar üçün zəruri sayılan ədəbi prosesi istiqamətləndirən ədəbi-ictimai mərkəzin və ya hər hansı bir mərkəzi iqamətgahın mövcudluğu baxımından da XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən real imkanlar yaranmışdır. Bu baxımdan erkən realizmin ədəbi cərəyan kimi formalaşmasında xan sarayları mərkəzi əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirmişdir. Orta əsrlərdəki dəbdəbəli saray həyatından fərqli olaraq, XVIII əsrin xanlıqlar hakimiyyəti sarayı xeyli dərəcədə xalqa yaxın idi. Çoxsaylı Azərbaycan xanlıqları konkret bir coğrafiyanı əhatə etdiyi üçün həmin ərazidə olan az-çox savadlı və bacarıqlı qüvvələri öz hakimiyyəti ətrafında birləşdirməyə çalışmışdır. Azərbaycan xanlıqlarının saraylarında xalq içərisindən idarəetməyə cəlb edilmiş mirzələr, çaparlar, kitabdarlar, qulluqçular, xan qvardiyasının üzvləri hakimiyyət sülaləsi ilə birlikdə yaşayıb-ışləmişlər. Hətta xan sarayı mühitində aşırıq məclisləri də təşkil olunurdu. Ona görə də XVIII əsrdə orta əsr saray-sülalə hakimiyyətindən xalq hakimiyyətinə doğru müəyyən dönüş başlanmışdı. Xan sarayları siyasi-inzibati mərkəz olmaqla bərabər, həm də müəyyən mənada ədəbi-mədəni mərkəz funksiyasını da həyata keçirməkdə idi. Bir

çox xanlıqlarda xan saraylarının “Xan evi” adlandırılması sarayın xarakterindəki xalqa yaxınlıqla əlaqədar baş vermiş dəyişikliyin ifadəsi idi. Bu mənada XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin, xüsusən də dövrün ən görkəmli sənətkarlarından olan Molla Pənah Vaqifin və Molla Vəli Vidadinin yetişib formalaşmaları və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmələrində xanlıqlar dövrü hakimiyyət saraylarının bu fərqli xarakteri özünəməxsus rol oynamışdır. Molla Pənah Vaqifin Qarabağ Xan sarayında Baş vəzir vəzifəsində çalışması burada xalqla, ölkənin və regionun söz-sənət adamları ilə əlaqələrin bir qədər də genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar XVIII əsrdə xan sarayları ilə bağlı olan, yaxud buradan idarə edilən ədəbi hərəkət vasitəsilə erkən realizmin ədəbi cərəyan kimi formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlı olan maarifçi realizm ədəbi cərəyanı üçün Tiflisdə fəaliyyət göstərmiş “Divani-hikmət” ədəbi məclisi və ölkədəki digər ədəbi məclislər, Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi tənqidi realizm ədəbi cərəyanından ötrü “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Əli bəy Hüseynzadənin önə çıxardığı romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələrinə görə “Füyuzat” jurnalı hansı rola və mövqeyə malikdirsə, Molla Pənah Vaqifin istiqamətləndirdiyi erkən realizmin də ədəbi cərəyan kimi formalaşmış və inkişaf etdirilməsində onun Baş vəzir olduğu Qarabağdakı Xan Evi müəyyən səviyyədə bənzər funksiyaları həyata keçirmişdir.

Bundan başqa, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ədəbi cərəyanlar üçün əsas şərtlərdən olan eyni ideya-sənətkarlıq istiqamətində vahid mövqedən yazıb-yaradan şairlərin özünəməxsus şəbəkəsi də var idi.

Şəmkirdən Molla Vəli Vidadinin, Şəki xanlığından Hüseyn xan Müştəqın, şair Nəbi və Rafeinin, Qarabağdan

Ağqız oğlu Piri, Sarı Çobanoğlu, Əliağa Alim, Əbülfət xan Tuti və başqalarının Molla Pənah Vaqifin ətrafında birləşmələri, onun sənət yolunu qəbul edib, bu xətti yaradıcılıqla davam etdirmələri erkən realizmin ədəbi cərəyan kimi formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatında açdığı aşiq şeiri tərzini yeni və geniş bir ədəbi hərəkata çevrilmişdir. Konkret bir zaman müddətində, yaxın coğrafiyada yaşayıb-yaradan şairlərin vahid ideya-sənətkarlıq mövqeyindən çıxış edərək, eyni bədii metod əsasında yazıb-yaratmaları erkən realizm ədəbi cərəyanını meydana çıxarmışdır.

Məslək və sənət dostu Molla Vəli Vidadinin Vaqiflə dərin və səmimi münasibətləri, həyatda olduğu kimi, ədəbiyyatda da doğmalığ və yaxınlıq nümayiş etdirmələri erkən realizm yolunun ədəbi mühitdə diqqəti cəlb etməsində, onların başladıkları yazılı ədəbiyyatda xalq-aşiq şeiri üslubunun genişləndirilməsində və yeni tipli yaradıcılıq istiqamətinə çevrilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Molla Vəli Vidadinin Vaqifə yazdığı mənzum məktublar təsirli şeirlər kimi ətraf mühitdə də böyük əks-səda doğurmuşdur. Məktublaşma onların sənət və əqidə birliyinin vəsiqəsinə çevrilmişdir. Molla Vəli Vidadinin məktub kimi yazıb göndərdiyi “Bilirsiz, Vaqifə kim könlümüz didarə çoxdandır” misrası ilə başlayan qəzəlinə Vaqifin “Vidadidən gələn kağız məni fərxəndəhal etdi” adlı cavab qəzəlindəki şəxsi münasibətlərinin həddini aşaraq ictimai xarakter daşdığını ifadə edən beytlər vilayətdə dildən-dilə düşmüşdü. Vidadinin “Bilirsiz, Vaqifə kim könlümüz dildarə çoxdandır, Nə çarə, eyləməz dövrən vüsələ çarə çoxdandır” – beytinə Vaqifin səsləndirdiyi aşağıdakı cavab beyti sədaqətli dostlarının dövrünün gərdisinə qədər bütün məsələləri bölüşüb müzakirə etdiklərini göstərir:

*Ziyayi-şəms tək etdi, məni bədr eylədi, hala
Əgərçi qəddimi devrani-filmazi hilal etdi.*

Bundan başqa, Molla Vəli Vidadi Gürcüstanda II İrakin sarayında qısamüddətli həbs edilməsi zamanı Molla Pənah Vaqifin ona ünvanlanmış dərdmənlik – həmrəylik məktubu da ədəbi-ictimai mühiti düşündürməli olmuşdu. Nəhayət, “Vidadi ilə müşairə” – Vaqiflə Vidadinin şeirləşməsi dövrün ədəbi hadisəsi kimi səslənmiş, yaradıcılıq proseslərinə və ictimai fikrin inkişafına istiqamət vermiş və böyük əks-səda doğurmuşdur.

Molla Pənah Vaqifin Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqlə dostluq münasibətləri də mahalda hər kəsə bəlli olmuşdur. Hüseyn xan Müştəqin Vaqifin şəxsiyyətinə və sənətinə bəslədiyi yüksək münasibət Şəki xanlığı ilə Qarabağ xanlığı arasındakı illərlə davam edən düşmənçilik münasibətlərinin neytrallaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Nəhayət, Molla Pənah Vaqiflə Hüseyn xan Müştəqin şəxsi münasibətləri ədəbiyyatda da əks-səda doğurmuşdur. Belə ki, Hüseyn xan Müştəq Molla Pənah Vaqifin ona bir tufəng göndərməsi xahişinə əməl edərək, sənətinə böyük rəğbət bəslədiyi şairə qızıl suyu ilə bəzədilmiş bir tufəng bağışlamaqla bərabər, həm də “Tufəng” rədifli bir şeir – müxəmməs də göndərmişdir. Molla Pənah Vaqifin Hüseyn xan Müştəqa yazdığı eyniadlı müxəmməs, əsasən gözəlləmələr üstündə köklənmiş erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının fərqli mövzularla zənginləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda Hüseyn xan Müştəqin Vaqifə kürk göndərməsi də şeirləşmə ilə nəticələnmiş və ədəbiyyatın mövzu dairəsinin genişləndirilməsi faktına çevrilmişdir. Bu şeirləşmələr, bir tərəfdən erkən yeni dövr ədəbiyyatını ictimai-siyasi hadisələrə yaxınlaşdırmış, digər tərəfdən isə eyni mövzuya həsr olunmuş fərqli şeirlərin

meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Hüseyn xan Müştəqin “Tüfəng” müxəmməsində həm şəxsi dostluq münasibətlərindəki böyük etibar, həm də Vaqifin sənətinə verilən yüksək qiymət öz əksini tapmışdır:

*Sən Qarabağ işrə qurmuşsan tələb meydanını,
Tutmusan dildə olan vədün vəfa mizanını,
Görməyibsən əsbi-ehsanın məgər cövlanını,
Bir tüfəngin bu qədər sən çəkibsən hicranını,
Eylədim təslimi-Rafə çeşmi, yar bərsər tüfəng.*

*Şərinə təhsin ki, etməz heç bir aşar ona,
Hər kimin var isə həddi, söyləsin göftar ona,
Kimsə ləb tərpətməsin kim, gəlməz istisfar ona,
Eybdir Müştəqdan bu sözləri izhar ona,
Tutmasın nəzm rəkakət, var isə kəmtər tüfəng.¹*

Molla Pənah Vaqifin “Kürk” rədifli müxəmməsində də Şəki xanı Hüseyn xan Müştəq “Sahibi-Şirvan” kimi mədh olunmuş, kürk əhvalatı şəxsi münasibətlərdən ədəbiyyat hadisəsinə qədər yüksəlmişdir:

*Qış günü çünki dönər şol cənnətül-məvayə kürk,
Ol səbəbdən layiq olmuş firqeyi-mollayə kürk,
Görünür ədna ağərçi himməti-valayə kürk,
Eylə ki, püşak olur fəsl-i-şita əzayə kürk,
Tən edər yüz faxiri-məlbuseyi-dibayə kürk!²*

Müasirləri arasında adıçəkilən Ağqız oğlu Piri ilə Molla Pənah Vaqifin münasibətləri erkən yeni dövr Azərbaycan

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib və ön söz: Nizami Cəfərov). İzahlar. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, s.303

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.179

ədəbiyyatının və erkən realizm ədəbi cərəyanının formalaşmasında müəyyən izlər salmışdır. Həyatı və yaradıcılığı haqqında çox az məlumat olan Ağqız oğlu Piri həm Molla Pənah Vaqifin, həm də Molla Vəli Vidadinin şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Son onilliklərdə Ağqız oğlu Pirinin Molla Vəli Vidadinin “Əgər Allah xana versə nüsrətlər” misrası ilə başlanan “Eylərsən” rədifli qoşmasına eyni rədif üstündə Molla Pənah Vaqiflə birlikdə yazdığı genişhəcmli, 42 bənddən, 168 misradan ibarət olan uzun bir şeirinin tam mətni çap olunmuşdur.¹ Həmin şeir Ağqız oğlu Pirinin dövrünün mükəmməl şairlərindən biri olmaqla bərabər, həm də Molla Pənah Vaqifin açdığı sənət yolu ilə gedən yaradıcı şəxslərin olduğunu göstərir.

Molla Pənah Vaqiflə müasiri Ağqız oğlu Pirinin müştərək şeir yazmaları dövrün şairləri arasındakı yaradıcılıq ittifaqının, qarşılıqlı müttəfiqliyin mühüm göstəricilərindən biridir. Məhz bu cür sıx yaradıcılıq əlaqələri, yaxın şəxsi və sənət bağlılıqları erkən realizm ədəbi cərəyanının formalaşdırılmasına ciddi təsir göstərmişdir. “Eylərsən” rədifli şeirin sonundakı möhürbənddə yalnız Ağqız oğlu Pirinin adının çəkilməsi, Vaqifin adının olmaması şeirin müəllifliyi məsələsinə yenidən baxmağı tələb edir. Fikrimizcə, Molla Pənah Vaqif “Eylərsən” şeirinin əsas müəlliflərindən biri yox, ideya müəllifidir. Görünür, Molla Pənah Vaqif “Eylərsən” rədifli eyniadlı şeirlə onu dost kimi “Vaqif, nə tez sənəmlərdən əl çəkdin, birin bir inəyə qiymət eylərsən, hələ sonra keçiyə də enərsən” – kimi misralarla məzəmmət edən “dötələb oluban xandan gedibsən”, “xan buyursa qulluğunda qaim ol” kimi üstüörtülü işarələrlə onun Qarabağ xanlığındakı fəaliyyətindən, hansı işindənsə nigarançılığını ifadə edən məsləkdaşı Molla Vəli Vidadiyə müxtəlif səbəblərdən, daha çox da

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (ön sözün müəllifi və tərtib edən: Nizami Cəfərov). Bakı, Çarşıoğlu, 2004, s.294-298

“xan qulluğunda” olması səbəbindən özünün cavab yazmağını münasib hesab etmədiyi üçün Ağqız oğlu Pirini qabağa verməli olmuşdur. Ehtimal ki, Vaqif ürək sözlərini Ağqız oğlu Pirinin “Eylərsən” adlı şeir ilə Vidadiyə çatdırmağı daha münasib hesab etmişdir. Az da olsa bu da mümkündür ki, “Eylərsən” rədifli şeir Ağqız oğlu Pirinin adından Molla Pənah Vaqif tərəfindən yazılmışdır. Bütün hallarda Ağqız oğlu Piri “Eylərsən” rədifli şeirin yaranmasında hansı formada iştirak etmişdir. Bizə görə, şeirin mövzusunun və ideyasını Vaqif diqtə etmiş, Ağqız oğlu Pirinin həmin mövzuda yazdığı şeirə Vaqif əl gəzdirmişdir. Çünki Vidadinin bir qədər eyhamla işarə etdiyi ictimai-siyasi xarakterli mətləblərə Molla Pənah Vaqifin birbaşa özünün cavab verməsi ehtiyatsız davranış olub, müəyyən narahatlıqlara gətirib çıxara bilərdi. Ağqız oğlu Pirinin adı ilə, yaxud birbaşa onun özünün yazdığı şeir vasitəsilə Vidadiyə yönəlmiş cavablar, əslində Vaqifin məslək dostunun şeirində onun diqqətinə çatdırılmış, üstüörtülü mətləblərdən çıxarılmış nəticələrdir. Şeirdən görünür ki, Ağqız oğlu Piri bir-iki kəlimə ilə pərdəli şəkildə əsas mətləbi ifadə etdikdən sonra diqqəti daha çox məişət məsələlərinə yönəltdirmişdir. Şeirin ilk bəndlərində öz əksini tapmış mətləblər Vidadini məlumatlandırmaqdan çox, Vaqifin ona ünvanlanmış eyhamlı tənqidindən nəticə çıxardığını diqqətə çatdırmağın bədii ifadəsidir:

*Belə dursan o qapıda qış və yaz,
Yetişərsən bir çörəyə sərfəraz.
Bu doğru yolunda əyilsən bir az,
Yəqin bil ki, çox xəyanət eylərsən.*

*Xanın məhəbbətin könlündə yatır,
Bit yeyər ətini, olarsan qotur,
Tərpənmə yerindən, əlbət, bərk otur,*

Vay halına bir hərəkət eylərsən.

*Xanı qoyub əgər evə getməsən,
Mənə qarğa mətləbinə yetməsən,
Ülüləmrin itaətin etməsən,
Tərki-sünnət vəl-cəmaət eylərsən.*

*...Qələ qızının oddur bəlası,
Qorxuram ki, səni çala havası,
Tez-tez gəlib-gedir, salam-duası,
Yanlışsan, ağlarsan, rıqqət eylərsən.¹*

Fikrimizcə, Ağqız oğlu Pirinin şeirində bundan sonrakı mətləblər yarızarafat-yarıciddi şəkildə olsa da, əsasən diqqəti əsas mətləblərdən yayındırmağa xidmət edir. Bununla belə, həmin bəndlərdə də ayıldıcı misralar ara-sıra özünə yer almışdır:

*Vay-vay nə çox əriyibsən babalıq,
Bundan belə, sal kürkünə yamalıq,*

*Pis arvadın peşəsidir çul-qalıq,
Yaxşılara onu sənət eylərsən.*

*...Qapıda oturub bürün gəbəni,
Sayıq dur, toyuğa yedirmə dəni,
Arvad döyə-döyə öldürər səni,
Nə belə yatarsan, qəflət eylərsən.*

*...Belə məlum olur əlamətindən,
Heç xəbərin yoxdur qəbahətindən,*

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (ön sözün müəllifi və tərtib edən: Nizami Cəfərov). Bakı, Çarşıoğlu, 2004, s.294-295

*Başın çıxmaz özün öz külfətindən,
Pis işi özgəyə töhmət eylərsən.*¹

Bu mətləblərə əsasən, Ağqız oğlu Pirinin “Eylərsən” rədifli şeirinin birinci misrasında ki müraciət bildirən “Ey Vidadi, yenə xan qulluğunda” misrasında ki “Ey Vidadi” xitabını “Ey Vaqif” kimi oxumaqla hər şeyi daha aydın şəkildə başa düşmək olar. Onda Molla Vəli Vidadinin “Vaqif, nə tez sənəmlərdən əl çəkdi” müraciəti ilə başlanan şeirinə nə üçün şairin özünün yox, etibar etdiyi digər bir müasiri olan şairin – Ağqız oğlu Pirinin cavab verdiyi asanlıqla aydınlaşar.

Ümumiyyətlə, Ağqız oğlu Piriyə aid edilən “Eylərsən” rədifli şeir onun istedadlı bir şair olduğunu, Vaqifin etibarını qazandığını əyani surətdə nümayiş etdirir.²

Molla Pənah Vaqifin müasiri Ağqız oğlu Piriyə şeir həsr etməsi də onun erkən yeni dövr ədəbiyyatının təmsilçilərindən biri olmasına şəhadət verir. Molla Pənah Vaqifin Ağqız oğlu Piriyə həsr olunmuş şeirindən naməlum şairin Şuşa şəhərinin qalabəyisi Məhəmmədxan bəy olduğunu təxmin etmək mümkündür. Şeirdə Molla Pənah Vaqifin Ağqız oğlu Pirini dost kimi qiymətləndirməsi təkcə şəxsi münasibətləri, yaxud dövlət qulluğundakı birgə fəaliyyəti qiymətləndirmək olmayıb, həm də sənət yollarındakı ona bəslənən ümidləri də mənalandırır:

*Dost dostun yolunda düşər ziyana,
İgid gərək tab gətirə, dayana,
Nağaraxanadan bir az bu yana,
Zalim, sən cəhd eylə, oranı saxla!*

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (ön sözün müəllifi və tərtib edən: Nizami Cəfərov). Bakı, Çapaşoğlu, 2004, s.296

² Yenə orada, s.296

*... Ağqız oğlu Piri, sən məni əkmə,
Özgənin yurdunda o damı tikmə,
Qeyri gözəllərdən heç fikir çəkmə,
Sən elə o gözü çərəni saxla!¹*

Təsadüfi deyildir ki, “Vidadi ilə müşairə”də Molla Vəli Vidadi Ağqız oğlu Pirini Vaqifin “dünya qardaşı” hesab etmişdir. Ağqız oğlu Piri ilə erkən yeni dövr ədəbiyyatının şəbəkəsi daha da genişlənmişdir.

Molla Pənah Vaqifin yaxın dostu və müasiri Sarı Çobanoğlu haqqındakı qısa şəkildə ifadə edilmiş bəzi bioqrafik məlumatlar və yaradıcılığına dair mövcud olan çox qısa qeydlər onun Vaqif üslubunda yazıb-yaradan şairlərdən biri olduğunu diqqətə çatdırır. “Vidadi ilə müşairə”də Vidadinin dilindən verilmiş aşağıdakı misralar Sarı Çobanoğlunun onun erkən yeni dövr şeirdəki yerini və obrazını təsəvvür etməyə imkan yaradır:

*Sarı Çobanoğlu gəlsin yanına,
Axund deyə canın qatsın canına,
Xanın şövkətinə, sənin şanına,
O yaxşı müxəmməs düzər, ağlarsan.*

Fikrimizcə, Molla Pənah Vaqifin oğlu “Alim” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış Əliağa da erkən realizm ədəbi cərəyanında təmsil olunan yaradıcı qüvvələrdən biri olmuşdur. Əliağadan qalmış azsaylı şeirlər onun ədəbiyyatda Vaqif üslubunu dərindən mənimsədiyini və yaradıcılığı ilə xalq-aşıq tərzində yaranan yeni şeirin daha da zənginləşməsinə töhfələr verdiyini nümayiş etdirir. Molla Pənah Vaqifin “Yarım

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.18

nə gözəl geyinib, əlvən bəzənibdir” misrası ilə başlanan müstəzadəna Əliağanın yazdığı cavab erkən yeni dövr şeirinin mükəmməl nümunələrindən biridir. Onun “Ey xahiş edən nimtənə pür zivərü zinət” misrası ilə başlanan müstəzadə erkən yeni dövr şairləri arasında bu janrda yazılmış ən geniş həcmə malik şeir nümunəsidir. Əliağa Alim öz müstəzadəni dörd hissəyə bölmüş və hər hissə üçün fərqli qafiyələrdən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Alim təxəllüsü ilə yazılmış şeirdən görünür ki, Molla Pənah Vəqifin özü kimi Əliağa Alim də yüksək səviyyədə bədii istedadla malik olmaqla bərabər, həm də mükəmməl elmi dünyagörüşü ilə seçilmişdir. Müstəzaddan nümunə gətirdiyimiz aşağıdakı parça mövzusunun xəlqiliyi, dilinin sadəliyi və təbiiliyi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yeniliyi, həyatı müşahidələrinin dəqiqliyi və dərinliyi etibarilə Vəqif ədəbi məktəbinin şeir-sənət xəzinəsinə qiymətli əlavə səhifə kimi yazılmağa layiqdir:

*Ey xahiş edən nimtənə pür zivərü zinət
Qıldın bizə fərman.
Axır gərək, əlbəttə, bu nimtənəyə nisbət,
Bir məhvəşi-dövrən.*

*Yəni ki, ola böylə libası geyən övrət
Sər dəftəri-xuban.
Əyninə onun eylə yaraşa yeni xələt,
Görən ola heyran.
Bir vaxt çəkib nazilə sərvi-səhi-qamət,
Olanda xuraman.
Kim görsə deyə kim, nə əcayib, nə qiyamət,
Olum ona qurban!
Hər ləhzə qədəm yerə basanda, qoya minnət,
Ta ki, edə cövlan.*

*Eylə ki, qabaqda otura, eyləyə söhbət,
Valeh ola insan.
Sözü bütün ola, edə hər əhdicə biət,
Sındırmaya peyman.
Həl əhlinə eylə gözəli eyliyə qismət,
Ol qadiri-sübhan.*

*Başdan ayağa geydiyi əyninə yaraşa,
Ziybasına hərdəm.
Əlvən bəzənib naz ilə şal sarıya başa,
Bağlıya belə həm.
Əsbabi-mütəllasına göz baxa tamaşa,
Heyran ola adəm.
Hər ziynət edəndə, girə bir tərz qumaşa,
Dibaçadən əzəm.
Hər bir görəni eylə sala dağ ilə daşa,
Məcnun ola adəm.
Ol Leylisifət baxmaya bu gözdəki yaşa,
Rəhm etməyə bir dəm.
Zülfü siyəhi gərdənə sannaşə, dolana,
Zəncirlənə möhkəm.
Bir şeyi kimi eylə ki, girdab ola daşa,
Gözdən gedə çün nəm.
Gər olmasa, öz bəxti ilə gedə savaşa,
Ondan ola dərhəm.
Düşsə o zaman çünki ələ kəştiyi-nüsrət,
Tufan ola tufan.
Peyda şəvəd ər misli-çənin dilbəri-mehru,
Ondan şəvəd əhsən.
Ba ziynətü ba surətü ba ruyi-səmənbu*

Qarabağ xanlığına qonşu olan, Şəkiddə yaşayıb-yaratmış, şeirlərində dövrün hadisələrinə ayıq-sayıq reaksiya verən Nəbi adlı bir şair də bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Şair Nəbinin şeirlərindən bəziləri müxtəlif məqsədlərlə tədqiqata cəlb edilsə də, həyatı və yaradıcılığı tam halda öyrənilməmiş, şeirləri toplanıb çap olunmamışdır. Nəbinin Molla Pənah Vaqiflə əlaqələrinə dair də əlimizdə konkret faktlar yoxdur. Lakin Molla Pənah Vaqifin Şəki xanı şair Hüseyn xan Müştəqlə olan qarşılıqlı münasibətləri Şəki xanlığına xüsusi rəğbətlə yanaşan şair Nəbinin də şeir yaradıcılığı baxımından Molla Pənah Vaqifin sənət orbitində təmsil olunmasını düşünməyə əsas verir. Hüseyn xan Müştəq kimi, Nəbinin də şeirləri erkən yeni dövr Azərbaycan poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini daşıyır.

Şair Nəbinin ölkədəki çəkişmələri, Şəki camaatının keçirdiyi ağır günləri təsvir edən şeirlərində Molla Pənah Vaqifin və Molla Vəli Vidadinin müxəmməslərinin əks-sədası duyulmaqdadır:

*Dəxi ol pürdil, ey canlar, fəna xabindən ayılmaz,
Rəyasət gülşəni icrə anın tək bir gül açılmaz,
Bu mənini qanub dərk eyləməz, hər bir yetən bilməz,
Mələlət bəzi əhyayə nədəndir kim, əsər qılmaz,
Məzarıstani-ələmdə rəmim olmuş üzəm ağlar.*²

Haqqında bəhs olunan şairlərdən başqa, Molla Pənah Vaqifin müasirləri sırasında Şəki Xan Sarayında fəaliyyət göstərən Rafei adlı şair də olmuşdur. Mənbələrdən məlumdur ki, Hüseyn xan Müştəqın Molla Pənah Vaqifə hədiyyə

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (ön sözün müəllifi və tərtib edən: Nizami Cəfərov). Bakı, Çarşıoğlu, 2004, s.304-305

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə, IV cild. Bakı, Elm, 2020, s.76

kimi göndərdiyi qızıl suyuna çəkilməmiş tufəngi Müştəqın həmin tufəngə həsr etdiyi şeiri ilə birlikdə Rafei adlı şair Qarabağa gətirib sahibinə çatdırmışdır. Təəssüf ki, Rafeinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat olduqca azdır. Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları”nda onun haqqında aşağıdakı qısa məlumat verilmişdir: “Bu şairin dəxi ismi, məsəbi və məhəllü-məkanı məlum deyil. Şiveyi-lisanından Qafqaz əhli olduğu anlaşılr. Vaqifin müasirlərindəndir. Mürəbbəatından birisi zeyldə yazılır... Söz yox ki, Rafeinin bu şeirləri düzməkdən məqsədi Molla Pənah Vaqifə və Molla Vəli Vidadiyə nəzirə yazmaq imiş”.¹

Firidun bəy Köçərlinin Rafeidən təqdim etdiyi yeganə şeir onun özünəməxsus bədii istedadı malik olduğunu göstərir. “Sən necə həmdəmsən, ey badi-səba” mısrası ilə başlayan həmin 4 bəndlik şeir Rafeinin Molla Pənah Vaqifin aşıq şeiri tərzində yazılmış realist şeir üslubuna sadıq olduğunu nümayiş etdirir:

*Sən necə həmdəmsən, ey badi-səba,
Nə müddətdir xəbərin yox halimdən?*

*Nuh kimi qər q oldum qəm girdabına,
Dərdməndəm, nölür tutsan əlimdən?*

*Əfsunçu kar etməz zülfün marına,
Cismim düşdü ənbər telin tarına,
Pərvanə tək yandım eşqin narına,
Bülbül tək əl üzümüşəm gülümdən.*

*Məndə xəyal vüsalına yetməkdir,
Sənin meylin qeyri həmdəm tutmaqdır,*

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.228

*Mən bülbüləm, işim fəğan etməkdir,
Gəl yanıma, qaçma dərdi-dilimdən.*

*Yusifi Misirdə zindan öldürdü,
Züleyxanı dərdi-pünhan öldürdü,
Rafeini dərdi-hicran öldürdü,
Özün yetir, qurtargilən ölumdən.¹*

Vaqifin müasirlərindən İbrahim xanın oğlu Əbülfət xan Tutini də göstərmək olar ki, o, əsasən qəzəllər yazmağa meyil göstərmişdir. Heç şübhəsiz ki, Molla Pənah Vaqifin təsiri ilə onun qəzəllərində də dövrünə görə dilin sadəliyini və xəlqiliyini müşahidə etmək mümkün olur. Məsələn:

*O gün kim, həsrət ilə ol büti-zibadən ayrıldım,
Qalıb bir surəti-bihiss, mənadən ayrıldım.*

*Çəkib əl xəlqdən Məcnunsifət səhrayə üz qoydum,
Kəsilmiş səbrü tabın, vəsləti-Leyladən ayrıldım.*

*Mənə şimşadü sərvə, bağban, ərz etmə kim, hərgiz
Yoxumdur meyli-gülşən, qaməti tubadən ayrıldım.
Nolur şamü səhər ney tək sızıldayır sineyi-zarım,
Mərizi-bəstəri-hicrəm, dəmi-İsadən ayrıldım.*

*Fəraqın şiddətindən lal olur bu tutiyi-təbim,
Məzaqim təlxdir kim, ləli-şəkkərxadən ayrıldım.²*

Molla Pənah Vaqifin sənəti ilə əlaqəsi haqqında dəqiq məlumat olmasa da, Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın qızı

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.228

² Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.184-185

Ağabəyim Ağa da xalq şeiri tərzində şeirlər yazmışdır. “Əzizinəm Qarabağ” misrası ilə başlanan “Qarabağ şikəstəsi” üstündə oxunan muğamatdakı “Yaddan çıxmaz Qarabağ” misrası da Ağabəyim Ağaya aid edilir.

Bundan başqa, Salman Mümtaz Molla Pənah Vaqifin ətrafında olan yaradıcı qüvvələrin arasında Fəzli, Hail, Aşıq Əli kimi qələm və sənət adamlarının da adlarını çəkmişdir ki,¹ onların da bərsində xüsusi elmi tədqiqat aparmağa ciddi ehtiyac vardır. Aşıq Əlidən qalmış bir şeirdə Vaqifin sənətinə və xidmətinə verilmiş qiymət onun xalq-aşıq şeiri tərzində yazan istedadlı bir el şairi olduğunu göstərir. Aşıq Əlinin Vaqif haqqındakı qənaətləri hər hansı bir qələm əhlinin öz ustadı bərsindəki fikirləri səviyyəsində səslənir:

*Bir əsrdə şairlərin xanısən,
Müdərrisə bərabərsən yəni sən.
Lütfün mədənisən, fəzlin kami sən,
Eşidənlər sözün cəminə gəlmiş.²*

Göründüyü kimi, Molla Pənah Vaqifin əsasını qoyduğu erkən realizm ədəbi cərəyanı kifayət qədər istedadlı şairləri və digər yaradıcı qüvvələri öz ətrafında birləşdirmişdir. Müasirləri olan şairlərdən hər biri vahid ideya-sənətkarlıq mövqeyindən çıxış edən yaradıcı qüvvələr olmalarına baxmayaraq, onlar erkən realizmi fərqli mövzu və ideyalarla, habelə yeni bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişlər. Molla Pənah Vaqif erkən realizmin yaradıcısı kimi həmin ədəbi qüvvələri öz ətrafında birləşdirmiş və yaradıcılıq baxımından istiqamətləndirmişdir. Nəticədə erkən realizmin özünəməxsus ədəbi şəbəkəsi yaranmış və bu yeni tipli

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, s.46

² Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Elm, 1966, s.172

ədəbiyyat, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil etmişdir.

Ümumiyyətlə, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı çoxəsrlik milli ədəbi gedişatın tarixində xüsusi mərhələdir. Vaxtilə akademik Həmid Araslının XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ayrıca dərslik yazıb nəşr etdirməsi bu tarixi mərhələnin milli ədəbiyyatın inkişafındakı xüsusi rolunun və mühüm yerinin elmi fikirdə etiraf olunmasının bir göstəricisi idi.¹ Erkən Azərbaycan realizmi ədəbiyyatımızda realizm ədəbi cərəyanının başlanğıc dövrü, yaxud start mərhələsidir. Bu, Azərbaycan realizminin təməlini, bünövrəsini təşkil edən yeni tipli ədəbiyyatdır. Klassik romantik lirika ənənəsinin əsaslı şəkildə zəifləməsi, xalq-aşıq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı poeziyada yaradıcı şəkildə davam etdirilməsi, dünyəvilik, sadəlik, həyatilik, xəlqilik, tərbiyəvi-didaktik səciyyə, gerçəkliyin bədii inikası, dildə sadəlik və təbiilik erkən realizmin əsas xüsusiyyətləridir. Erkən realizmdə sənətkar həyatın nöqsanlı, kölgəli cəhətlərini görüb təsvir etmiş, nəzərə çarpdırmış, lakin səbəblərini göstərüb dərin ümumiləşdirmələr aparmamış, çıxış yollarını diqqət mərkəzinə çəkməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XX əsrin ortalarında da elmi ədəbiyyatda Molla Pənah Vəqif dövrünün ədəbiyyatından “yeni ədəbi cərəyan” kimi söz açılmışdır: “Şeirdəki realist meyillər XVIII əsrin ikinci yarısında daha da qüvvətlənir. Realizmə meyil edən sənətkarlar əsas qüvvəni xalqdan alırdı. Onlar xalq şeirinin şəkli xüsusiyyətlərini üstün tutur, heca vəznində, sadə xalq dilində yazırdılar. ...Yeni ədəbi cərəyanın nümayəndələri canlı insandan danışır, real insan məhəbbətini tərənnüm edirdilər. ...Realizmə meyil göstərən şairlərin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatından gələn nikbin əh-

¹ Bax: Həmid Araslı. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956

vali-ruhiyyə, həyatı sevmək, ondan istifadə etmək meyilləri qüvvətli idi. ...Lakin insanın daxili aləminin, ictimai həyatın müxtəlif mürəkkəb cəhətlərini zəif verdikləri üçün bu şeirlərdə realizm hələ çox məhdud və təsviri səciyyə daşıyırdı”.¹ Bu mülahizələrdə ümumi şəkildə realizmdən bəhs edilsə də, əslində erkən realizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq elmi XX əsrin səksəninci illərindən başlayaraq XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatından realizm hərəkatının bir mərhələsi kimi söhbət açmağa meyillənmişdir. Bu dövrdən etibarən nəzəri ədəbiyyatda “erkən realizm”² ifadəsinin işlədilməsi və mahiyyətinin şərh olunmasına maraq göstərilməsi məntiqi mənada XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatından ədəbi cərəyan səviyyəsində söz açmağın ilkin etirafı demək idi.

Erkən realizm mərhələsi Azərbaycan ədəbiyyatında realist meylin davamlı prosesə çevrilməsi üçün mühüm zəruri şərtləri hazırlamışdır. Erkən realizm – Azərbaycan ədəbiyyatında realist hərəkatın təməli, bünövrəsidir. Erkən realizm – sadəcə təmayül deyil, özünəməxsus ideya-estetik prinsipləri olan ədəbi cərəyandır. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Saib Təbrizi ilə başlanan yeniləşmə meyilləri tədricən inkişaf edərək XVIII əsrdə Molla Pənah Vəqifin ədəbiyyatdakı islahatları ilə başa çatdırılmışdır. Molla Pənah Vəqif Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm ədəbi cərəyanının yaradıcısı və banisidir. Molla Pənah Vəqifin acı şikayət və dərin təəssüf hisslərini əks etdirən “Bayram oldu” şeiri həyatı çətinliklərlə yanaşı, həm də ağıla, kamala, elmə, tərəqqiyə, maarifçiliyə olan ehtiyacın bədii ifadəsi idi. Bu qəbildən olan şeirlər cəmiyyətdə və ədəbiyyatda özündən sonra meydana çıxacaq yeni tarixi mərhələnin təməllərini

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.447-448

² Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980, s.27

hazırlayan tipik erkən yeni dövr ədəbiyyatı nümunələridir. Erkən realizm – romantik ədəbiyyatdan ayrılmış realizmin başlanğıc mərhələsidir. XVIII əsrin ədəbi hadisəsi olan erkən realizm bir qədər sonra XIX əsrdə yaranmış maarifçi realizmi hazırlamışdır.

Molla Pənah Vəqifin “Bax” rədifli şeirində erkən yeni dövr ədəbiyyatının kamilləşməyə doğru keçdiyi təkamül prosesləri aydın surətdə nəzərə çarpır. İctimai-siyasi proseslərin əks-sədası olan Vəqifin “Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunkarə bax”, yaxud “Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç” kimi misralarında artıq cəmiyyətdə baş verən hadisələrə açıq və sərt tənqidi münasibət ifadə olunmuşdur. Bu cəhətdən şairin “Bax” rədifli qəzəli “Bayram oldu” şeirinin davamı, “Görmədim” müxəmməsinin ərəfəsidir. Molla Pənah Vəqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsi Azərbaycan erkən realist ədəbiyyatının gəlib çata biləcəyi ən yüksək nöqtədir. Molla Pənah Vəqifin qələmindən çıxmış, Qasım bəy Zakir satirasının nəfəsi duyulan “Görmədim” müxəmməsindən Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirlərinin də səsi eşidilir.

Məlum olduğu kimi, Molla Pənah Vəqif həm də özünün adı ilə adlandırılan Vəqif ədəbi məktəbinin də yaradıcısıdır. Vəqif ədəbi məktəbi ilə Vəqifin yaradıcısı olduğu erkən realizm ədəbi cərəyanı yaxın anlayışlar olsa da, eyni deyildir. Vəqifin Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi nikbinlik, gözəllik, dünyəvilik, gerçəklik ideyaları həm Vəqif ədəbi məktəbinə, həm də erkən realizm ədəbi cərəyanına aid olan sənət prinsipləridir. Bundan başqa, Molla Pənah Vəqifin xalq-aşıq şeiri ənənəsi ilə yazılı poeziya arasındakı fərqi aradan qaldıraraq, aşığı şeiri tərzini yazılı ədəbiyyatın əsas istiqamətinə çevirməsi, heca vəznli şeirin əsaslarını yaratması, xalq həyatının təsvir və tərənnümünü ön mövqeyə çəkməsi, habelə yaradıcılığındakı tənqidi motivlər Vəqif ədəbi mək-

təbi üçün də zəruri faktorlardır. Bununla belə, digər bütün ədəbi məktəblər kimi, məsələn, Nizami ədəbi məktəbi, Füzuli ədəbi məktəbi, Mirzə Fətəli Axundzadə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbləri kimi, Vaqif ədəbi məktəbi də erkən realizm ədəbi cərəyanından daha uzunömürlü ədəbiyyat hadisəsidir. Vaqif ədəbi məktəbi əsrdən-əsrə yaşayıb, özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişafına təsir göstərməkdə davam edən Vaqif şeiri ənənələri deməkdir. Bu mənada Vaqif ədəbi məktəbi ənənələri XIX-XX əsrlərdə və hazırda müstəqillik dövründə də davam etməkdədir. Lakin başqa ədəbi cərəyanlar kimi, erkən realizm də konkret zaman çərçivəsində, XVIII əsrin 60-90-cı illərində fəaliyyət göstərmiş ədəbi cərəyandır. Erkən realizm ədəbi cərəyanı Vaqif ədəbi məktəbinin ideya-sənətkarlıq prinsiplərini müəyyən etmişdir. Ədəbiyyat tarixində heç də bütün ədəbi məktəb yaradanlar həm də ədəbi cərəyan formalaşıdır bilməmişlər. Həm ədəbi məktəb, həm də ədəbi cərəyan yaratmaq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Molla Pənah Vaqif ilə Mirzə Fətəli Axundzadəyə və Cəlil Məmmədquluzadəyə müyəssər olmuşdur.

Beləliklə, erkən realizm Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin ilkin sənət vəsiqəsidir.

Erkən realizm – Molla Pənah Vaqifin və müttəfiqlərinin realizmidir.

Erkən realizm – ədəbiyyatda Məhəmməd Füzuli epoxası ilə Mirzə Fətəli Axundzadə epoxası arasında körpüdür.

Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı özündən sonra gələn real yeni dövrün, “kamal axtarışlarında” olan maarifçi realizm epoxasının baş məşqidir.

Erkən realizm – Molla Pənah Vaqifin adı və sənəti ilə bağlı olan Vaqif ədəbi məktəbinin ideya-nəzəri əsaslarını, sənət prinsiplərini müəyyən edən ədəbi cərəyandır.

Vaqif ədəbi məktəbi – erkən realizm ədəbi cərəyanının ideya-estetik prinsiplərini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini yaşadaraq, yaradıcılıqla inkişaf etdirən, milli ədəbiyyatın sonrakı inkişafına təkan verən uzunömürlü sənət məktəbidir.

Erkən realizm – XVIII əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbi hadisəsidir.

Vaqif ədəbi məktəbi – əsrlərdən-əslərə davam etməkdə olan Molla Pənah Vaqif şeiri ənənələridir.

Erkən yeni dövr – müstəqillik epoxasında da ədəbiyyatda yeni tarixi mərhələ yaratmağa çağırışın reallığıdır.

VAQİF YARADICILIĞINDA XALQ HƏYATI VƏ ÖLKƏ COĞRAFIYASI

Xalq həyatının təsviri Molla Pənah Vaqifin şeiri üçün əsas motiv idi. Təsadüfi deyildir ki, Vaqifi xalq nəğməkarı adlandırırlar. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan milli məişətini, adət və ənənələrimizi, sadə, təbii el gözəllərini, ölkəmizin təbiətini bütün zəhəri gözəlliyi və mənəvi aləmi ilə birlikdə ilhamla tərənnüm etmişdir. Şairin gözəlliyə və gözəllərə realist münasibəti vardır. Onun təsvir etdiyi gözəllər sadə, təbii və həyatidir.

Böyük şair özündən əvvəlki zəngin ədəbi ənənələrə, klassik poeziyaya yaxından bələd olmuş, lakin yeni tarixi şəraitdə ədəbiyyatı daha da inkişaf etdirməyin yollarını tapmış, şeirdə təzə yol açmağı bacarmışdır. Şairin təzə yolu isə – gerçəkliyi realist şəkildə əks etdirən, xəyalatında həyatın da-dı, tamı, reallıqları ifadə olunan cəlbedici poetik nümunələr yaratmaqdan ibarət idi. Molla Pənah Vaqif bu yolla ədəbiyyatın yeni inkişafına yol açan vəzifələrin həyata keçirilməsinə nail ola bilmiş, çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasının Vaqif mərtəbəsinə yüksəlmişdir.

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında xalq həyatı bir neçə istiqamətdə təsvir və tərənnüm olunmuşdur:

1. Vaqif mənsub olduğu xalqın milli məişətini real şəkildə əks etdirmişdir.

2. Xalqın adət və ənənələri Molla Pənah Vaqifin şeirlərində tərənnüm olunmuşdur.

3. Vaqif “ellər yaraşığı, ölkə gözəli” olan Azərbaycan gözəllərini vəsf etmişdir.

Azərbaycan xalqının milli məişəti Molla Pənah Vaqifin şeirlərində real şəkildə təsvir edilmişdir. Vaqif milli məişətin etnoqrafik çalarlarının bütün gözəlliyini müşahidə etmiş və şeirlərində canlandırmışdır. “Bu yerdə” qoşması Azərbaycan milli məişətinin poetik güzgülüdür.

*Bu diyarda kəlağay yox, kətan yox,
Sinəm buta, müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgar fayda bulmaz bu yerdə.¹*

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan xalqının milli məişəti-ni onun dəyərləri və adətləri ilə vəhdətdə tərənnüm etmişdir. Ona görə də Vaqifin yaradıcılığında məişət səhnələri həyatın seçilmiş məqamları və insanların mənəvi keyfiyyətləri ilə birlikdə təqdim olunur. O, Azərbaycan həyatının və məişəti-nin ən sadə çalarından tutmuş səciyyəvi xüsusiyyətlərinə qədər bütün reallıqlarını poeziyanın mövzusuna çevirmişdir:

*Evlərdə məst, başmaq satanı qoyma,
Çaxır içib, sərxoş yatmanı qoyma,
Özünə qardaşlıq tutanı qoyma,
Qonaq üçün çörək verəni saxla!*

*...Sən mənim sözümə heç gətirmə şək,
Bizim evlərdə də gəl görün tək-tək,
Dirrik-tərəvəzə yaxşı keşik çək,
Kişniş, şüyüt, təzə tərəni saxla!²*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.23

² Yenə orada, s.18

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri Vaqifin şeirində realist mövqedən işıqlandırılmışdır. Şairin məşhur “Bayram oldu” şeiri kasıb ailələrin Novruz bayramı mövsümünün realist poetik səhnəsidir. Novruz bayramı üçün səciyyəvi olan noğul, düyü, motal, yağ, çuval və s. kimi detallar tənqidi ruhda yazılmasına baxmayaraq, şeirə bayram əhvali-ruhiyyəsi hopdurmuşdur. “Bu gün” rədifli qoşmada işə “xublar evində” – varlı ailələrdə Novruz bayramının keçirilməsi fonunda Azərbaycan milli məişətinin mənzərələri tərənnüm olunmuşdur. Vaqifin gözəllik fəlsəfəsinə uyğun olaraq, şeirdə Novruz bayramının gözəl adətləri, sevinci ilə gözəllərin tərənnümü, sevgi notları bir yerdə vəsf edilmişdir:

*Yenə bayram oldu xublar evində,
Sanasan, açılıb tazə gül bu gün.
Bənəfşə zülfləri alasan ələ,
Şanə tək gəzəsən telbətə bu gün.*

*Kim ölə, kim qala bu bayramadək,
Cəhd eylə, yetəsən gül əndamadək,
Gecələr sübhədək, ta axşamadək,
Yarın gərdənində ola qol bu gün.*

*Sanasan, üzünü əraq nəmidir,
Elə bahar fəsli, gül şəbnəmidir,
İxtilat bazarı, söhbət dəmidir,
Gərək düşsə dost kuyinə yol bu gün.*

*Tamaşa qılasan qaşa, qabağa,
Sürtəsən üzünü zülfə, buxağa,
Yar bəzənib gəlir canlar almağa,
Ölməli günündür, Vaqif, öl bu gün.¹*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.87

Milli adət-ənənələr içərisində mühüm yer tutan Azərbaycan toylarını da Vaqif rəssam kimi şeirə gətirmişdir. “Başına döndüyüm toy adamları” qoşması ritminə və ahənginə görə oynaq və yadda qalan toy mahnısı təəssüratı yaradır. Molla Pənah Vaqifin “Oynasın” rədifli bu qoşması Azərbaycan poeziyasında toy mövzusunda yazılmış ən yaxşı şeir hesab olunmağa layiqdir. Azərbaycan toylarının ən səciyyəvi etnoqrafik detalları və ən incə məqamları bu şeirdə obrazlı şəkildə mənalandırılmışdır:

*Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyin: toya gələn oynasın,
Adını deməram, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın.*

*Nə müddətdi ona güvənən bizik,
Həsrətin çəkməkdən canımız üzük,
Hər əlinə alıb bir danə üzük,
Üzüyü dəstinə alan oynasın.*

*Bir tuba boyludur; boyu növrəstə,
Həsrətin çəkməkdən olmuşam xəstə.
İşarət eyləram anlayan dostu,
Dostunun qədrini bilən oynasın.*

*Mən Molla Vaqifəm, eyləram əfğan,
Gözlərim də yaş yerinə tökər qan,
Uzunboylu, yeniyetmə, novcavan,
Məni bu dərdlərə salan oynasın.¹*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.89

Azərbaycan milli məişətinin mühüm atributları olan Novruz bayramı və toy mərasimi haqqında yazdığı şeirlər Molla Pənah Vəqifin mənsub olduğu xalqın milli ruhuna, adət-ənənələrinə, folklor və etnoqrafiyasına dərinədən bələd olduğunu və xalq həyatını böyük ilhamla tərənnüm etdiyini göstərir. Bütün bunlar göstərir ki, Molla Pənah Vəqifin yalnız gözəlləri vəsf edən sənətkar kimi təqdim olunması onun yaradıcılığının mahiyyətini tam əhatə etmir. Molla Pənah Vəqif xalq həyatının bütün reallıqlarını və incəliklərini milli mahiyyəti və zəngin etnoqrafik çalarları ilə birlikdə dərinədən dərk edən və şeirlərində geniş şəkildə əks etdirən qüdrətli sənətkardır. Molla Pənah Vəqifin gözəllik fəlsəfəsi geniş anlayış olub, həyatın, insanın və milli-mənəvi dəyərlərin bütün reallıqlarını əhatə edir. Eyni zamanda Vəqifin gözəllik düşüncəsi həyatilik və təbiilik prinsiplərinə əsaslanan, gözəlliyi realist şəkildə təsvir və tərənnüm edən həyat eşqi fəlsəfəsidir.

Molla Pənah Vəqifin xalq ruhunda yazılmış şeirləri sözün obrazlı mənasında həyatın bənzərsiz “tamaşası” və təəssüratını yaradır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin yazdığı kimi, “Molla Pənah milli şair olduğuna binaən hər nə onun qələmindən zühura gəlibsə, ...tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir. Onlarda öz müasirlərinin ayını-adatı, adabü-əxlaqı və dolanmaları artıq məharət ilə rəştəyi-nəzmə çəkilibdir”.¹ Doğrudan da, Vəqifin şeirlərində yaşadığı dövrün Azərbaycan gözəllərinin bənzərsiz obrazı rəssam kimi bütün cizgiləri ilə təsvir olunmuşdur. Vəqifin şeirləri yaşadığı dövrün qadın gözəlliyinin obrazlı bədii portretlərindən ibarətdir. Onun şeirlərində qadın zahiri və daxili gözəlliyi ilə yanaşı, zəngin etnoqrafik çalarları: geyimi-kecimi, məişəti ilə birlikdə təqdim olunur. Gözələ və

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild (tərtib edən: Ruqiyə Qənbərqızı). Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.137

gözəlliyə münasibətdə Vaqif mahir bir şair-rəssam kimi çıxış edir: Molla Pənah Vaqifin tərənnüm etdiyi gözəllər şair xəyalının obrazları olmayıb, həyatda mövcud olan “əllər yaraşığı, ölkə gözəli”nin həqiqi və təbii obrazlı ifadəsindən ibarətdir. Molla Pənah Vaqifin təsvir etdiyi gözəlləri özünə-məxsus yeni bədii təsvir və ifadə vasitələri canlandırır. Şairin Yanağı laleyi-baharı kimi, Ləbləri yaqutun kənarı kimi, Bir dənə nasüftə mirvari kimi, Zülfü ya bənəfşə, ya səmən kimi” ilhamla vəsf etdiyi Azərbaycan gözəli həm də ağıllı-kamallı, “işarə anlayıb, hal bilən” olmaları ilə klassik romantik lirikadakı “sevgili-canan”lardan fərqlidir:

*Təmizlikdə ola meyli həvəsi,
Olmaya aşiqə nazü qəməsi,
Gül tək qoxuya nitqü nəfəsi
Zülfü ya bənövşə, ya səmən gərək.*

*Tavus kimi cılvalənə hər səhər,
Bəzək verə camalına sərbəsər.
Dindirməmiş verə könüldən xəbər,
İşarə anlayıb, hal bilən gərək.¹*

Molla Pənah Vaqifin şeirlərində tərənnüm edilən “gərdəni minadan”, “ağ əlləri əlvan hənadən”, şəkər gülüşlü, “sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik”, ənliksiz-kirşansız, “əllər yaraşığı – ölkə gözəli” olan Azərbaycan gözəli ədəbiyyatımızda yeni bədii obraz idi. Azərbaycan gözəllərinə aid etdiyi “yaşılbaş sona” obrazı ədəbiyyatda qadın gözəlliyinin obrazlı təəcəssümündə Molla Pənah Vaqifin möhürüdür. “Yaşılbaş sona” Vaqifin təqdimatında “əcəb seyrəngahı” olan Azərbaycan milli-mənəvi varlığının təəcəssümüdür. Vaqif şeirlə-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.47

rində “yaşılbaş sona”nın azərbaycanlı simasını müəyyən etmək üçün bu obrazı ölkəyə məxsus konkret qadın adlarının timsalında canlandırılmışdır. Vaqif “həsərətindən canının çıxdığı” Zeynəb adlı gözəli yaşılbaş sonaya bənzətmiş, lalə yanaqlı el gözəlinin obaya yaraşlıq olduğunu xüsusi olaraq vurğulamaqla onun “ölkə gözəli” olmasından qürur duymuşdur. “Zeynəb” rədifli qoşma “ölkə gözəli”nin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir:

*Qaşa vəsmə, gözə sürmə çəkəndə,
Siyah zülfü dal gərdənə tökəndə,
Sallanıban kəklik kimi səkəndə
Oxşarsan yaşılbaş sonayə, Zeynəb!*

*Yanağı laləsən, qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan,
Sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan,
Olubsan yaraşlıq obayə, Zeynəb!¹*

Vaqif “Bu yerdə” rədifli qoşmasında da yaşılbaş sonadan Kür qırağının hadisəsi kimi söz açmışdır. “Ey süsən sünbülüm, ağ zənəxdanım” misrası ilə başlayan qoşmada da “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda olduğu kimi, tam fərqli bənzətmələrlə canlandırılan bədii obraz nəticə olaraq “yaşılbaş sona” simasında mənalandırılmışdır. Şeirdəki digər təşbihlər sanki “yaşılbaş sona”nın açıqlamalarıdır:

*Ağzı piyaləsən, gərdəni mina,
Nazik əllərində innabı həna.*

Səni görən deyər, yaşılbaş sona,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.17

*Ucu həlqə, siyah tel ilə sənə!*¹

Başqa bir şeirində isə Vaqif Azərbaycan qızlarını obrazlı şəkildə “bir bölük yaşılbəş sonalar”a bənzədir. Şairin “yaşılbəş sonalar”a həsr edilmiş şeirləri, o cümlədən də “Qızlar” rədifli şeiri dil baxımından çox sadə və obrazlıdır. Dilin sadəliyi və bədii təsvir vasitələrinin yeniliyi baxımından Vaqifin XVIII əsrdə yazılmış “Qızlar” rədifli şeiri sanki XX əsrdə Səməd Vurğunun qələmindən çıxmış şeir kimi səslənir:

*Bir bölük yaşılbəş sonalar kimi
Yığılıb gəlibdir Qazağa qızlar,
Ayna qabağında qara qaş üçün,
Endirib gətirmiş qulağa qızlar.*

*...Ey ağalar, necə sitəm etdilər,
Vaqifin canını çox incitdilər,
Yenə durub qatarlanıb getdilər,
Sözlərin qoydular qırağa qızlar.*²

Göründüyü kimi, “yaşılbəş sona” obrazı Azərbaycan ədəbiyyatına Molla Pənah Vaqif tərəfindən gətirilmişdir. “Yaşılbəş sona” Vaqifin şeirlərində ilhamla tərənnüm olunan “ellər yaraşığı, ölkə gözəli”nin ümumiləşdirilmiş bədii obrazıdır. “Yaşılbəş sona” Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan şeirinə daxil etdiyi milli brenddir. Bu, böyük Füzulinin “qönçə ağızlı, sərv boylu, səməni üzli” gözəlindən fərqli olan, real həyatdan alınmış, xalq bədii təfəkkürü ilə təsvir edilən Azərbaycan gözəlidir. “Yaşılbəş sona” Vaqifin Azərbaycan gözəllərinin baş qəhrəmanıdır. Molla Pənah Vaqif

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.27

² Yenə orada, s.97

“yaşılbaş sona”larda görmək istədiyi gözəllikləri aşağıdakı şeirdə bütün detalları ilə göstərmişdir. Bu mənada Molla Pənah Vaqifin “Hər yetən gözələ gözəl demərəm” misrası ilə başlanan “Olur” rədifli qoşması şairin “yaşılbaş sona” gözəllik konsepsiyasının proqramından ibarətdir:

*Hər yetən gözələ gözəl demənəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur:
Zülf bir yana düşər, gərdən bir yana
Özün bilməz, bir özgə babət olur.*

*...Müjgan oxun atar, yay qaşın çəkər,
Dələr bağrım başın, ürəyim sökər,
Sözü duzlu olur, dodağı şəkər,
Hekayəti şirin hekayət olur.*

*Gərdəninə müşkin tellər düzülür,
Hər qıya baxanda canlar üzülür,
Sürmələnməmiş siyah gözlər süzülür,
Oturub durmağı qiyamət olur.*

*Gözəl olan belə alişan gəzər,
Niqab çəkər, zülfü pərişan gəzər,
Səhər seyrə çıxar, gülüşən gəzər,
Sevməyəndə tamam hərarət olur.*

*Vaqif qurban olsun qoşa tağına,
Zülfü üz yanında, üzü ağına
Belə gözəl düşə ay qabağına,
Tamaşa eyləyən bitaqət olur.¹*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.118

Molla Pənah Vəqifin çox vaxt ümumiləşmiş şəkildə “gəlin”, yaxud “şamama” adlandırdığı gözəllərdə Azərbaycan qızlarının bütün özünəməxsusluqları, gözəlliyi və dərin mənəviyyatı tam yeni bədii vasitələrlə canlandırılmışdır: maral baxışlı, saçları “iki dəstə tər bənövşə tək”, “yasəmən qoxulu”, “nazik əllərində innabı həna”, “sözləri qənd, ağızları piyala”, “yanağı lalədən ziyadə göyçək”. Həm də ən başlıcası “həyası üzündə, əqli başında!” Və həm də “Vilayət içində həm adlı-sanlı!”, “Bir nazik kamallı, bir nazik işli!” Vəqif bu qənaətdə idi ki, “Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı” gözəllərdə “adamlıq ədası” olmazsa, onlar “könül aşinası” deyildirlərsə, onda şeir rübabı “hayıf ki, yoxdur” nidası ilə narahat həyəcanları ifadə etməlidir. Budur, Molla Pənahı Vəqif mərtəbəsinə çatdıran, yaxud Vəqifi Molla Pənah edən yeni ədəbiyyat! Molla Pənah Vəqifin ədəbiyyata təqdim etdiyi bədii obrazın zahiri gözəlliyi kimi mənəvi keyfiyyətləri də Azərbaycan gerçəkliyinin təzahürüdür.

Məlum olduğu kimi, Molla Pənah Vəqifin bir çox şeirlərindəki konkret olaraq öz adları ilə tərənnüm olunan el gözəllərindən hər biri Azərbaycan qadın gözəlliyini fərqli çalarlarla zənginləşdirir. Onun haqqında ayrıca şeir yazdığı Pəri, Zeynəb, Fatimə, Yetər kimi gözəllər mənsub olduğu xalqın gözəllik anlayışını ifadə edən cazibədar qadın obrazlarıdır. Bu cəhətdən Vəqifin qadın obrazları klassik poeziyadakı adlı qadın surətlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan klassik poeziyasında vəsf edilən Leylilər və Züleyxalar ümumi şəkildə türk-müsəlman əfsanələri və dastanlarından alınma surətlər olduğu halda, Vəqifin Zeynəbləri və Yetərləri yalnız Azərbaycan həyatını və məişətini təmsil edən obrazlardır. Milli qadın obrazları yaratmaq baxımından Molla Pənah Vəqifin tərənnüm etdiyi gözəlləri klassik poeziyadakı qadın surətləri ilə yox, “Kitabi-Dədə Qorqud” epösündəki Burla xatunlarla, Banuçiçəklərlə müqayisə etmək

olar. Vaqifin şeirlərində yaşadığı dövrün Burla Xatunlarının obrazı yaradılmışdır. Molla Pənah Vaqifin “əllər yaraşığı, ölkə gözəli” olan Pərisi sanki Qazan xanın və İç Oğuzun dayağı olan Burla xatunu, “bir üzü gül, rəngi lalə, zülfü tər”, “gözəllikdə tamam xəlqi mat etmiş” Bənəfşəsi isə Bamsı Beyrəyin Banu Çiçəyidir. Bütövlükdə Molla Pənah Vaqifin “ağ əlləri əlvan hənalı” olmaqla bərabər, “el-oba içində həm adlı-sanlı” gözəlləri Dədə Qorqud eposundakı zahiri gözəlliyi mənəvi dəyərlərini tamamlayan qadın qəhrəmanlarının yeni tarixi şəraitdəki davamı təəssüratı yaradır. Bu mənada Molla Pənah Vaqifin qadın obrazları yaradarkən işlətdiyi bəddii təsvir və ifadə vasitələri elə bil ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da aşağıdakı misralarda öz əksini tapmış qeyri-adi məcazların təzələnmiş davamıdır:

*Bəri gəlgil, başım baxtı, evim taxtı,
Evdən çıxıb yeriyəndə sərv boylum!
Topuğunda sarmaşanda qara saçlım!
Qurulmuş yaya bənzər çatma qaşlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım,
Payız almasına bənzər al yanaqlım!
Qadınım, dayağım, döl verənim!¹*

Molla Pənah Vaqifin gözəlləmələri erkən yeni dövrün Dədə Qorqud soylamalarıdır.

Molla Pənah Vaqifin şeirlərində konkret coğrafiyası – seyrəngahı Kür qırağı, qış günü qışlağı Qıraqlıbasan obası olan, milli ailə mühitində çox işlədilən Pəri, Zeynəb, Fatimə və Yetər kimi adları, mənsub olduğu xalqa məxsus gözəllik və igidlik anlayışı ilə tərənnüm edilən Azərbaycan ölkəsi

¹ “Kitabi-Dədə Qorqud” (tərtib edən və ön sözlün müəllifi: Samət Əlizadə). Bakı, XXI əsr Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.239

XVIII əsrdə milli ədəbiyyata gələn “bir təzə çəmənli, həm gülüstanlı” tamam yeni obrazdır:

*İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!*

*Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvən hənadan, Pəri!¹*

Yaxud:

*Yanağı lələsən qaməti dalsan,
Ağzı şəkər, dili, dodağı balsan,
Sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan,
Olubsan yaraşıq obayə, Zeynəb!*

*Sənsən padişahı, xanı Vaqifin,
Əqli, huşu, din-imanı Vaqifin,
Həsrətindən çıxdı canı Vaqifin,
Nolur ki, gələsən burayə, Zeynəb!²*

Və ya:

*Özün pəri, xülqü xoyun fəriştə,
Harda olsan, ora dönər behiştə,
Sən gərəkdir gündə çıxasan gəştə,
Gül düzəsən gül buxağa, Fatimə!*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.41

² Yenə orada, s.17

*...Vaqif səni sevdi xublar içində,
Bir təzə qönçəsən gülzar içində,
Söz danışmaq olmaz ağyar içində,
Gəl çəkilək bir qırağa, Fatimə!¹*

Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan gözəlini tərənnüm edən şeirləri ilə yazılı ədəbiyyatda gözəlləmə janrı yaranıb formalaşmışdır.

Gözəlliyn və gözəllərin böyük nəğməkarı olan Vaqif kişilər, cavanlar, igidlər haqqında da yadda qalan şeirlər yazmışdır. Şairin Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın oğlu Cavadın vəfatına həsr etdiyi şeir mahiyyəti etibarilə Molla Vəli Vidadinin “Müsibətnamə”si ruhunda yazılmış poetik elegiyadır. Vaqif burada şəxsi nisgil hissələrinin təsvirindən başqa dövrün qəmindən də söz açmış, zamanədən şikayətlərini də izhar etmişdir. Vaqifin bu qəbildən olan digər şeirlərində zahirli gözəllikdən qat-qat çox mənəvi dəyərlərin tərənnüm edilməsinə, igidlərə məxsus keyfiyyətlərin təqdim olunmasına diqqət yetirilmişdir. Kişi obrazlarını da həyatdan alan Vaqif onlarda klassik Azərbaycan ədəbiyyatındakı Fərhadə məxsus keyfiyyətləri, xüsusən, onun eşqi yolunda göstərdiyi fədakarlıqları özünün igid obrazı üçün nümunə hesab etmişdir. “Məhəmməd” rədifli şeirində, adından da göründüyü kimi, şairin tanıdığı bir cavanın timsalında kişilərin özünə-məxsus dəyərləri təsvir olunur:

*Bir cavan tazədən gəlib ərsəyə,
Əcayib oğlandır, adı Məhəmməd
Zahirin özü tək pak imiş əsli,
Ola bilməz heç evladi-Məhəmməd.*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.32

*Yeni gəlib xətti, tər bənövşə tək,
Qaş, gözü elə baxdıqca göyçək,
Danəndə, fəhmidə, qabili-zirək,
Sahibcamal, söz ustadı Məhəmməd.*

*Sərxoş oturanda əlində sazı,
Bənd edir quşları göydə avazı,
Yeni yetən igidlərin şahbazı,
Sanasan ki, bir sonadı Məhəmməd.*

*Qələmdə, qılıncda, sazda, sədədə,
Bərabəri yoxdur dari-fənədə,
Mehrü məhəbbəti həddən ziyadə,
Göstərir çox etiqadı Məhəmməd.¹*

Beləliklə, Vaqif “ellər yaraşığı, ölkə gözəli” və “yeni yetən igidlərin şahbazı” olan “əcayib oğlanlar”la birlikdə Azərbaycan cəmiyyətini bütöv görmüş və obrazlı şəkildə təqdim etmişdir.

Molla Pənah Vaqif Azərbaycan həyatını gözəllikləri və “ölkə gözəlləri”, “şahbaz igidləri” və çətinlikləri ilə birlikdə təsvir edərək Vətən haqqında real təsəvvür yaradır.

“Bayram oldu” şeiri – Azərbaycan poeziyasında ölkənin mövcud həyat tərzini əks etdirən realist düşüncənin obrazlı bədii ifadəsidir. “Bayram oldu” şeiri – Molla Pənah Vaqifin həyata dərin və hərtərəfli baxışlarını, vətəndaşlıq ruhunu qabarıq şəkildə əks etdirir. “Bayram oldu” şeiri – konkret şəraitdə Azərbaycan həyatının və azərbaycanlıların güzəra-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.21

nının şeir dili ilə ifadə olunan təbii əks-sədasıdır. Ədəbiyyat-şünaslıqda haqlı olaraq dövrədən narazılıq “Bayram oldu” şeirinin əsas qayəsi kimi təqdim olunur: “Üç bəndlilik sadə bir qoşmada Vaqif özünəməxsus sənətkarlıq və kinayə ilə tam həyatı lövhə cızıb, ictimai bərabərsizliyin canlı, təbii, real rəsmini çəkmişdir”.¹ “Bayram oldu”nun Vaqifin ilk şeirlərindən olduğunu nəzərə alsaq, onun bədii yaradıcılığa başladığı dövrdən taledən şikayət notları əsasında həyatın realist təqdimatını ifadə etməkdə maraqlı olduğunu deyə bilərik. “Bayram oldu” şeiri Molla Pənah Vaqifin şikayətnaməsidir. Burada ayrılıqda götürülmüş bir adamın, yaxud konkret bir ailənin deyil, bütövlükdə ölkədə mütləq əksəriyyət təşkil edən kasıb təbəqənin real həyat tərzini öz əksini tapdığı üçün “Bayram oldu” şeirini XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının da şikayətnaməsi adlandırmaq olar. “Bayram oldu” şeirində dövrün ümumi mənzərəsi sərt olmasa da, tənqidi ruhda aşağıdakı kimi məharətlə təqdim edilir. “Bayram oldu” şeiri “Füzuli şikayətnamə”sinin davamı, Mirzə Ələkbər Sabirin “Nədamət və şikayət”inin əvvəlidir. Məhəmməd Füzulinin realizmə meyilli romantik nəsr nümunəsi olan “Şikayətnamə”dəki dil-üslubunu “Bayram oldu” şeirində çətin güzərandan giley xarakterli tənqid əvəz etmişdir:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.*

*Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdır noğla, şəkərə, qəndə,*

¹ Araz Dadaşzadə. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, Elm, 1980, s.94

Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

*Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.¹*

Molla Pənah Vaqifin “Hayıf ki, yoxdur” şeiri şairin yaradıcılığındakı nikbinliklə ictimai narazılığı birlikdə təsvir edən əhəmiyyətli bədii nümunədir. Şeirdəki “Kür qırağı” – yer adı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni doğulan ölkə coğrafiyası anlayışının nikbin notlarla ifadə edilən əyani təzahürüdür. Həm də “Kür qırağı” adlandırılmalı biləcək bu şeir “əcəb seyrəngahı”, “qış günü qışlağı”, “gözəl obası”, “adamlıq ədası”, cümlə-cahana örnek olan Vətən torpağı idealının tərənnümünə həsr olunmuş bənzərsiz poeziya nümunəsidir. Şeirdəki “hayıf ki, yoxdur” ifadəsi dərin mənası və məntiqi ilə “niyə olmasın ki”, yaxud “olmalıdır” kimi başa düşülməlidir. Bu, Kür qırağının təmsalında bütövlükdə Azərbaycan ölkəsi haqqında yazılmış dərinmənalı şeirdir. “Kür qırağı” şeirində bir xeyli dərəcədə məkanın mövcud vəziyyətindən təəssüf hissi ilə danışılma da, bütövlükdə bu şeir Vaqifin “cümlə cahanın” gözü olan eli-obası ilə, doğma yurdunun “havasının, torpağının, yerinin” misilsizliyi ilə iftixar duyğusu yaşadığını mənalandırır. “Kür qırağı” adlandırılmasına baxmayaraq, bu şeir Azərbaycan ədəbiyyatında şairin açıq ünvanla öz ölkəsinə həsr etdiyi nadir şeirlərdən biridir. Nizami Gəncəvinin “Bərdənin tərifı” kimi klassik ədəbiyyatda konkret ünvanı göstərilən poetik nümunələr çox deyildir. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən anlayışı “şəbi-hicran” şeirlərinin ruhunda, mahiyyətində yaşamışdır. Molla

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.113

Pənah Vaqifin “Kür qırağı” şeiri Azərbaycanı Vətən kimi mənalandıran mükəmməl poetik nümunədir. Buna baxmayaraq, ədəbiyyatşünaslıqda “Kür qırağı” şeirindəki Vətən coğrafiyasının tərənnümü deyil, “hayıf ki yoxdur” motivi daha çox qabardılmışdır. Halbuki bu, ölkə coğrafiyasının bənzərsiz poetik tərcümanı olan qiymətli lirika nümunəsidir. Şeirdəki “hayıf ki yoxdur” mətləbi isə Vaqifin əsasən nikbin ruhda təzahür edən realizminin müəyyən ağırlı çalarlara malik olduğunu da göstərir. Əgər müqayisə etsək, “Hayıf ki, yoxdur” adlandırılmasına baxmayaraq, şeirdə ölkə üzrə olanların tərənnümü olmayanların etiraf edilməsindən qat-qat çoxdur. “Hayıf ki, yoxdur” notları çatışmayanları tamamlamaqla dövrün tam mənzərəsini əks etdirməyə xidmət edir. Eyni zamanda “hayıf ki, yoxdur” misralarında sadalanan çatışmazlıqlar dövrün ictimai ziddiyyətlərini deyil, məişət sahəsindəki və ya mədəni mühitdəki nöqsanları əhatə edir. Vaqifin nəzərində “belə gözəl yerin, gözəl məkanın bir gözəl obası”, “şirindilli, açıq qabaqlı” gözəllərinin içərisində “könül aşınası”, onların “adamlıq ədasi”, əlvan kəlağayı altında “cunası”, “zülfün burulması”, “baxıb can alması”, “sarı kəhrəbası”, “əlinin hənası” hayıf ki yoxdur. Bu misralardakı tənqid giley, arzu xarakteri daşıyır. Tənqidin təəssüf, giley, müşahidə, bədii təzad xarakteri daşması həm Vaqifin yaradıcılığının və həm də onun yaradıcısı olduğu erkən realizm ədəbi cərəyanının xarakteri ilə səsləşir. Şeirdəki “belə yerdə qalan vallah vərəmlər” misrasının daşdığı mənanı kəskinləşdirməklə, ona ciddi ictimai məzmun vermək Vaqif realizminin xüsusiyyətləri ilə uyğun gəlir:

*Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!*

*Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur!*

*...Havasından torpağının, yerinin,
Dadızmaz dəhanın, ləbi-şirinin,
Pəri çoxdur, nə fayda heç birinin
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur!*

*...Çünkü yorğunuyam mən bu yolların,
Qaydasını billəm hər üsulların,
Gümüş biləklərin, bəyaz qolların,
Sarı kəhrəbası, hayıf ki, yoxdur!*

*...Vaqif haqdan dilər lütfü kərəmlər,
Belə yerdə qalan, vallah, vərəmlər.
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər.
Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur!¹*

“Hayıf ki yoxdur” şeirində sanki Azərbaycanın digər xanlıqlarının həyatı ilə müqayisədə Qarabağın özünəməxsus üstünlükləri tərənnüm edilmişdir. İdeya-məzmun baxımından “Hayıf ki, yoxdur” şeiri Molla Pənah Vaqifin yaradıcısı olduğu erkən realizm ədəbi cərəyanının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mükəmməl poetik nümunədir.

Molla Pənah Vaqif dünya ölkələri haqqında geniş məlumatı olan, xarici siyasətdən baş çıxaran, hərtərəfli dünya-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.113-114

görüşə malik mütəfəkkir şəxsiyyətdir. Əsərlərində Çin, Rusiya, İran, Misir, Hindistan, Ərəbistan, Əfqanıstan, İraq, Orta Asiya ölkələri, Gürcüstan və sair ölkə adlarının işlədilməsi və bəzi dünya hadisələrinə işarələr edilməsi Vaqifin beynəlxalq aləmə dair biliklərinin coğrafi məlumatlardan irəli gətirdiyini göstərir. Şairin işlətdiyi Məşriq və Məğrib sözləri onun coğrafi məlumatlarının üfüqlərini təsəvvür etməyə imkan yaradır.

Vaqifin şeirlərində Azərbaycana aid bir çox şəhərlərin və vilayətlərin haqqında söz açılması onun ölkə həyatına da dərinləndən bələd olduğunu göstərir. Şeirlərində müxtəlif münasibətlə adıçəkilən Bakı, Gəncə, Təbriz, İrəvan, Dərbənd, Şamaxı, Quba və sair yerlər və bir sıra ölkədaxili hadisələrə dair məlumatlar şairin Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərin içində olmasını və hadisələrə konkret münasibət bəsləməsini nəzərə çatdırır. Ölkə anlayışı və konkret olaraq “ölkə” sözü Azərbaycan ədəbiyyatına Molla Pənah Vaqif tərəfindən gətirilmişdir. İlk dəfə Vaqifin səsləndirdiyi “əllər yaraşığı, ölkə gözəli” sözləri ilə ədəbiyyatda ölkə sözü ədəbi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ölkəsinin ilhamlı nəğməkarıdır.

Vaqifin şeirlərində “külli-Qarabağın abi-həyatı” da ilhamla tərənnüm olunur. Şairin baxışlarında onun üçün Qarabağ “nərmü nazik bayatı kimi” əziz olan, qəlbinin dərinliklərində yaşayan Vətən torpağıdır. Şeirlərində Cavanşirlər nəslə haqqında deyilənlər Vaqifin Qarabağ xanlığının Azərbaycan tarixindəki yeri haqqındakı baxışlarını əks etdirir. Adını çəkdiyi Şuşa həm Qarabağ xanlığı, həm də Şuşa qalası mənasında işlədilmişdir. Şair Qarabağdan bəhs edərkən müasiri Molla Vəli Vidadinin dilindən verilmiş “oxunur məclisdə xoş kəlimatı” mısrası vasitəsilə Azərbaycan torpağının bu guşəsinin milli musiqi sənətinin beşiyi olmasına dair gerçəkliyi nəzərə çarpdırmışdır:

*Külli-Qarabağın abi-həyatı,
Nərmü nazik bayatıdır, bayatı,
Oxunur məclisdə xoş kəlimatı,
Ox kimi bağrını dələr, ağlarsan!*

Gözəllik aşiqi olan Molla Pənah Vaqif, eyni zamanda həm də böyük vətənpərvərdir. Onun şeirlərində Vətən torpağının təkrarsız obrazı yaradılmışdır. Vətənin təbiət gözəlliklərinin tərənnümündə və gözəlliyn vəsf edilməsində Molla Pənah Vaqif mahir bir rəssam kimi çıxış edir. O, bədii sözün geniş imkanlarından yaradıcılıqla istifadə edərək Azərbaycan təbiətinin və el gözəllərinin cazibədar portretini çəkmişdir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında öz izi olan “Vidadi ilə müşairə” şeirləşməsi həcm etibarilə və mahiyyətinə görə dastan təsiri bağışlayır. Bu deyişmə tam mənası ilə “Vaqif və Vidadi dastanı” adlandırıla bilər. Əsərdə süjet əlamətlərinin olması, hərbə-zorba gəlmək meyillərinin ifadəsi, mübaliğələr “Vidadi ilə müşairə”nin dastanlaşmasını şərtləndirir. Bu, Azərbaycan şeirləşmə-deyişmə janrında yazılmış ilk bədii nümunə kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Deyişmə” şeirləşməsi Molla Pənah Vaqifin mühitinə və müasirləri ilə münasibətlərinə də işıq salır. Vaqifin əsəri kimi təqdim olunan bu əsər şairin böyük müasiri və məslək dostu Molla Vəli Vidadini Azərbaycan cəmiyyəti miqyasına çıxarmağa da xidmət edir.

Molla Pənah Vaqifin məşhur “Durnalar” qoşması Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış ilk və ən yaxşı şeirdir. Vaqifin “Durnalar”ı Azərbaycan şeirinin durna qatarının önündədir. Sonralar yazılmış “Durnalar” şeirlərində Vaqifin “Durnalar”ının müsbət mənada təsiri görünmək-

dədir. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeirinin ən obrazlı poetik durnasını yaratmışdır:

*Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz?
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar!*

*Sizə müştəq durur Bağdad elləri,
Gözləyə-gözləyə qalıb yolları,
Asta qanad çalın qafil telləri,
Heyifdir, salarsız düzə, durnalar!*

*...Nazənin-nazənin edərsiz avaz
Ruhlar tazələnir, olur sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz,
Hərdən sizin ilə gəzə, durnalar!¹*

Göründüyü kimi, Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeirinin mənzərəsini mövzu və poetik forma baxımından dəyişmişdir. Ona qədər şifahi xalq ədəbiyyatının janrları kimi qəbul edilən qoşma Vaqifin yaradıcılığı ilə Azərbaycan yazılı şeirinin əsas poetik forması kimi qəbul olunmuşdur. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeirinin yolunu qəzəl-qəsidə ənənəsindən qoşma-gəraylı istiqamətinə çevirmişdir. Vaqif həm də qoşma janrında Azərbaycan şeirinin qızıl fondunu təşkil edən nadir poetik örnəklərin müəllifidir. Bu gün də Vaqifin qoşmaları həmin janrda yazılmış ən mükəmməl şeir nümunələri hesab edilir.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin əsasını qoyan Molla Pənah Vaqifin yeni tipli poeziyası Mirzə Fətəli

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.19

Axundzadənin “Təmsilat”ına, Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”na, Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”sinə, Səməd Vurğunun lirikasına gətirən məsuliyyətli və şərəfli sənət yolunun böyük başlanğıcıdır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan milli-mənəvi varlığını, “ellər yaraşığı, ölkə gözəli”ni, Kür qırağı obasını, “Qış günü qışlağı Qıraqbasanı” ədəbiyyatın əsas mövzusuna çevirmiş Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ədəbiyyatda azərbaycançılıq təfəkkürünün ən mühüm qaynaqlarından, mənbələrindən biridir.

Deməli, Azərbaycan ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyası Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə başlanır. Molla Pənah Vaqif milli ədəbiyyatın tarixində ilk dəfə olaraq azərbaycançılığın möhkəm poetik təməllərini yaratmışdır.

MOLLA PƏNAH VAQIF ŞEİRİNİN VƏZN VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan şeirinin vəznini dəyişdirmək baxımından da Molla Pənah Vaqif sözün əsl mənasında inqilabi xarakterli islahatlar aparmağa nail olmuşdur. O, Azərbaycan poeziyasında çoxəsrlik ənənəsi və möhkəm qəlibləri olan əruz vəzninin mövqelərini qırıb dağıtmış, heca vəznində yazılan şeirə tam və qəti keçidi təmin etmişdir. Ondan əvvəl də heca vəznində ara-sıra şeirlər yazılsa da, Azərbaycan şeirinin heca epoxası Molla Pənah Vaqiflə başlanır. Hələ XIII-XIV əsrlərdə, türk şeirində ilk dəfə olaraq Yunus Əmrə əruz vəzninin hakimiyətinin ən güclü vaxtında heca vəznində şeirlər yazmaqla əruzdan hecaya keçməyin mümkünlüyünü isbat etmişdir. XIV-XV əsrlərdə Qazi Bühranəddinin əruzun qəliblərindən kənara çıxan tuyuqları və XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətayinin heca vəzninə doğru dönüşü əruz vəzninin imperiyasını sarsıtmaq istiqamətində meydana çıxmış ciddi eksperimentlər idi. Azərbaycan poeziyasında əruzdan heca vəzninə tam keçid prosesini Molla Pənah Vaqif başa çatdırmışdır. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında hecavəznli şeir məktəbinin qüdrətli yaradıcısıdır. Özünə qədər, əsasən şifahi xalq ədəbiyyatında, xalq-aşıq şeirində istifadə edilən heca vəznini məhz Molla Pənah Vaqif Azərbaycan yazılı poeziyasının əsas, aparıcı vəznlərindən biri səviyyəsinə qaldırmışdır.

Molla Pənah Vaqif heca vəzninin əsasən onbirlik və onbeşlik ölçülərindən istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, qoşma janrının hər misrası on bir hecadan ibarət olduğu üçün Vaqif ən çox onbirlik ölçüsündə şeirlər – mükəmməl qoşmalar yazmışdır. Şair qoşma janrının onbirlik ölçüsünün 4+4+3 və 6+5 daxili bölgülərində orijinal bədii nümunələr yaratmışdır. Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vədadi şeirləşmə-

sində hər iki şairə aid bəndlər həm 4+4+3, həm də 6+5 daxili bölgüsü ilə formalaşdırılmışdır. Eyni bir şeirdə hər iki daxili bölgüyə aid bəndlərin mövcudluğu yazılı poeziyada həmin ölçülərdə ədəbi təcrübənin az olmasından, şeirin formalaşma prosesi keçirməsindən irəli gəlmişdir. Bu mənada “Vidadi ilə müşairə” bu iki qüdrətli şairin şeirlərinin timsalında Azərbaycan poeziyasında onbirlik ölçüsünün müxtəlif şəkillərinin formalaşması vəziyyətini əks etdirir. “Ağlarsan” rədifli bu şeirləşmədə Molla Pənah Vəqifə məxsus qırx altı bəndin iyirmi altısı 6+5, on səkkizi isə 4+4+3 daxili bölgüsü əsasında deyilmişdir. “Ağlarsan” adlı şeirləşmənin Vəqifə aid otuz birinci və otuz üçüncü bəndlərində qarışıq şəkildə həm 6+5 və həm də 4+4+3 bölgüsündə olan misralar vardır. Bəlkə də, sabit daxili bölgünün olmaması bu şeirin iki şairin bədahətən dəyişməsi, şeirləşməsi əsasında yaranması ilə əlaqədar idi. Bütün hallarda “Vidadi ilə müşairə” şeirinin poetik sistemində müşahidə olunan mənzərə bütövlükdə XVIII əsr Azərbaycan şeirində və bu şeirin qüdrətli nümayəndəsi Molla Pənah Vəqif kimi görkəmli nümayəndəsinin yaradıcılığında aşırıq şeirdən gələn qoşma janrının ölçü, daxili bölgü və qafiyə sisteminin ciddi bir formalaşma dövrü keçirdiyini nümayiş etdirir. Bununla belə, “Ağlarsan” şeirləşməsində həm Vəqifə, həm Vidadiyə aid onbirlik şeirin həm 6+5, həm də 4+4+3 daxili bölgüsü əsasında deyilmiş elə kamil bəndləri vardır ki, həmin bəndlərin yüksək ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri artıq onbirlik üzərində köklənmiş qoşma janrının yazılı poeziyada tam formalaşmaqda olduğunu düşünməyə əsas verir. Məsələn, Vəqifin aşağıdakı onbirlik şeirinin su kimi axıb gedən 6+5 daxili bölgüsündə yaranmış bəndi qoşma janrının ən yaxşı nümunəyi sayılmağa layiqdir:

*Müxəmməs deməyin seyrəklənibdir,
Bayatıda zəhnin zirəklənibdir,
Qocalıbsan, zəhnin köyrəklənibdir,*

*İşdən-gücdən olub bekar, ağlarsan.*¹

Aşağıdakı 4+4+3 kimi daxili bölgü əsasında yaradılmış birbəndlik şeir həm bədii strukturun formal tələbləri və həm də yüksək ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarlı ilə qiymətli poeziya nümunəsidir:

*Keçən işdən mərd igidlər pozulmaz,
Atalar deyibdir: “tökülən dolmaz!”
Qatıq üçün qışda ağlamaq olmaz,
İnşallah gələr bahar, ağlarsan!”*²

Bütün bunlar Vaqifin Azərbaycan şeirində heca vəzninin keçdiyi son formalaşma dövrünü başa çatdırmaq vəzifəsini yerinə yetirdiyini tam təsdiq edir. Beləliklə, Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeirində heca vəzninə sahib olmaq missiyasını həyata keçirməyə nail olmuş, poeziyamızı hecavəznli yeni poetika qaydaları ilə zənginləşdirmişdir. Bununla da Molla Pənah Vaqif heca vəznini Azərbaycan şeir sisteminə tam oturtmuşdur. Vaqif XVIII əsrdə heca vəznini əruzla müqayisədə Azərbaycan şeirinin ana vəzninə çevirmişdir. Molla Pənah Vaqifin heca vəznində yazılmış şeirləri qısa müddətdə Azərbaycan şeirinin nadir poetik inciləri statusu qazanmışdır. Vaqifin aşağıda misal gətirdiyimiz şeiri Azərbaycanda onbirlik hecada yazılmış qoşma janrının klassik nümunələrindəndir:

*Yenə məni yanar-yanar odlara,
Dağılmış ayrılıq saldı, sevgilim!
Mən ha getdim, möhnət ilə, dərd ilə,
Can sənin yanında qaldı, sevgilim.*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.222

² Yenə orada, s.221

*Siyah zülfün buxaq altda qayrılır,
Ala gözlər can almağa sayrılır.
“Canandan ayrılan candan ayrılır”,
Xalq içində bir misaldır, sevgilim!*¹

Molla Pənah Vaqifin müxəmməsləri onüçlük, ondördlük və onbeşlik heca üzərində qurulmuş və müxtəlif cür daxili bölgülər ilə formalaşmışdır. Böyük şair bununla Azərbaycan şeirində müxəmməs janrının ən kamil nümunələrini meydana qoymuşdur. Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsi 7+7 daxili bölgüsü əsasında yazılmış nadir poetik nümunədir. “Dilbər, nə deyim, sən kimi canan ələ düşməz” misrası ilə başlanan müxəmməsi isə 8+6 daxili bölgüsündən istifadə ilə yaradılmışdır:

*Dilbər, nə deyim, sən kimi canan ələ düşməz
Zülfün kimi heç zülfi-pərişan ələ düşməz,
Ləlin kimi bir ləli-Bədəxşan ələ düşməz,
Bir yerdə belə həkimi-loğman ələ düşməz,
Biçarələrin dərdinə dərman ələ düşməz.*²

Şair müstəzadlarında da 8+6 daxili bölgüsündən məharətlə istifadə etmişdir. Bu janrda yazılmış şeirlərdə müstəzad janrının tələbindən doğan sonrakı yarımçıq misranın daxili bölgüsünün ikinci hissəsinin altılıq üzərində qurulması şeirdə mükəmməl bir poetik ahəngin yaranmasına səbəb olmuşdur:

Yarım nə gözəl geyinib, əlvən bəzənibdir,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.56

² Yenə orada, s.170

*Balapuşı-yaşıl,
Gülşəndə, sanasan, güli-xəndan bəzənibdir,
Xurşidə müqabil.
... Fitnə gözüna sürmə çəkib, qaşına vəsmə,
Can almağa durmuş.
Hər qəməsi bu afəti-dövrən bəzənibdir,
Bir qəməsi qatıl.¹*

Göründüyü kimi, Molla Pənah Vaqif nəinki heca vəznini Azərbaycan yazılı şeirində qanuniləşdirmiş, bu vəznin ən müxtəlif ölçüləri və bölgülərində mükəmməl şeir örnəkləri yaratmağın fərqli nümunələrini meydana qoymuşdur. O, vəzn baxımından Azərbaycan şeirinin gələcək inkişafı üçün yeni yol açmışdır.

Eyni zamanda Azərbaycan şeirinin janr sistemi də Molla Pənah Vaqifin sayəsində dəyişdirilmişdir. Vaqifin şeirdə heca vəzninə bəslədiyi dəyişməz və davamlı münasibət özü ilə birlikdə Azərbaycan yazılı poeziyasına qoşma janrı kimi poetik formaların geniş axınına səbəb olmuşdur. Beləliklə, Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl-qəsidə şeirindən qoşma-gəraylı janrlarına keçidin möhkəm əsaslarını yaratmışdır. Doğrudur, Molla Pənah Vaqifin gəraylı janrında yazılmış şeiri yoxdur. Onun yaradıcılığında qoşma əsas yer tutur. Lakin şeirdə qəzəldən-qoşmaya keçid, hər ikisi aşiq şeirinə aid olduğu üçün nəzəri şəkildə klassik poetik qoşma-gəraylı ədəbiyyatına keçmək kimi başa düşülə bilər. Vaqifin qoşmaları bütövlükdə XVIII əsr Azərbaycan şeirində heca vəzninin möhkəmlənməsində mühüm rol oy-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.203

namışdır. Məhz Vaqifin oynaq, şux, milli ruhda yazılmış qoşmaları ilə ədəbi mühitdə böyük əənəsi olan qəzəllə müqayisədə qoşma janrı daha çox diqqəti cəlb edə bilmişdir. Obrazlı şəkildə belə demək olar ki, Molla Pənah Vaqif qoşma janrının Füzulisidir. Məhəmməd Füzuli orta əsrlərdə qəzəli hansı səviyyəyə qaldırmışdırsa, Molla Pənah Vaqif də XVIII əsrdə qoşma janrını həmin zirvəyə yüksəltmişdir. Molla Pənah Vaqifin qoşmaları bu janrın Azərbaycan poeziyasındaki şedevrləri sırasında dayanır:

*Bulud zülflü, ay qabaqlı gözəlin,
Duruban başına dolanmaq gərək.
Bir evdəki belə gözəl olmaya,
O ev bərbad olub talanmaq gərək.*

*Əndamı ağ gərək, sinəsi mərmər,
Siyah zülfü qamətinə bərabər,
Qoynu içi guya müşklə ənbər,
Basdığı torpağı yalanmaq gərək.*

*...Vaqif, sənin işin müdam ah olsun,
Səg rəqibin ömrü qoy kütah olsun.
Həmdəmsiz kimsənə əgər şah olsun,
Gədədir o kimsə, dilənmək gərək.¹*

Qoşma janrının sənətkarlıq cəhətdən fərqli bir forması olan tənris janrında şeirlər yaratmaq baxımından da Molla Pənah Vaqif əsl şairlik məharəti göstərmişdir. Qafiyələndirilməsində eyni sözün müxtəlif mənələrindən istifadə etməyə əsaslanan cinaslarda Vaqif qoşmalarında olduğu kimi, klassik romantik lirikadan alınmış çətin anlaşılan izafət tər-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı), Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.49

kibli ifadələrdən deyil, Azərbaycan xalq danışıq dilindəki ən sadə sözlərdən fərqli şəkildə istifadə etməyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Şairin “Qız” rədifli cinasında ümumişlək “bəla” sözünün 6 dəfə “bəla, belə, bala” şəklində mənalandırılması ilə yeni mənalar ifadə olunmuşdur. Digər bir təcnisində isə Vaqif “ah sən” sözünü yenə də 6 dəfə fərqli mənalarda qafiyələndirmişdir.

Vaqifin sadə, canlı xalq dilindən alınmış sözlərlə cinas qafiyələndirmə sahəsindəki məharətini əyani şəkildə təsəvvür etmək üçün şairin “dağına” sözünün müxtəlif mənə çağırışlarından necə yaradıcı şəkildə istifadə etməsinə nəzər salmaq kifayətdir. Digər təcnislərində olduğu kimi, bu təcnisində də Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeirini tam orijinal cinas qafiyələrlə zənginləşdirmişdir:

*Səhər-səhər əsən qiblə elləri,
Heç yolun düşdümü canan dağına?
Ağ sinədən şölə, tər şamamədən,
Görüm, əl dəymişmi canan tağına?*

*Həsrətindən bağrım gül, şənə bənzər,
Mənə Vərqa, sənə Gülşə nə bənzər?
Yarın qoynu içi gülşənə bənzər,
İstər pərvaz edə canan dağına.*

*Götür günəş camalından ol ağ yar,
Sən bəri bax, qoy söylənsin ol əğyar,
Rəqib ölsün, biz ikimiz olaq yar,
Nə var ondan qeyri canan dağına.*

*O cavanın ömrü nurdur, yaşı nur,
Səg rəqibin tök gözündən yaşı nur,
Məni görcək bilməm nöşün yaşınur,*

Salır camalını canan dağına.

*Vaqifəm, könlümü dağın eylərəm,
Yardan ayrı xoş gün daxı neylərəm,
Sinəmdə mən özgə dağı neylərəm,
Qoymuşam canımı canan dağına.¹*

Molla Pənah Vaqif XVIII əsrdə Azərbaycan şeirini qoşma və təcnislərlə yanaşı, müxəmməs, müstəzad, müsəddəs, müəşşər və müşairə janrlarında yazılmış şeirlərlə də zənginləşdirmişdir. Vaqif bu janrların ən müxtəlif şəkillərini yaratmış, fərqli daxili bölgülərdən və qafiyələndirmələrdən istifadə etməklə poetik forma baxımından Azərbaycan şeirinin mənzərəsini dəyişmişdir. Klassik poeziyada az işlədilən bu poetik formalar XVIII əsrdə Vaqifin simasında şeirdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Molla Pənah Vaqif hər bəndi altı misradan ibarət olan müsəddəslərdə də cinas qafiyələndirmə üsulunu tətbiq etməklə Azərbaycan şeiri tarixində ilk dəfə müsəddəs-təcnis formasında yeni tipli hibrid şeir yaratmışdır. Ümumiyyətlə, şairin “Gözdə cadugərlik, xalda fitnəlik” misrası ilə başlanan müsəddəs formasında yazılmış şeiri klassik poeziyadakı müsəddəslərdən fərqli struktura malik nadir poeziya nümunəsidir. Belə ki, klassik Azərbaycan şeirində az da olsa rast gəlinən müsəddəslərdə hər bəndin 5 misrası həmqafiyə olmaqla, axıncı misralar ya sonrakı bəndlərdə eynilə təkrar olunur, yaxud bütün bəndlərin sonuncu misraları bir-biri ilə qafiyələndirilir. Molla Pənah Vaqifin “Gözdə cadugərlik” adlı 5 bəndlik müsəddəsində isə ilk 4 misrası qoşma formasında, yəni təxminən çarpaz qafiyələndirmə şəklində qafiyələndirilən, birinci bənddən başqa bütün bəndlərin ilk 5 misrası a, a,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, s.142

a şəkildə cinas qafiyələndirilmə yolu ilə düzəldilmiş, sonrakı bəndlərin dördüncü misraları bir-biri ilə cinas şəkildə qafiyələndirilmiş, beşinci və altıncı misralar isə hər bənddə ayrı-ayrılıqda qafiyəcə bir-birlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan şeiri tarixində bədii formanın yeniliyi baxımından tam orijinal bir şeir nümunəsi meydana çıxmışdır. İndiyədək biz klassik və müasir poeziyamızda hər bəndi ən müxtəlif şəkildə qafiyələndirilmiş müsəddəs və ya altılıq şeir formasına rast gəlməmişik. Lakin Molla Pənah Vaqifin “Gözdə cadugərlik” müsəddəsindəki qafiyələndirmə üsulu tamamilə fərqli bir sənətkarlıq əlamətidir. Ona görə də “Gözdə cadugərlik” müsəddəsi poetik forma baxımından Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan şeirinə gətirdiyi mühüm bir yenilikdir. Bu, Azərbaycan şeirinin inkişafı tarixində janrların təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi sahəsində meydana çıxmış əhəmiyyətli ədəbi hadisədir.

Maraqlı cəhət həm də bundan ibarətdir ki, mürəkkəb quruluşa malik olan “Gözdə cadugərlik” müsəddəs-təcnisində Molla Pənah Vaqif müəyyən etdiyi kifayət qədər çətin strukturun formal tələblərinə tam əməl etməklə bərabər, ideya-məzmunca da bu şeirdə vahid məqsədə xidmət edən mətləbi məharətlə mənalandırmışdır. Birinci bənddə heyran olduğu gözəlin ona olan etinasızlığından həyəcana gələn şair sonrakı bəndlərdə bu qeyri-adi gözəli mədh etməkdə davam edərək ona doğru can atmış, muradına çatmaq üçün bütün qəlbi ilə tələş keçirmiş, nəhayət, vüsəlin hər iki tərəf üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını obrazlı şəkildə mənalandırmaqla müsəddəsi tamamlamışdır. Forma və məzmunun etibarilə tam orijinal olan “Gözdə cadugərlik” müsəddəs-təcnisi Molla Pənah Vaqifin bədii kəşfidir.

Bu vaxtadək janr baxımından tədqiq edilmədiyini, təkcə Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan şeirində tam yeni olduğunu nəzərə alaraq,

“Gözdə cadugərlik” müsəddəs-təcnisinin bütöv mətnini oxuculara təqdim etməyi əhəmiyyətli hesab edirəm:

*Gözdə cadugərlik, xalda fitnəlik,
Canım üzdü, zülfi-ənbər bu daqal,
Zənəxdanın şeyda gördü könlümü,
Tutdu möhkəm, eyləyibən bu da qal
Bilməzəm ki, nədir günahım mənim,
Durubdur qəsdimə cəlladın sənin.*

*Nə bəyaz gərdəndi, nə sayə sinə,
Tər saxla dəyməsin nəş ayə sinə,
Sığındım qüdrətin nə sayəsinə,
Kərəm eylə, gəl canımdan budəğ al
Şahım, qibləgahım, pənahım mənim,
Bəsdir mənə munca bidadın sənin.*

*Sənubər qamətin demə lələdir,
Dışın gördü döndü, demə lələdir,
Açılsın bənəfsə, demə lələdir,
Qanlı sirişkimdən olmuş budaq al
Gülüstana çəkər həm ahım mənim,
Dilər anda qəddi-şimşadın sənin.*

*Görmədim qəmzən tək sərəsər bədən,
Səg rəqibi öldür sərəsər bədən,
Gül bərginə bənzər sərəsər bədən,
Nə gözəl lələrəng olmuş budaq al
Qan edibsən məgər, ey mahım mənim,
Olubdur eşq ara cəhadın sənin.
Ver muradın bu Vaqifin, ya sənəm,
Ya canım al qıl dərdə əm, ya sənəm
Qədəm basıb bir gəl bizə, ya sənəm,*

*Mehmanımsan qəm ləşkərim buda qal.
Ta göyə yetişsin kulahım mənim,
Yayılısın aləmə həm adın sənin.¹*

“Vidadi ilə müşairə” şeiri də Azərbaycan poeziyasının tarixinə ilk şeirləşmə kimi daxil olmuşdur. Molla Pənah Vaqif bu şeiri “müşairə” – şeirləşmə adlandırmaqla aşırıq ədəbiyyatındakı “deyişmə” janrından fərqləndirmişdir. Belə ki, məlum olduğu kimi, deyişmə bir-birinə qarşı duran aşırıqların müəyyən mövzu ətrafında müsabiqə xarakterli sözləşməsi, hərbi-zorbası olduğu halda, şeirləşmə – şairlərin ən müxtəlif məsələlərə həsr olunmuş fikir mübadiləsindən, müzakirələrdən ibarətdir. “Vidadi ilə müşairə” Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi tərəfindən yaradılmış ilk şeirləşmədir. Həcm etibarilə 92 bənddən ibarət olan “Vidadi ilə müşairə”lərin tən yarısı Molla Vəli Vidadiyə aid olsa da, bu şeirləşmə həmişə Molla Pənah Vaqifin şeirlər kitabına daxil edilmişdir. Molla Vəli Vidadi bədbin şair olmasına baxmayaraq, onun müstəqil olaraq yazdığı “Ağlaram” rədifli ayrıca şeiri cəmi 7 bənddən ibarətdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, məhz Molla Pənah Vaqif Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında “müşairə” – şeirləşmə janrı ideyasının yaradıcısıdır. Yəni yaradıcı şəxslər kimi Molla Vəli Vidadi ilə şeirləşmə ideyasının müəllifi Molla Pənah Vaqifdir.

Mövzusunə və aktuallığına, habelə ideyasına görə “Vidadi ilə müşairə” yazıldığı dövrün ədəbiyyatını və ictimai fikrini məşğul edən ən müxtəlif məsələləri əhatə edən poetik traktat kimi səslənir. Molla Pənah Vaqif ilə məslək dostu Molla Vəli Vidadinin şeirləşməsində şeir-sənət məsələlərindən tutmuş, ictimai mətləblərə, hətta həyat-axirət problem-

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (ön sözün müəllifi və tərtib edən: Nizami Cəfərov). Bakı, 2004, s.204

lərinə qədər ən müxtəlif məsələlərə tərəflərin münasibətləri ifadə edilmişdir. Beləliklə, “Vidadi ilə müşairə” məzmununa və geniş həcminə görə yığcam bir dastan, yaxud müstəqil bir dram əsəri təsiri bağışlayır. Dialoqlar üzərində qurulmuş “Vidadi ilə müşairə”ni “Vaqif və Vidadi” dramı da adlandırmaq olar. Dram sənətinə məxsus dialoqlar əsasında yazılmasından başqa, “Vidadi ilə müşairə”də Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadi arasındakı müəyyən dramatizm də müşahidə olunmaqdadır. Tərəflər arasında belə dramatik məqamlar şeir-sənət məsələlərindən tutmuş, həyat eşqi və axirət dünyası mətləblərinə qədərki bütün sahələri əhatə edir və daha çox münəqişə yox, müzakirə xarakteri daşıyır. Yaxın məslək dostu olduqları üçün bir-birlərinə qarşılıqlı surətdə güzəştə gedən şairlər, eyni zamanda müəyyən məqamlarda öz mövqelərini də müdafiə etmişlər. Məhz belə anlarda “Vidadi ilə müşairə”nin dramatizmi meydana çıxır. Vaqiflə Vidadinin şeir-sənət sahəsindəki müəyyən fərqli baxışları geniş auditoriyaya məlum olduğu üçün “Vidadi ilə müşairə”dən həyat-axirət və hakimiyyət məsələlərinə aid dramatizmə aid məqamlara nəzər salmağı əhəmiyyətli hesab edirik:

Vidadi

*...Gəl danışma müxəmməsdən, qəzəldən,
Şeri-həqiqətdən, mədhi-gözəldən,
Sənin ki, halını billəm əzəldən,
Elə deyib canan, dilbər, ağlarsan.*

Vaqif

*Yetmişdə ki, belə nəm gələ gözə,
Kəsməyə arasın, baxmaya sözə,*

*Ol zaman ki, yaşın yetişər yüzə
Gəl gör, onda nə bişümar ağlarsan.*

Vidadi

*...Dərdlərinə dərman olmaz heç kəsin,
Əbubəkrə hərgiz yetişməz səsin,
Mitilin altında qalır nəfəsin,
Mürği-ruhin göyə uçar ağlarsan.*

Vaqif

*Bir gün çökər qabağına Əzrayıl,
Deyər, ey kor bəndə, qəflətdən ayıl,
Görərsən bir qərib şəkli şəmayıl,
Ürəyinə qanlar damar, ağlarsan.*

Vidadi

*...Çox bulanma bu dünyanın qanına,
Vəfa yoxdur sultanına, xanına,
Danasını bir gün qoymaz yanına,
Bizim inək kimi təpər, ağlarsan.*

Vaqif

*...Vaqif, gərçi əzabı var dünyanın,
Sən neçün xovfini çəkərsən, anın,
Tutubsan ətəyin Şahi-mərdanın,
O gülər – gülərsən, ağlar – ağlarsan!¹*

Molla Pənah Vaqiflə Molla Vəli Vidadinin şeirləşmə-sindən sonra Vidadinin şair dostunun Qarabağ xanlığındakı taleyindən narahatlığını ifadə edən “Eylərsən” rədifli mən-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, s.219

zum məktubunu və Ağqız oğlu Pirinin ona yazdığı mənzum cavabı da əlavə etməklə, mükəmməl bir dram əsəri yaratmaq mümkündür. Belə müəyyən dramatik məqamlar həm də erkən realizm ədəbi cərəyanının formalaşması üçün zəruri olan ədəbi-ictimai müzakirələrin baş verməsi baxımından da əhəmiyyətli idi.

Azərbaycan klassik şeirində ara-sıra işlədilən və aşığı şeirinə də ayaq açan müxəmməs janrı məhz Molla Pənah Vəqifin müxəmməslərinin timsalında ədəbiyyatımızda möhkəm və geniş mövqe qazanmışdır. Molla Pənah Vəqifin ustad qələmindən çıxmış müxəmməslər bu janrın kamil bədii nümunələridir. Vəqif, qoşmalarında gözəlliyi tərənnüm etmiş, müxəmməslərində isə aşiqanə mövzularla yanaşı, daha çox dövrə, zamana ictimai münasibətləri mənalandırmışdır. Vəqifin bir çox müxəmməsləri şairin zəmanəsi, yaşadığı dövrün problemləri və onun idealları haqqında poetik monoloqlardır. Vəqif qoşmalarında, əsasən nikbin şair, müxəmməslərində isə daha çox mütəfəkkir sənətkar kimi çıxış edir, hətta eşq haqqında da ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləyir. Məşhur “Görmədim” müxəmməsi, təkcə Vəqifin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrının inkişafında mühüm ədəbi hadisədir. Vəqifin “Görmədim” müxəmməsi Azərbaycan müxəmməsinin şahıdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda müşahidə edilmişdir ki, “Görmədim” müxəmməsi sübut edir ki, Vəqif həyatın qarşıya qoyduğu məsələləri bütün dərinliyi ilə görmüş, onlarla maraqlanmış və onlara münasibətdə yüksək ictimai-fəlsəfi ümumiləşdirmə dərəcəsinə qalxa bilmişdir.¹

Fikrimizcə, təkcə ömrünün sonlarında yazıldığı üçün yox, özünün mühüm ideya-bədii xüsusiyyətləri və dərin ictimai məzmunu etibarilə “Görmədim” müxəmməsi Molla

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vəqif. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1966, s.123

Pənah Vaqif yaradıcılığının zirvəsidir. “Görmədim” müxəmməsi “Bayram oldu” şeiri ilə başlanan, “Hayıf ki, yoxdur”la inkişaf etdirilən Vaqif realizminin kulminasiya nöqtəsidir. Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi XVIII əsr Azərbaycan şeirinin dövrə, zamana haray səsi, sərt ittihamnaməsidir. Bu, zamanı silkələyən bilən nadir şeir nümunəsidir:

*Mən cahan mülkündə mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, ayrı gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü-iqrarü-immanü-dəyanət görmədim,
Bivəfadən lacərəm təhsili-hacət görmədim.*

*... Kizbi-böhtandan savayı bir hekayət görmədim,
... Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim,
... Hiç kəsdə haqqə layiq bir ibadət görmədim,
... Qədrü-qiymət istəyib, qeyri əz xəsarət görmədim,
... İşlənən işlərdə ehkamü ləyaqət görmədim.*

*Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.¹*

“Görmədim” müxəmməsi xarakterinə görə erkən realizmin səddlərini aşmış, daha sonrakı dövrlərə məxsus tənqidi-realist ədəbiyyatın xüsusiyyətləri ilə səsləşən mükəmməl sənət əsəridir. Dərin ictimai məzmunu, konkret tənqid hədəflərinə malik olan, dövrün haqsızlıqlarının mahiyyətini açıb göstərən “Görmədim” müxəmməsi ilə Molla Pənah Vaqif erkən realizmi Azərbaycan realizminin özündən sonra gələn inkişaf mərhələlərinə doğru istiqamətləndirmişdir. “Görmədim” müxəmməsi ilə Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında erkən

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.185-186

realizmi tamamlamış, marifçi realizmin sədlərini aşmış, tənqidi realizmi qabaqlamışdır.

Ümumiyyətlə, Molla Pənah Vəqif orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ara-sıra müraciət olunan müxəmməs janrını yazılı ədəbiyyatın işlək bir bədii formasına çevirmişdir. Şair yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərində müxəmməs janrında yazdığı qırıxdan çox şeirlə bu janra Azərbaycan poeziyasında əbədi vətəndaşlıq hüququ qazandırmışdır. O, müxəmməs janrında yazdığı şeirlərdə daha çox dövrün ictimai münasibətlərindən bəhs etmiş, bir çox həyat hadisələrindən söhbət açmışdır. Molla Pənah Vəqifin Hüseyn xan Müştəqlə tufəng və kürk mövzusunda şeirləşməsi, saqqala həsr edilmiş yumoristik şeiri məhz müxəmməs janrında qələmə alınmışdır. Buna baxmayaraq, Molla Pənah Vəqif müxəmməs janrında da məhəbbət mövzusunda gözəl şeirlər yazmağın da nümunəsini göstərmişdir. Onun gözəllərə həsr edilmiş bir neçə müxəmməsi bədii cəhətdən bu mövzuda yazdığı ən yaxşı qoşmaları ilə müqayisə edilə bilər. “Nə xoşdur baş qoymaq bir güləndəmin qucağında”, “Bilmənəm, məndən nəçin sevgili cananım küsüb”, “Sevdayi-sağın keçsə yüz il səndən üzülməz”, “Aldı canım naz ilə ol gözləri şəhlə pəri” və s. müxəmməsləri təkcə Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığında deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan poeziyasında bu janrın ən kamil nümunələri hesab edilməyə layiqdir.

Vəqif Azərbaycan şeirini müstəzad janrında yazılmış nadir poetik nümunələrlə də zənginləşdirmişdir. Bir parçasını nümunə göstərdiyimiz müstəzad janrında qələmə alınmış aşağıdakı şeir sənətkarlıq cəhətdən mükəmməl sənət əsəri olmaqla bərabər, həm də ideya baxımından zamanı qabaqlamış klassik bədii nümunədir. Təsadüfi deyildir ki, Cəlil Məmmədquluzadə bu bəndi XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı mövzusunda həsr edilmiş ən yaxşı şeir nümunəsi kimi təqdir etmişdir:

*Allaha şükür, lalə yanağında eyib yox,
Dişində, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Qaşında, gözündə, qabağında eyib yox,
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq!¹*

Molla Pənah Vəqifin müstəzadları mövzu və ritm, ahəng baxımından qoşmadan müxəmməsə keçid funksiyasını yerinə yetirmişdir. Müstəzadlardakı 14-15 hecalı tam misralar müxəmməsə doğru atılmış addımlardır. Ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq belə bir fikir bildirmək istəyirik ki, sonralar Azərbaycan yazılı şeirində gəraylıların yaranmasında aşiq poeziyasındakı gəraylılarla yanaşı, müstəzadlardakı yarım misraların da özünəməxsus rolu olmuşdur. Müstəzadlardakı yarım misraların əsasən altı hecadan ibarət olmasına baxmayaraq, məhz müstəzadların strukturundakı həmin xüsusiyyət əruzun parçalanması yolu ilə yeni janrların formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Müstəzadlardakı yarım misraların da şeirdə öz aralarında ayrıca qafiyələnməsi belə düşünmək üçün əsas verir. Bundan başqa, fikrimizcə, XX əsrdə Azərbaycan şeirində sərbəst şeirin yaranmasında da “Dədə Qorqud soylamaları” ilə yanaşı, müstəzadların da müəyyən rolu olmuşdur. Vəqifin müstəzadlarında bu janrın ən yüksək xüsusiyyətləri və Azərbaycan poeziyasının sonrakı inkişafına təsir edəcək poetik potensialı aydın surətdə görünməkdədir:

*Ey zülfü siyəh, sinəsi əbyəz, gözü alə,
Nə türfə cavansan!*

¹ Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 4 cildə, I cild (tərtib edən və ön sözün müəllifi: İ.Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, s.387

*Ağzın kimi yox qönçə, yanağın kimi lalə,
Gülzari-cinansan!
Görsə üzünü məh yetər, əlbəttə, zəvalə,
Xurşidi-cahansan!
Heç bəndə sənə olmaya, yarəb ki, həvalə,
Sən afəti-cansan!
Söz yox ki, bu zənəxdanəvü ruxə, xətü xalə,
Xubluqda əyansan!¹*

Sənətkarlıq baxımından Molla Pənah Vaqifin müstəzadları təkrarsız poeziya nümunələridir.

Molla Pənah Vaqifin “Ey səba, yarə de kim, avarə gördüm Vaqifi” misrası ilə başlayan müxəmməsi şairin özü haqqında yazdığı orijinal bir avtoportretdir. Ömrünün sonlarına yaxın yazılmış bu müxəmməsdə Vaqifin həyatının, taleyinin və şeirinin əsas özünəməxsusluqları öz əksini tapmışdır. Müxəmməs formasında qələmə alınmış bu orijinal şeirin təhlili göstərir ki, Molla Pənah Vaqif özü yaşadığı şəxsi və ədəbi taleyinin dərslərini burada obyektiv şəkildə qiymətləndirmişdir. Bu müxəmməs Molla Pənah Vaqifin həyatını və yaradıcılıq yolunu başa düşmək və dəyərləndirmək üçün ən yaxşı mənbədir. Bu şeirdən “Görmədim” şeirinin qoxusu gəlir. Daha doğrusu, “Görmədim” müxəmməsində bir qədər açıq tərzdə öz əksini tapmış mətləblər bu şeirdə ümumiləşdirilmiş şəkildə mənalandırılmışdır:

*Ey səba, yarə de kim, avarə gördüm Vaqifi,
Qəm əlindən bikəsü biçarə gördüm Vaqifi,
Bağrı olmuş sərbəsər sədparə gördüm Vaqifi,
Aqibət salmış özün odlarə, gördüm Vaqifi,
Gecə-gündüz müntəzir didarə gördüm Vaqifi.*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.205

*... Qaməti-mövzun ilə bir sərv-i-gülşənsən, gözəl!
İki dünyanın səfavü zövqünə tənsən, gözəl!
İtməyə gözdən-könüldən ayırsan, gənsən, gözəl!
Fikri, zikri, dediyi, danışdığı sənsən, gözəl!
Nail olmaz hər yetən göftarə, gördüm Vaqifi.*

*Söylə kim, başın üçün, bir lütf qıl, ey gülüzar!
Sallanıb sərv-i-rəvantək bu yana eylə güzar,
Gecə-gündüz dərdi-qəm etmiş məni candan bezar,
Görməyə dildarını hərdəm çəkər çox intizar,
Gözlərin tikmiş baxar yollarə, gördüm Vaqifi...¹*

Molla Pənah Vaqif klassik poeziyada az hallarda işlədilmiş, hər bəndi 10 misradan ibarət olan müəşşər janrında yazdığı bir neçə şeiri ilə də novator şair kimi diqqəti cəlb edir. Əvvəla, geniş həcmə malik olduğu üçün Vaqif müəşşərlərində dövrün ictimai məsələlərinin poetik cəhətdən dərin təhlilini vermişdir. İkincisi isə şair müəşşər janrında yazılmış şeirlərində özünün ictimai fikirlərini eşqin dili ilə ifadə etməklə, həm bütün məqamlarda gözəllik nəğməkarı olmaq prinsipindən çıxış etdiyini, həm də müraciət etdiyi ciddi mətləbləri mümkün qədər örtülü şəkildə mənalandırmağa çalışdığını göstərmişdir. İctimai məsələlərin mövcud çətinliklərini göstərməklə kifayətlənmək Molla Pənah Vaqif realizminin, erkən realizm ədəbi cərəyanının özünəməxsus xüsusiyyətidir ki, şairin müəşşərlərində də həmin cəhət özünü büruzə verir.

Müəşşər janrında yazılmış şeirlərində Molla Pənah Vaqif gözəllik nəğməkarı kimi yox, şair-filosof kimi çıxış edir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.176

Qoşma və təcnislərlə müqayisədə Vaqifin müəşşərlərinin dilində alınma sözlər nisbətən çoxdur:

*Güllər açılmış, bu gün eyşü nişatın vəqtidir,
Guşeyi-gülzaridə fərşi-büsatın vəqtidir,
Tazadən təcidi-üqdi-irtibatın vəqtidir,
Bəzmi-eşqi-vəslə tərtibi-nişatın vəqtidir,
İnqizayi-fəsl-i-güldən ehtiyatın vəqtidir,
İlləti-eşqə ilaci-buqratın vəqtidir,
Rövzeyi-rizvan üçün seyri-siratın vəqtidir,
Aşiqü məşuq ara xoş inbisatın vəqtidir,
Hər zaman şirin-şirin ixtilatın vəqtidir,
Ey büti-tutizəban, gəl ki, məqalın istərəm!¹*

Molla Pənah Vaqifin müəşşər janrında yazdığı şeirlər ideya-sənətkarlıq cəhətdən tədricən inkişaf etdirilərək XX əsrin əvvəllərində Məhəmməd Hadinin məşhur “Əlvahi-irtibah” poemasını meydana çıxarmışdır.

Ümumiyyətlə, həyatı xarakter daşıdığı üçün erkən yeni dövrdə mərsiyə janrında yazılmış əsərlər meydana çıxmışdır. Molla Vəli Vidadinin Hüseyn xan Müştəqa həsr etdiyi “Müsibətnamə” poeması mərsiyə janrında yazılmışdır. Bu, mənzumələri janr baxımından müsibətnamə-mərsiyə adlandırmaq olar. Molla Pənah Vaqifin də İbrahimxəlil xanın oğlu Cavadın gənc ikən ölümü ilə əlaqədar qələmə aldığı müəşşər formasında yazılmış şeiri mənzum mərsiyədir. Mərsiyədə Qarabağ xanına və ailəsinə təskinlik vermək hissləri ilə yanaşı, təbii bir insan kədəri və dövrün bəzi ictimai münasibətləri də ifadə olunmuşdur. Şeirdən, həmçinin Molla Pənah Vaqiflə dünyasını dəyişmiş Cavad ağanın arasında xoş münasibətlərin olduğu da anlaşılır:

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.211

*Nagahan bir dərddə düşdün olmadı dərman, Cavad!
Yüz fəraqü həsrətü dərd ilə verdin can, Cavad!
Yetməyib məqsudə, getdin belə novcavan, Cavad!
Qaldı İbrahim xan, qan-yaş töküb giryən, Cavad!
Səndən ötrü, xan Cavad, Sərdar Cavad, sultan Cavad!
Sərbəsər geysin qara bundan geri dövrən, Cavad!
Oldu çün nazik vücudın xak ilə yeksan, Cavad!*

*...Bu müsibətdə Qarabağa düşübdür va səsi,
Dərdi-bidərmanü dağü suzi-bipərva səsi,
Kim, çıxar ərşi-bərinə ruzü şəb nala səsi,
Şəhrü səhradən kəsilməz ahü vaveyla səsi,
Səndən ötrü, xan Cavad, sərdar Cavad, sultan Cavad,
Sərbəsər geysin qara bundan geri dövrən, Cavad!
Oldu çün nazik vücudın xak ilə yeksan, Cavad!*

*...Yetmədin imdadına bu Vaqifin, dustaqdır,
Fərşi-payindən cüda düşmüş, o bir torpaqdır,
Ahü fəryadı kəsilməz ta vücudi sağdır,
Od düşüb hərdəm yanar, cismi tamam pürdağdır;
Səndən ötrü, xan Cavad, sərdar Cavad, sultan Cavad,
Sərbəsər geysin qara bundan geri dövrən, Cavad!
Oldu çün nazik vücudın xak ilə yeksan, Cavad!¹*

Qəzəl janrında da şeirlər yazan Molla Pənah Vaqif bu janrın klassik poeziyadakı bədii formasına, strukturuna əməl etmiş, lakin dilini sadələşdirmiş, təsvir vasitələrini və istiqamətini dəyişdirmişdir. Vaqifin qəzəllərinin dili sadəlik baxımından bir çox hallarda qoşmalarına yaxındır. Şairin qəzəllərində klassik romantik lirikadan gəlmə təsvir vasitələri azdır. Yaradıcılığının başlanğıc dövründə yazılmış qəzəllərini

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, s.276-277

çıxmaq şərti ilə, Vaqifin sayca o qədər də çox olmayan digər əksər qəzəllərindəki bədii təsvir və ifadə vasitələri də qoşmalarındakı məcazlarla səsləşir. Buna görə də akademik Nizami Cəfərov çox doğru olaraq müəyyən etmişdir ki, “M.P.Vaqifin klassik janrlardakı şeirləri, xüsusən, qəzəlləri nəinki ifadə-образ baxımından, hətta intonasiya baxımından qoşmalarının təsiri altındadır”.¹ Qeyd etməliyik ki, bu xüsusiyyət qəzəllərin vəznində də özünü göstərməkdədir. Vaqifin qəzəlləri əruzla hecanın qovşağında yazılmış şeirlərdir.

Qəzəllərindən birindəki “xəyal etmişdi Vaqif kim, rəvan bir xoş qəzəl yazsın” misrası mahiyyət etibarilə Məhəmməd Füzulinin qəzələ dair “oxumaq da, yazmaq da asan ola” çağırışının yeni tarixi şəraitdəki yaradıcı davamından ibarətdir. XVIII əsrdə “Rəvan və xoş qəzəl” yaratmaq anlayışı asan başa düşülən və xoş qarşılanan qəzəl yazmağa dəvətdir. Molla Pənah Vaqif öz dövrü üçün “rəvan və xoş” qarşılanan sadə və yadda qalan klassik qəzəlin mükəmməl nümunələrini təqdim etmişdir:

*Salmaq nəzərindən məni cananə düşərmimi?
Tərk eyləmək öz qulunu, sultanə düşərmimi?*

*... Qəmzən ləbini dişləməmiş, qanımi tökdü,
Qan eyləməyən kimsənə heç qanə düşərmimi?*

*Dil çahi-zənəxdənə düşüb zülfün ucundan,
Əlbəttə, xətasız kişi zindanə düşərmimi?*

*Derlər ki, dəhanınla edir bəhsi-nəzakət,
Görün, bu söz ol qönçeyi-xəndanə düşərmimi?*

¹ Nizami Cəfərov. Ön söz. Bax: Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtibçisi və redaktoru N.Cəfərov). Bakı, Çaşıoğlu, 2004, s.15

*Ol sərv-i-xuramanə ki, gəzmək olub adət,
Bir yol yolu, gör kim, bizim eyvanə düşərmi?*

*Olmazsa əgər Vaqifə bir sədri səmən yar,
Top eyləyibən başını meydana düşərmi?¹*

Müşahidə olunan cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, Molla Pənah Vaqif aşiqanə qoşmaları ilə ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyi ictimai fikirlərini qəzəlləri vasitəsi ilə ifadə etmişdir. Vaqif aşiqanə Azərbaycan qəzəlini mövzu və ideya cəhətdən ictimailəşdirməyə çalışmış, bir çox hallarda buna müvəffəq olmuşdur. Belə məqamlarda Vaqifin qəzəlləri qoşmalarından çox, müxəmməslərinə yaxındır. Xüsusən, məşhur “Bax” rədifli qəzəli XVIII əsrdə meydana çıxmış yeni tipli ictimai məzmunlu qəzəlin mükəmməl nümunəsidir. Ciddi ictimai məzmununa görə “Bax” qəzəlini yalnız Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi ilə müqayisə etmək olar. Obrazlı şəkildə belə demək çox doğru olar ki, “Bax” şeiri qəzəl formasında yazılmış müxəmməsdir. Yaxud da hesab etmək mümkündür ki, “Bax” müxəmməs janrının qəzəl variantıdır. Vaqifin “Bax” qəzəli təkcə XVIII əsr Azərbaycan qəzəlinin yox, ümumiyyətlə çoxəsrlilik Azərbaycan şeiri tarixində ictimai məzmunla malik qəzəlin ən klassik nümunəsidir. “Bax” qəzəli ilə Vaqif ictimai məzmunlu qəzəlin ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir:

*Ey Vidadi, gər-dişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!*

Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.150

Hökmü adil padişahi-qadirü qəhharə bax!

*Sübh söndü,şəb ki,xəlqə qiblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbali gör, gündüzdəki idbarə bax!*

*Taci-zərdən ta ki ayrıldı dimaği-pürqürur,
Payimal oldu təpiklərdə səri-sərdarə bax!*

*Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm Qəffarə bax!*

*Qurtaran əndişən ahəngəri-biçarəni,
Şah üçün ol midbəri təbdil olan mismarə bax!*

*İbrət et Ağə Məhəmməd xandan, ey kəmtər gədə,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!*

*Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğlana, nə dusta, nə yarə bax!*

*Vaqifa, göz yum cahanın baxma xabü ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!¹*

İctimai məzmun baxımından Azərbaycan qəzəlinin sonrakı inkişafına “Bax” qəzəlinin çox mühüm təsiri olmuşdur. “Bax” qəzəli Məhəmməd Füzuli qəzəllərindən Seyid Əzim Şirvani və Əliağa Vahid qəzəlinə doğru gedən yolda əhəmiyyətli bir keçid funksiyasını həyata keçirmişdir.

Göründüyü kimi, yazılı ədəbiyyatda poetik formaların sabitləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi baxımından Molla Pənah Vaqif ciddi islahatlar aparmış və mühüm nailiyyətlər əl-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.156

də etmişdir. Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında klassik poeziyadan gələn qəzəl, müxəmməs, müsəddəs, müəşşər kimi poetik formaları ideya cəhətdən müasirləşdirmiş, bədii forma baxımından daha da təkmilləşdirmiş və yeniləşdirmişdir. Ən əsası isə Molla Pənah Vaqif aşığı şeiri janrı kimi qəbul edilmiş qoşma və təcnis janrlarına Azərbaycan yazılı poeziyasında vətəndaşlıq haqqı qazandırmışdır. Müşairə-şeyrləşmə janrı isə ilk dəfə Molla Pənah Vaqif tərəfindən Azərbaycan şeirinin janrlar ailəsinin üzvlüyünə qəbul etdirilmişdir. Vaqif, eyni zamanda Azərbaycan şeirinə tam orijinal formada yazılmış fərqli bir müsəddəs əlavə etmişdir. Bütün bunların sayəsində janr baxımından çoxəsrlik Azərbaycan şeirinin mənzərəsi XVIII əsrdə dəyişmiş və yeniləşdirilmişdir. Bu cəhətdən Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında reformator şair kimi qəbul edilir.

VAQIF ŞEİRİNDƏ VƏZN, QAFİYƏ VƏ RƏDİF

Molla Pənah Vəqif həyat gerçəkliklərini poeziyanın birbaşa tərənnüm obyektinə çevirən bir sənətkar kimi erkən realizm dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsidir. Onun yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə xalq ənənələri formalaşdı və bununla xalq-aşıq şeiri klassik ədəbiyyatla bərabər işləklilik səviyyəsi qazanmış oldu. Vəqifin ədəbi xidmətləri sayəsində xalq yaradıcılığından gələn heca vəznli şeir yazılı ədəbiyyatımızın ən geniş yayılmış qolu kimi tanındı və qoşma janrı ədəbiyyatımızda özünə möhkəm yer tutdu. Təsədüfi deyil ki, Vəqif irsinin görkəmli tədqiqatçısı professor Araz Dadaşzadə bu barədə yazırdı: “Şairin (Vəqifin – A.M.) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqeyi, əsasən, onun şeirin vəzn və dil imkanlarını genişləndirməsi ilə təyin olunur... Vəqif və Vidadinin səyi nəticəsində heca vəznli yazılı ədəbiyyatdakı mövqeyini kifayət qədər möhkəmlətdi və ərüz vəznli ilə bərabər hüquq qazandı. Vəqif öz şeiri ilə Azərbaycan poeziyasında heca vəznli üçün geniş inkişaf yolu açdı”.¹

Vəqifin əlimizdə olan ədəbi irsi (Vidadi ilə müşairə hesaba alınmır) 192 əsərdən ibarətdir ki, bunlardan 131-i heca, 61-i isə ərüz vəznində yazılmışdır. Heca vəznində olan 131 şeirin 125-i qoşma, 6-sı isə təcnis janrındadır. Məlumdur ki, heca vəznli xalqımızın özünəməxsus şeir ölçüsüdür. Bu vəznin əsas tələbi misralarda hecaların sayca bərabər olmasıdır. Yəni şeirin birinci misrası neçə hecadan ibarətdirsə, qalan bütün misralarda da bir o qədər heca olmalıdır. Vəqifin heca vəznində olan qoşma və təcnisləri də janrın tələbinə görə on-birhecalıdır. Qoşmalardan:

¹ A.Dadaşzadə. Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1966, s.133

Oğrun baxa-baxa, ey çeşmi nərgis, (11 heca)
Dərdə saldın məni, xəstəhal etdin, (11 heca)
Həsrətindən öldüm, öldüm, dirildim, (11 heca)
*Nə bir yada saldın, nə sual etdin.*¹ (11 heca)

Təcnislərdən:

Gözəl boylu, gözəl xoylu, gözəl yar, (11 heca)
Nə gözəlsən, geyinibsən alı sən. (11 heca)
Gözəl gözün hərdən qıya baxanda, (11 heca)
*Gözəl canı gözəl təndən alısan.*² (11 heca)

Ancaq şairin qoşmalarından təqdim olunan aşağıdakı nümunənin ilk misrası 12 hecadan ibarətdir:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var, (12 heca)
*Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!*³ (11 heca)

Maraqlı cəhətdir ki, bu misranın 12 hecadan ibarət olması heç də diqqəti cəlb etmir və vəzn pozuntusu kimi özünü göstərmir. Həmin misranın oxunuşu zamanı “*qırağının*” sözü xalq-danışıq dilində – “*qırağnın*” şəklində tələffüz edildiyindən heç bir qüsurlu nəzərə çarpmır.

Bildiyimiz kimi, heca vəznli şeirlərdə misradaxili bölgü bütöv söz prinsipinə əsaslanır. Yəni fasilə hər hansı misra daxilində söz bitəndən sonraya düşə bilər, sözü hissələrə bölə bilməz. Heca vəzninin tələbinə görə, misralar eyni sayda hecalardan ibarət olduğu kimi, misra daxilindəki bölümlərdə də hecaların sayca mütənasibliyi gözlənilməlidir. Qoşma və

¹ Molla Pənah Vəqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.90

² Yenə orada, s.141

³ Yenə orada, s.114

təcnislərdə misralardakı hecaların sayı 11-dir. Onbirhecalı şeirlərin ən işlək bölgüsü 6-5 və 4-4-3-dür. Vaqifin heca vəznində olan şeirlərində də işlək bölgülər 6-5 və 4-4-3 şəklindədir. Nümunələrə diqqət edək:

Ey süsən sünbülüm, // al zənəxdanlım, (6-5=11)

Qurban olsun lalə, // gül ilən sənə. (6-5=11)

Bu neçə gündür ki, // səndən ayırıyam, (6-5=11)

Sanasan həsrətəm // il ilən sənə!¹ (6-5=11)

Əldə ayna, // gözə sürmə // çəkəndə, (4-4-3=11)

Ala gözün // bulağından // öpəydim. (4-4-3=11)

Zənəxdanın // çevrəsindən, // xalından, (4-4-3=11)

Qələm qaşın // qabağından // öpəydim.² (4-4-3=11)

Göründüyü kimi, verilən birinci nümunənin bütün misralarında bölgü 6-5, ikinci örnekdə isə 4-4-3 şəklindədir.

Vəznin tələbinə görə, hər hansı bir nümunənin birinci bəndinin ilk misrasından tutmuş son misrasınadək eyni bölgüdə istifadə edilməlidir. Lakin Vaqifin qoşma və təcnisləri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onun əsərləri içərisində bütün misralarının bölgüsü eyni olan nümunələr çox azdır. Prof. Araz Dadaşzadə bunu belə izah edir: “Vaqif... bir çox hallarda şeirin bədiiliyinə xələl gətirmədən bu bölgü qanunundan uzaqlaşır. Bəzən eyni qoşmanın hər bir bəndi müxtəlif təqtilərdə (bölgülərdə – A.M.) yazılır. Bəzən isə hətta eyni bəndin ayrı-ayrı misraları da müxtəlif təqtidə olur”.³ Bu deyilənlərin təsdiqi üçün ayrı-ayrı örneklərə diq-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.27

² Yenə orada, s.62

³ A.Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1966, s.137

qət edək. Şairin aşağıda ilk bəndi təqdim edilən beş bənddən ibarət qoşmasının bütün misralarında 6-5 bölgüsü gözlənilmişdir:

*Əyibdir qəddimi, // dəlib bağrımı
Bir kirpiyi oxlu, // qaşı kamanlı,
Gözləri can alan // cəlladi-sərməst,
Baxışı hərami, // qəməsi qanlı.¹*

Şairin “Bir fitnə fellinin, üzü xallının”² və “Ey camalı günəş, zülfləri dilkəş”³ misraları ilə başlayan qoşayarpaq qoşmalarında da eyni vəziyyət müşahidə edilir: beş bənddən ibarət hər iki qoşmanın bütün misralarında bölgü 6-5 şəklindədir. Onu da xüsusi qeyd edək ki, Vaqifin heca vəznində olan şeirlərində də ən işlək bölgü 6-5-dir. Şairin qoşma və təcnisləri içərisində bütünlüklə 4-4-3 bölgüsündə olan nümunəyə təsadüf etmədik. Həmin bölgüyə aid nümunələrə ayrı-ayrı bəndlər və misralar şəklində rast gəlinir. Şairin “O şux qəmələrin, xəncər kirpiyin”⁴ misrası ilə başlayan dörd bəndlik qoşmasının bircə misrası 4-4-3, digər misraları isə 6-5 bölgüsündədir. Eyni sözləri məşhur “Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər”⁵ misrası ilə başlayan qoşmaya da aid etmək olar. Beş bənddən ibarət “Yenə səni gördüm, bağrım oxlandı”⁶ misrası ilə başlayan qoşmada isə iki misra 4-4-3, digər misralar 6-5 bölgüsündədir.

İlk bəndi təqdim edilən aşağıdakı nümunədə isə 4-4-3 ilə 6-5 bölgüsü növbəli şəkildə sıralanmışdır:

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.139

² Yenə orada, s.75

³ Yenə orada, s.133

⁴ Yenə orada, s.13

⁵ Yenə orada, s.110

⁶ Yenə orada, s.132

Bulud züflü, // ay qabaqlı // gözəlin, (4-4-3=11)
Duruban başına // dolanmaq gərək. (6-5=11)
Bir evdə ki, // belə gözəl // olmaya, (4-4-3=11)
O ev bərbad olub // talanmaq gərək.¹ (6-5=11)

Vaqifin “Boyun surahıdır, bədənini büllür” misrası ilə başlayan beş bəndlik məşhur “Pəri” rədifli qoşmasında əsas bölgü 6-5 olsa da, iki bənddə bu prinsip pozulmuşdur:

Üz yanında // tökülübdür // tel nazik, (4-4-3=11)
Sinə meydan, // zülf pərişan, // bel nazik, (4-4-3=11)
Ağız nazik, // dodaq nazik, // dil nazik, (4-4-3=11)
Ağ əllərin əlvən // hənadan, Pəri! (6-5=11)

Günəş təki // hər çıxanda // səhərdən (4-4-3=11)
Alırsan Vaqifin // əqlini sərdən. (6-5=11)
Duaçınam, // salma məni // nəzərdən, (4-4-3=11)
Əksik olmayasan // sənadan, Pəri!² (6-5=11)

Göründüyü kimi, təqdim edilən birinci bəndin ilk üç misrası 4-4-3, sonuncusu 6-5, ikinci bənddə isə birinci və üçüncü misralar 4-4-3, ikinci və dördüncü misralar 6-5 bölgüsündədir.

Beləliklə, Vaqifin heca vəznli şeirləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, şair bədiiliyi qorumaq məqsədilə bir çox əsərlərində heca vəzninin bölgü ilə bağlı tələblərini pozmuşdur. Ancaq bu pozuntular həmin şeirlərin oxunuşu zamanı ümumi ahəngin içində itir və şeirin bədiiliyinə heç bir xələl gətirmir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Vaqifin heca vəznli şeirləri həmişə sevilə-sevilə oxunur və yaşayır.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.49

² Yenə orada, s.41

Vaqif ədəbiyyat tariximizdə daha çox heca vəznində yazılmış şeirləri ilə məşhur olsa da, onun klassik şeir janrlarında, əruz vəznində yazılmış əsərləri də vardır. Şairin əruz vəznində olan 61 şeirinin janrlar üzrə bölgüsü isə belədir: 19 qəzəl, 34 müxəmməs, 5 müstəzad, 1 müsəbbə, 2 müəşşər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Vaqifin klassik şeir janrlarında yazdığı şeirlərin özlərində də həm məzmun, həm də formaca xəqliləşmə müşahidə olunur. Bu örnəklərdə klassik şeir janrları üçün səciyyəvi olan sufi-panteist ideyalara təsadüf edilmir, onlarda Şərq poetikasına məxsus rəngarəng ləfzi sənətlər, mərtəbəli metaforik fiqurlar, qəliz izafət tərkibləri, demək olar ki, yoxdur.

Vaqifin klassik üslubda yazdığı əsərlərin bəhrini müəyyənləşdirmək onun istifadə etdiyi bəhlərə yaradıcılığının ideya istiqamətlərinin göstərdiyi təsiri öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Onu da qeyd edək ki, şairin klassik üslubda yazdığı şeirlərin vəzni xüsusi olaraq araşdırılmamışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Vaqifin yaradıcılığına məxsus iki xüsusiyyət – daha çox səciyyəvi sayılan şux, nikbin əhvali-ruhiyyə, eləcə də ömrünün sonlarında müşahidə olunan bədbin notlar onun istifadə etdiyi əruz bəhlərinin növlərində də özünü büruzə verir. Başqa bir cəhətdən isə Vaqifin istifadə etdiyi bəhlər heca vəzninə daha yaxın olmaqla bərabər, ifadə tərzinə görə də sələflərindən seçilir. Bir neçə şeir nəzərə alınmazsa, Vaqifin klassik janrlarda yazdığı şeirlər xalq danışığı dilinə yaxınlığı, milli leksikonu ilə diqqəti cəlb edir. Bununla da o, klassik üslubda yazdığı əsərlərdə xalq şeirinin məzmun aydınlığı, milli intonasiyası, ritmi, eləcə də xalq danışığı dili ifadələrini işlətmək hesabına əruz vəzninin xəqliləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Vaqif əruz vəznində yazdığı şeirlərində Azərbaycan əruzunda işlənmiş 12 bəhrin yalnız ikisindən – həzəc və rəməl bəhrindən istifadə etmişdir. Onu da qeyd edək ki, şairin

istifadə etdiyi hər iki bəhrə aid növ və variantlar Azərbaycan ədəbiyyatında ən geniş yayılmaqla bərabər, ritm və intonasiya baxımından da heca vəzninə yaxın olan ölçü və qəliblərdəndir.

Azərbaycan əruzunda birinci yeri həzəc bəhri tutur. “Həzəc” sözü ərəb dilində *xoşa gələn avaz, ürəyə yatan xoş səs, xoş avazla oxumaq* deməkdir. Klassik ədəbiyyatımızda ən gözəl lirik şeirlər, məhəbbət mövzusunda yazılan poemalar bu bəhrdə qələmə alınmışdır. Vaqif də real məhəbbəti tərənnüm edən əsərlərinin böyük bir qismini həzəc bəhrində yazmışdır. Bu bəhrin poeziya tariximizdə 15 növü işlənmişdir.¹ Vaqifin yaradıcılığında isə bu 15 növün ikisi – birinci və səkkizinci növü tətbiq edilmişdir.

Həzəc bəhrinin birinci növü “dördböhlümlü bütöv həzəc” adlanır. Vaqifin bu növdə 13 şeiri vardır. Bunların 9-u qəzəl, 4-ü isə müxəmməsdir. Bu növün 3 variantı vardır. Vaqif yaradıcılığında bu növün birinci və ikinci variantlarından istifadə edilmişdir; I variant *məfA’İlün məfA’İlün məfA’İlün məfA’İlün*, II variant isə *məfA’İlün məfA’İlün məfA’İlün məfA’İlü* ölçüsündədir.²

Həzəc bəhrinin birinci növünün birinci variantında 7 qəzəli və 2 müxəmməsi vardır. Qəzəllərdən birinin mətə beyti:

Əzəldən biz Olub risva	də bir şəkkər ağızdan-a	ləbi sevdik -ğıza düşdük	sevənlərtək, süxənlərtək. ^{*3}
<i>məfA’İlün</i>	<i>məfA’İlün</i>	<i>məfA’İlün</i>	<i>məfA’İlün</i>

¹ Ə.Cəfər. Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı. Bakı, Elm, 1977, s.201

² Yenə orada, s.202

* Burada və irəlidə hər yerdə orta və son bölümlərin başlanğıcında olan defis sözün iki bölüm arasında parçalanmasını göstərir, yəni bu defisin önündə duran söz hissəsi, heca və ya hərf qabaqkı bölümün sonunda olan söz hissəsi, heca və ya hərlə bitişikdir.

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.163

Həmin ölçüdə olan digər qəzəllərin mətə beytləri:

1. Qarabağ iç Cavanşir iç	-rə bir şair -rə bir mövzun	kəlimüllə bayatı dəs	-h(ı) Musadır,* -ti-beyzadır. ¹
2. Həbibim, bu Sərasər nəx	nəzakətdə -li-ərər, tu	güli-rəna -biyi-ziba	-dan artıqsan, -dan atriqsan. ²
3. Şəhabəddin Ani hifz ey	bəyin iqba -ləyən daim	-lü bəxti müs xudayı-la	-tədam olsun, -yənam olsun. ³
4. Yazıb bir na Sərir-i-hüs	-mə göz yaşı -nə, yəni şa	-lə ol dilda -h olan sərdə	-rə göndərdim, -rə göndərdim. ⁴
5. Çıxıb basma Ayaq üstən	-q(ı) seyrinə, Qazağa bir	edib seyr-i- gedib, gördüm	çəmən gəldim, vətən gəldim. ⁵
6. Vətən xoşdur Səlah bilməm	deyə, Vaqif, nədir yanın	bizi çəkdi -da yarı-can	Salahlıya, -fəza yoxdur. ⁶
<i>məfA 'İlün</i>	<i>məfA 'İlün</i>	<i>məfA 'İlün</i>	<i>məfA 'İlün</i>

Həmin ölçüdə olan müxəmməslərin baş beytləri:

1. Əla, ey təx Xəyalım şəh	-tigahi-mə' -rinin sərdə	-dələt sulta -ri-zül-ehsa	-nı, xoş gəldin! -nı, xoş gəldin! ⁷
2. Üzündən ol Özün bir gu	günəş rüxsə -şəyə ondan	-r(ı) ta mə'cər məhi-ənvər	çəkib durmuş, çəkib durmuş. ⁸
<i>məfA 'İlün</i>	<i>məfA 'İlün</i>	<i>məfA 'İlün</i>	<i>məfA 'İlün</i>

* Burada və irəlində hər yerdə sözün hər hansı bir samit hərfi qarşısında mötərizədə verilən “i” (“ı”) həmin samitlə birləşərək əmələ gələn və misranın vəznə üçün mühüm olan kor hecanı bildirir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.152

² Yenə orada, s.155

³ Yenə orada, s.159

⁴ Yenə orada, s.160

⁵ Yenə orada, s.161

⁶ Yenə orada, s.164

⁷ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.189

⁸ Yenə orada, s.201

Vaqifin həzəc bəhrinin birinci növünün ikinci variantında 2 qəzəli, 2 müxəmməsi vardır. Həmin ölçüdə olan qəzəllərin mətlə beyləri:

1. Riyayü kib Təvazödür	-rü kizbü bux səfavü sid	-l olur naya -qilə əsba	-b igitlərdə, -b igitlərdə. ¹
2. Vidadidən Bu halı gördü	gələn kağız qəm filha	məni fərxən -l(1) məndən in	-dəhal etdi, -tiqal etdi. ²
<i>məfA'İlün</i>	<i>məfA'İlün</i>	<i>məfA'İlün</i>	<i>məfA'İlü</i>

Həmin ölçüdə olan müxəmməslərin baş beyləri:

1. Nə xoşdur ba Tamaşa ey	-ş(1) qoymaq bir -ləmək ol həl	güləndamin -qə zülfə ağ	qucağında, buxağında. ³
2. Bu hal ilə, Cigər pərka	həbibim, həs -ləsindən na	-rətindən ca -vəki-müjga	-n(1) keçsinmi? -n(1) keçsinmi? ⁴
<i>məfA'İlün</i>	<i>məfA'İlün</i>	<i>məfA'İlün</i>	<i>məfA'İlü</i>

Həzəc bəhrinin səkkizinci növü “dördböümlü sınıq açıq naqis həzəc”, yaxud “müstəzad həzəci” adlanır. Vaqifin bu növdə 14 şeiri vardır. Bunların 2-si qəzəl, 6-sı müxəmməs, 5-i müstəzad, 1-i isə müşşərdir. Şairin yaradıcılığında bu növün iki variantından istifadə edilmişdir; I növ *məf'Ulü məfA'İlü məfA'Ulü fə'Ulün*, II növ isə *məf'Ulü məfA'İlü məfA'Ulü fə'Ulü* ölçüsündədir.⁵

Vaqifin həzəc bəhrinin səkkizinci növünün birinci variantında yazılmış 5 müxəmməsi vardır. Onlardan birinin ilk bəndi:

¹ Yenə orada, s.147

² Yenə orada, s.148

³ Yenə orada, s.165

⁴ Yenə orada, s.202

⁵ Ə.Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. Bakı, Elm, 1977, s.209-210

Sevdayi- Can rıftə Məddi-nə Dil şövqi- Xunun ci-	saçın, keçsə -si keysuyi- -zərim qəddi- tamaşayi- -gərim kirpi	yüz il, sərdə sitəmkərdə sənubərdə səmənbərdə -yi-xəncərdə	-n üzülməz, -n üzülməz, -n üzülməz, -n üzülməz, -n üzülməz. ¹
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulün</i>

Həmin ölçüdə olan digər müxəmməslərin baş beytləri:

1. Dərbər, nə Zülfün ki	deyim, sən ki -mi heç zülfi-	-mi canan ə - pərişan ə	-lə düşməz, -lə düşməz. ²
2. Ey mahi- Çox lütfü	şərəf, mehrü kərəm, cudü	vəfalər gə ətəlr gə	-tərbərsən, -tərbərsən. ³
3. Ol mahi- Şəmi rü-	münəvvər ki, -xi-pürnuri	səhərdən ge nəzərdən ge	-dəcəkdir, -dəcəkdir. ⁴
4. Ey qaşı Olsun be	kaman, kirpi -lə canım sə	-yi peykan, qa -nə qurban qa	-raçarqat! -raçarqat! ⁵
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulün</i>

Vaqifin əldə olan ədəbi irsi içərisində 5 müstəzad vardır ki, onlar da həzəc bəhrinin səkkizinci növünün birinci variantındadır. Həmin müstəzadlardan birinin ilk beytini təqdim edirik:

Yarım nə	gözəl geyi	-nib, əlvən bə	-zənibdir,
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulün</i>
		Balapu	-şi-yaşıl.
		<i>məf'Ulü</i>	<i>fə'Ulün</i>
Gülşəndə,	sanasan, gü	-li-xəndan bə	-zənibdir,
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulün</i>

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.171

² Yenə orada, s.172

³ Yenə orada, s.188

⁴ Yenə orada, s.191

⁵ Yenə orada, s.193

		Xurşidə	müqabil. ¹
		<i>məf'Ulü</i>	<i>fə'Ulün</i>

Vaqifin həzəc bəhrinin səkkizinci növünün ikinci variantında 2 qəzəli, 1 müxəmməsi, 1 müəşşəri vardır. Həzəc bəhrinin səkkizinci növünün ikinci variantında olan qəzəllərin mətlə beyləri:

1. Salmaq nə Tərk eylə	-zərindən mə -mək öz qulu	-ni cananə -nu sultanə	düşərmi? düşərmi? ²
2. Simi-zə Guya ki,	-ğənin zülfi- bitib ağ gü	pərişan a -lü reyhan a	-rasında, -rasında. ³
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulü</i>

Həmin ölçüdə olan müxəmməsin baş beyti:

Ey gül, sə Kuyin çə	-nə yoxdur bu -məni tənə	nəzakətdə vurar xüldi-	qərinə, bərinə. ⁴
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulü</i>

Həmin ölçüdə olan müəşşərin baş beyti:

Ey rəngi- Can qurba	rüxi-alı -n ola sən ki	-na heyran gü- -mi bir qaşı	-lü lələ, hilalə... ⁵
<i>məf'Ulü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>məfA'İlü</i>	<i>fə'Ulü</i>

Azərbaycan əruzunda ən işlək bəhrlərdən ikincisi rəməldir. “Rəməl” sözü ərəbcə *ləngərlənmək*, *dalğalanmaq*, *ağır-ağır*, yəni *ləngərlənə-ləngərlənə yerimək* mənasını bil-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.203

² Yenə orada s.150

³ Yenə orada, s.162

⁴ Yenə orada, s.170

⁵ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.214

dirir. Bu bəhrin ahəngində dəvə yerişini xatırladan bir lən-gərli ritm olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Rəməl bəhrində bir əzəmət və vüqar hiss olunur. Klassik şairlərimizin dövr-dən şikayət, hicran, qəm-qüssə ifadə edən əksər qəzəlləri rə-məl bəhrində yazılmışdır. Bu bəhrin poeziya tariximizdə 13 növü işlənmişdir. Vaqifin yaradıcılığında isə onlardan ikisi tətbiq edilmişdir.

Rəməl bəhrinin ikinci növü “dördbölmümlü bütöv naqis rəməl” adlanır.¹ Bu növ Vaqifin yaradıcılığında ən aktiv növdür. Belə ki, onun əruz vəznində yazdığı 61 əsərdən 26-sı bu növdədir. Bunların 7-si qəzəl, 17-si müxəmməs, 1-i müsəbbə, 1-i isə müəşşərdir. Rəməl bəhrinin bu növünün üç variantı vardır ki, Vaqifin yaradıcılığında onların hər üçü iş-lənmişdir: I variant *fA' ilAtün fA' ilAtün fA' ilAtün fA' ilün*, II variant *fA' ilAtün fA' ilAtün fA' ilAtün fA' ilü*, III variant isə *fA' ilAtün fA' ilAtün fA' ilAtün fA' ilAn*, ölçüsündədir.²

Rəməl bəhrinin ikinci növünün birinci variantında 4 qəzəli, 10 müxəmməsi, 1 müsəddəsi, 1 müəşşəri vardır. Hə-min ölçüdə olan qəzəllərin mətələ beytləri:

1. Ey güli-xən Eylərəm şa	-dan fəraqın -mü səhrə ça	-dan sənin qa -ki giriba	-n ağlaram, -n ağlaram. ³
2. Mehribanlıq Gündə yüz al	görməyib bir eyləyən qəl	məhliqadən -bi qəradən	küsmüşəm, küsmüşəm. ⁴
3. Ey Vidadi, Ruzigarə	gərdişi-döv qıl tamaşa,	-rani-kəcrəf karə bax, kir	-tarə bax! -darə bax! ⁵
4. Hər gedən gəl Ey gözüm, qa	-miş, mənim ol -n ağla kim,	qəmküsarım -mi xumarım	gəlməmiş, gəlməmiş. ⁶

¹ Ə.Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, Elm, 1977, s.353

² Yenə orada, s.364

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.153

⁴ Yenə orada, s.154

⁵ Yenə orada, s.156

⁶ Yenə orada, s.157

	çəş		
<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilün</i>

Həmin ölçüdə olan müxəmməslərin baş beytləri:

1. Bilmənəm mən Üzümə bax	-dən neçün ol -maz dəxi, bir	sevgili ca gözləri məs	-nan küsüb, -tan küsüb. ¹
2. Bərq urub gün Şərm edər o	tək çıxar bir -nun üzündən	huripeykər mahi-ənvər	hər sabah, hər sabah. ²
3. Kim ki, zövq is Ləli xəndan,	-tər, бүti-şi ləhcəsi şək	-rindəhan sev -kərfəşan sev	-mək gərək, -mək gərək. ³
4. Çün bizim şal Rəngi yaşıl,	-varımız ə bir qədər qəd	-lavü həm əf -di dəxi ət	-zəl gərək, -vəl gərək. ⁴
5. Ey məni ey Səni yox ey	-ləyən aləm -ləsin ol qa	-də pərişan, -diri-sübhan,	saqqal, saqqal. ⁵
6. Tuba boylum, Gül üzün ya	qamətindi -nında zülfün	sərvü ər'ər sünbülü-tər	-dən gözəl, -dən gözəl. ⁶
7. Ey pərisi Zülfü ənbər	-ma, sənin di buylu, gül rux	-darının müş -sarının müş	-taqiyəm, -taqiyəm. ⁷
8. Bir gözəl qa Yarə istiğ	-mətli yari- -nası şirin	lələrəngi şuxu şəngi	sevmişəm, sevmişəm. ⁸
9. Valinin çəş Küllü-Gürcüs	-mi-çıraqı, tanın üstə	vəh, nə türfə sayeyi-süb	can imiş, han imiş. ⁹
10. Naz ilə ta Sərkəşü xən	ol бүti-zi -danü bipər	-ba kəlisə -va kəlisə	-dan çıxar, -dan çıxar. ¹⁰

¹ Yenə orada, s.167

² Yenə orada, s.168

³ Yenə orada, s.177

⁴ Molla Pənah Vəqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.178

⁵ Yenə orada, s.181

⁶ Yenə orada, s.182

⁷ Yenə orada, s.183

⁸ Yenə orada, s.184

⁹ Yenə orada, s.194

¹⁰ Yenə orada, s.198

<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilün</i>
------------------	------------------	------------------	----------------

Vaqifin yaradıcılığında xüsusi yer tutan məşhur “Görmədim” müxəmməsi də rəməl bəhrinin ikinci növünün birinci variantında yazılmışdır. Şair ömrünün son günlərində həyatın amansız keşməkeşləri ilə toqquşarkən qəlbinin dərinliklərində gizlətdiyi hiddət və kədəri, dövrədən narazılıq və şikayətləri ifadə edərkən yenə rəməl bəhrinə müraciət etmişdir:

Mən cahan mül Hər nə gördüm, Aşınalar Biətü iq Bivəfadan	-kündə, mütləq, əyri gördüm, ixtilatın -rarü ima lacərəm təh	doğru halət özgə babət -da sədaqət -nü dəyanət -sili-hacət	görmədim, görmədim, görmədim, görmədim, görmədim. ¹
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilün</i>

Rəməl bəhrinin ikinci növünün birinci variantında olan müsəbbenin baş beyti:

Nagahan bir Yüz fəraqü	dərdə düşdü həsretü dər	-n olmadı dər -d ilə verdin	-man, Cavad! can, Cavad! ²
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilün</i>

Həmin ölçüdə olan müəşşərin baş beyti:

Ey büti-tu Təşneyi-di	-tizəban, gəl -darinəm, a	ki, məqalı -bi-zülalı	-n istərəm, -n istərəm. ³
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilün</i>

Vaqifin rəməl bəhrinin ikinci növünün ikinci variantın-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.185

² Yenə orada, s.216

³ Yenə orada, s.211

da 3 qəzəli, 4 müxəmməsi vardır. Həmin ölçüdə olan qəzəllərin mətlə beyləri:

1. Hər kimin ca Şahi-ələm	-nanı kim, bir olsa, onda	əhli-ürfa rahəti-ca	-n olmaya, -n olmaya. ¹
2. Saçına uy Ol səbəbdən	-muş xəyalım incəlib qəd	çünki ənbər -dim olubdur	-bu kimi, mu kimi. ²
3. Aydın olsun Könlümü şad	gözlərim kim, eylədi gö	gəldi yarın -zəl nigarın	kağızı, kağızı. ³
<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilü</i>

Həmin ölçüdə olan müxəmməslərin baş beyləri:

1. Ah(ı)... bir sər Günbəgündən	-xoş nigarın hüsnünün röv	dağ(ı) öldür -naqi öldür	-dü məni, -dü məni. ⁴
2. Ah(ı) kim, bir Nazilən sər	yarın istiğ -xoş xumar bax	-nası öldür -ması öldür	-dü məni, -dü məni. ⁵
3. Aldı canım Ləbləri püs	naz ilə ol -tə, yanağı	gözləri şəh laleyi-həm	-la pəri, -ra pəri. ⁶
4. Ey səba, ya Qəm əlindən	-rə de kim, a bikəsü bi	-varə gördüm -çarə gördüm	Vaqifi, Vaqifi. ⁷
<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilAtün</i>	<i>fA 'ilü</i>

Vaqifin rəməl bəhrinin ikinci növünün üçüncü variantında 2 müxəmməsi vardır. Həmin müxəmməslərin baş beyləri:

1. Qış günü çün Ol səbəbdən	-ki dönər şol layiq olmuş	cənnətül-mə firqeyi-mol	-vayə kürk, -layə kürk. ⁸
--------------------------------	------------------------------	----------------------------	---

¹ Yenə orada, s.146

² Yenə orada, s.149

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.158

⁴ Yenə orada, s.173

⁵ Yenə orada, s.174

⁶ Yenə orada, s.175

⁷ Yenə orada, s.176

⁸ Yenə orada, s.179

2. Dəhr(i)də ol Xoş qədi a	-du mənə dil -yineyi-si	-darü dilbər -mü səmənber	bir tufəng, bir tufəng. ¹
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAtün</i>	<i>fA'ilAn</i>

Rəməl bəhrinin altıncı növü “dördbölmümlü qısa incə rəməl” adlanır.² Ədəbiyyatımızda bu növün 12 variantı işlənmişdir. Vaqifin yaradıcılığında isə bu növün birinci, ikinci, yeddinci, səkkizinci və onuncu variantları tətbiq edilmişdir. Rəməl bəhrinin altıncı növünün birinci variantı *fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün* ölçüsündədir. Bu varianta aid nümunələrdə birinci təfilə bəzən *fA'ilAtün* bölümündə də ola bilər. Vaqifin bu ölçüdə 1 müxəmməsi vardır; həmin müxəmməsin baş beyti:

Sənin, ey şu Gəlmişəm də	-x(i) mələik -gahına mən	-zadə qurba dada, qurba	-nın olum, -nın olum. ³
<i>fə'ilAtün (fA'ilAtün)</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilün</i>

Rəməl bəhrinin altıncı növünün ikinci variantı *fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilü* ölçüsündədir. Vaqifin bu ölçüdə 1 müxəmməsi vardır; həmin müxəmməsin baş beyti:

Gədə, mən qur Belə bir şu	-ban olum qaş -x(i) baxan kİR	-ları kaman -piyi peykan	bacına, bacına. ⁴
<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilü</i>

Rəməl bəhrinin altıncı növünün yeddinci variantı *fA'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün* ölçüsündədir. Vaqifin bu

¹ Yenə orada, s.180

² Ə.Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, Elm, 1977, s.354

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.187

⁴ Yenə orada, s.166

ölçüdə 4 şeiri vardır. Onların 1-i qəzəl, 3-ü isə müxəmməs janrındadır.

Rəməl bəhrinin altıncı növünün yeddinci variantında olan qəzəlin mətlə beyti:

Kim ki, sevda Gah(i) zinda	-yi-səri-zül -nə, gəhi ça	-fi-pərişə -hi-zənəxda	-nə düşər, -nə düşər. ¹
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilün</i>

Həmin ölçüdə olan müxəmməslərin baş beytləri:

1. Dərdin öldür Həsərətindən	-dü məni, ey oda yandı	nocəvanım, dın, imanım,	gələ gör, gələ gör. ²
2. Vəh, bu bağın Hər tərəf ta	nə əcəb sər -zə açılmış	-vi-diləra güli-rəna	-ları var, -ları var, ³
3. Verdi ağa Qeysəri-Ru	mənə bir çu -m(ı) geyən rəx	-xa ki, min do -ti-humayi	-nə dəyər, -nə dəyər. ⁴
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilün</i>

Rəməl bəhrinin altıncı növünün səkkizinci variantı isə *fA'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilü* ölçüsündədir. Vaqifin bu ölçüdə 1 müxəmməsi vardır; həmin müxəmməsin baş beyti:

Handa üz tut Gündə yüz gəz	-dum isə, düş düşə aşuf	-düm elə qa -təlik əhva	-l içinə, -l içinə. ⁵
<i>fA'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilAtün</i>	<i>fə'ilü</i>

Rəməl bəhrinin altıncı növünün onuncu variantı isə

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.151

² Yenə orada, s.192

³ Yenə orada, s.195

⁴ Yenə orada, s.199

⁵ Yenə orada, s.169

fA' ilAtün fə' ilAtün fə' ilAtün fə' lün ölçüsündədir. Vaqifin bu ölçüdə 1 müxəmməsi vardır; həmin müxəmməsin baş beyti:

Mərhaba, sən Payinə peş	bizə, ey tür -keş ola ba	-fə cavan, xoş -ş ilə can, xoş	gəldin! gəldin! ¹
<i>fA' ilAtün</i>	<i>fə' ilAtün</i>	<i>fə' ilAtün</i>	<i>fə' lün</i>

Vaqifin əruz vəznində olan şeirləri ilə bağlı deyilənləri sxem şəkildə aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Bəhrlər	Növü	Variantı	Ölçüsü	qəzəl	müxəmməs	müstəzad	müsəbbə	müəşşər	cəmi
Həzəc	I	I II	məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün	7 2	2 2				9 4
	VI II	I II	məf'Ulü məfA'İlü məfA'İlü fə'Ulün məf'Ulü məfA'İlü məfA'İlü fə'Ulü	2	5 1	5		1	10 4
Rəməl	II	I II III	fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilü fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAtün fA'ilAn	4 3	11 4 2		1	1	17 7 2
	VI	I II VII VIII X	fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilü fA'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün fA'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilü fA'ilAtün fə'ilAtün fə'ilAtün fə'ilün	1	1 1 3 1 1				1 1 4 1 1
Cəmi:				19	34	5	1	2	61

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.190

Beləliklə, Vaqifin əruz vəznində olan şeirləri üzərində aparılan hesablamalar göstərir ki, şair Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən əruz bəhrləri içərisində ritm, ahəng və intonasiya baxımından heca vəzninə daha yaxın olan həzəc və rəməl bəhrlərindən istifadə etmişdir. Şairin əruz vəznində olan 61 əsərindən 27-si həzəc, 34-ü isə rəməl bəhrindədir. Vaqif bu 61 əsərdə 12 vəzn ölçüsündən istifadə etmişdir ki, bunların dördü həzəc bəhrinin iki növü, səkkizi isə rəməl bəhrinin iki növünün variantlarıdır.

Vəznlə yanaşı, qafiyə də nəzmin əsas ahəng ünsürlərindən biridir. Səs və heca təkrarı kimi özünü göstərən qafiyə rədifsiz şeirlərdə misra, beyt və ya bəndlərin sonunda, rədifli şeirlərdə isə rədifdən əvvəl işlənərək ahəng yaradan poetik vasitədir. Maraqlıdır ki, Vaqifin şeirlərində “qafiyə” sözü də işlənmişdir. Ancaq şairin “*Şirin qafiyəsindən, xoş qəzəlin-dən*”¹, “*Qafiyə, qəzəldən çox çıxa başı*”², “*Bir qafiyə qayır, göndər o yara*”³ kimi misralarında işlənən “qafiyə” sözləri göstərir ki, Vaqif bu ifadəni nəzmin əsas şərti anlamında deyil, “qoşma” mənasında işlətməmişdir. Təsadüfi deyil ki, böyük ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli də “Vaqifin qafiyələri” deyərkən şairin qoşmalarını nəzərdə tuturdu.⁴

Vaqifin yaradıcılığına daxil olan şeirlər özünəməxsus qafiyə sistemi ilə seçilir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, Vaqif şeirində qafiyədən istifadə klassik Şərq poetikasına məxsus işləm tərzində, Nəsimi və Füzuli səviyyəsində deyildi. Onun yaradıcılığı daha çox xalq şeirindən, aşırıq yaradıcılığından qaynaqlandığı üçün istifadə edilən qafiyə və rədiflərdə də ondan bəhrələnmə qabarıq şəkildə özünü göstərir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.46

² Yenə orada, s.77

³ Yenə orada, s.99

⁴ Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.144

Vaqif elə bir sənətkardır ki, o hər bir sahədə fərqlilik yarada bilir. O, yazılı ədəbiyyata sadəlik, xəlqilik və realizm kimi əsas məzmun keyfiyyətləri gətirməklə bərabər, onu forma və janr baxımından da zənginləşdirdi. Vaqifin xidmətləri sayəsində qoşma ilə yanaşı, aşiq şeirinə məxsus janr kimi tanınan təcnis yazılı ədəbiyyatın materialına çevrilmiş oldu. Vaqifin yaradıcılığında sabitləşmiş forma quruluşuna malik olan qoşmanın qafiyələnməsində fərqli bir şəkil özünü göstərir. Məlumdur ki, qoşma janrında yazılmış şeirlərdə ilk bəndin birinci və üçüncü misraları sərbəst, ikinci və dördüncü misraları isə həmqafiyə olur. Lakin Vaqifin “Bəri bax” rədifli qoşmasının birinci bəndində başqa bir mənzərənin şahidi oluruq: bəndin birinci və üçüncü misraları da bir-biri ilə həmqafiyədir:

*Ala gözlü, sərv boylu dilbərim,
Həsətin çəkdiyim canan, bəri bax!
Gecə-gündüz fikrim-zikrim, əzbərim,
Üzüldü taqətim, aman, bəri bax!¹*

Göründüyü kimi, birinci və üçüncü misradakı “dilbərim” və “əzbərim” sözləri qafiyə yaradaraq ilk bəndin qafiyələnməsini *abab* şəklində formalaşdırmışdır.

Qafiyənin müxtəlif növləri vardır. Bunlar içərisində *cinas* qafiyələr geniş yayılmışdır. Vaqifin şeirlərində də *cinas* qafiyələr xüsusi yer tutur. Qeyd edildiyi kimi, şairin yaradıcılığında bütünlüklə *cinas* qafiyələr əsasında yaranan aşiq şeirinə məxsus təcnis janrında olan nümunələr də vardır. Şairin təcnislərindən bir neçə bəndə diqqət edək:

Həsətinədən bağrım gül, şənə bənzər,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.123

*Mənə Vərqa, sənə **Gülşa nə** bənzər?*

*Yarın qoynu içi **gülşənə** bənzər,
İstər pərvaz edə canan dağına.¹*

Təqdim olunan bəndin birinci misrasında “gül” və “şa-nə” (daraq), ikinci misrasında “Vərqa və Gülşa” qəhrəmanı olan “Gülşa” xüsusi ismi və “nə” sual əvəzliyi, üçüncü misrada isə yönəlmiş halda işlənmiş “gülşən” (güllük) sözləri cinas qafiyələrdir. Şairin başqa bir təcnisinə nəzər salaq:

*Qəmzən qılinc çəkib **budar da** məni,
Başın üçün, qoyma **bu darda** məni,
Yetir mətlubuma **bu dərdə** məni,
Bir busə ləbindən aya qılasan.²*

Bəndin birinci misrasında “budar” sözü “budamaq” feilinin qeyri-qəti gələcək zaman forması, “da” isə iştirak bağlayıcısı kimi işlənmişdir. Şair bu misrada həm təşbih, həm də istiarə yaratmaqla gözəlin nazlı baxışını qılınca bənzədir; gözəl öz baxışı ilə lirik qəhrəmanı sanki budamış olur. İkinci misrada “bu darda” birləşməsi hesabına yaranmış cinas qafiyyə “bu” işarə əvəzliyi və yerlik halda işlənən “dar” (çətin vəziyyət) sözlərindən ibarətdir. Üçüncü misradakı cinas qafiyyə isə “bu” işarə əvəzliyi və “dərd” ismi ilə yaranmışdır. Burada “dərd” sözü “ilə” qoşmasının xalq danışığı dilindən gəlmə variantı ilə birlikdə işlənmişdir; yəni lirik qəhrəman bu dərdlə mətləbinə çatmağı arzulayır.

Vaqifin şeirləri içərisində daxili qafiyəli nümunələrə də rast gəlinir. Vaqif irsinin görkəmli tədqiqatçısı prof. Araz

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.142

² Yenə orada, s.145

Dadaşzadə bu məsələyə diqqəti çəkərək yazırdı: “Vaqifin heca vəznli şeirləri forma cəhətcə bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, şair qoşmalarının bəzində folklorda qoşayarpaq adlanan növə müraciət edir”.¹ Şairin bütünlüklə daxili qafiyələr əsasında yazılmış qoşmaları da vardır ki, aşiq şeirində belə nümunələr “qoşayarpaq qoşma” adlanır. Aşiq şeiri ilə bağlı bəzi tədqiqatlarda qoşayarpaq qoşmalara XIX əsr aşıqlarının yaradıcılığında rast gəlinəndi qeyd edilir.² Ancaq Vaqif yaradıcılığı ilə tanışlıq göstərir ki, şair hələ XVIII əsrdə qoşayarpaq qoşmanın kamil nümunələrini yaratmışdır. Bu cəhət bir daha təsdiqləyir ki, Vaqif yaradıcılığı aşiq şeirinin təsiri altında olduğu kimi, ondan sonrakı dövrdə yaranan aşiq yaradıcılığı da Vaqif şeirinin təsirində olmuş, bunun nəticəsi kimi qoşayarpaq qoşmanın yeni-yeni nümunələri yaranmışdır. Örnək olaraq şairin beş bənddən ibarət qoşayarpaq qoşmasından iki bəndə diqqət yetirək:

*Ey camalı **günəş**, zülfləri **dilkəş**,
Cana qıldın **atəş**, çıxanda sərxoş!
Qaldım **yana-yana** misli **pərvana**,
Olmuşam **divana**, getdi əqlü huş.*

*Çeşmin aldı **canı**, zülfün **imani**,
Kırpıqların **qanı** tökər **pünhanı**.
Ey Yusifi-**sani**, məlahət **kani**,
Sana bənzər **hanı** dilbər ləbinuş.³*

¹ A.Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1966, s.136

² M.Qasımlı, M.Allahmanlı. Aşiq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.143

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.133

Göründüyü kimi, təqdim edilən bəndlərdə rəngarəng daxili qafiyələrdən istifadə edilmişdir. Şairin dörd bənddən ibarət “Qurbanıyam mən” rədifli başqa bir qoşayarpaq qoşmasından götürülmüş aşağıdakı bəndlər də diqqətəlayiqdir:

*Bir fitnə **fellinin**, üzü **xallının**,
Bir şirin **dillinin** qurbanıyam mən.
Bir qənd **məqallının**, ləb **zülallının**,
Bir ağzı **ballının** qurbanıyam mən.*

*...Bir gözü **sərlinin**, cəng **nəzərlinin**,
Zülfü **ənbərlinin**, müşk **tərlinin**,
Bir **səmənbərlinin**, zər **kəmərlinin**,
Bir incə **bellinin** qurbanıyam mən.¹*

Vaqif yaradıcılığından təqdim edilən bu örnəklər həm də ədəbiyyatımızda ilk qoşayarpaq qoşma nümunələri kimi diqqəti çəkir. Qeyd etmək lazımdır ki, şairin bir sıra qoşmalarında daxili qafiyəsi olan bəndlər olsa da, bu quruluş sonadək gözlənilməmişdir. Bu cəhət isə Vaqifin qoşmalarında məzmunun formadan üstün tutulması kimi dəyərləndirilə bilər. Deyilən fikrin təsdiqi kimi şairin “Mənim” rədifli qoşmasından götürülmüş aşağıdakı örnəyi nəzərdən keçirək:

*Xurşidi-**rüxsarım**, qəmər cəbinim,
Baharım, **gülzarım**, xüldi-bərinim,
Yarım, **qəmküsarım**, xoş nazəninim,
Gözəlim, göyçəyim, cavanım mənim.²*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.139

² Yenə orada, s.66

Göründüyü kimi, bənddə misraların sonunda işlənən əsas qafiyə ilə yanaşı, misraların daxilində də həm qafiyə sözlər vardır.

Beləliklə, Vaqif şeirinin qafiyə sistemi göstərir ki, şair şeirdə məna və məzmunla yanaşı, ritm və ahəng yaradan qafiyələrə də xüsusi diqqət yetirmiş, xalq şeirinə məxsus qafiyə sisteminə əsaslanaraq bir-birindən gözəl sənət örnəkləri yaratmışdır. Nəticədə isə bu poetik vasitə Vaqif şeirinin bədii-estetik dəyərini artırmış, ifadə olunan fikrin daha gözəl ifadəsini təmin etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Vaqif poeziyası həm məzmun, həm də forma cəhətdən digər sənətkarlar üçün örnək rolunu oynamışdır.

Vaqifin şeirləri həm də zəngin və çeşidli rədifləri ilə seçilən və yadda qalan poeziya örnəkləridir. Misraların və ya bəndlərin sonunda qafiyədən sonra rədif kimi təkrarlanan sözlər şeirdə ahəngi gücləndirməklə yanaşı, onun təsir gücünü də artıraraq dinləyicinin zövqünü oxşamış olur.

Nəzmdə vəzn və qafiyə kimi, rədif də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rədif nəzirçilik, eləcə də sələf-xələflik münasibətlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bəzi hallarda bir çox sənətkarların eyni rədifdən istifadə etməsi bir ənənə halını almışdır. Çox vaxt şeirin misra, beyt və bəndinin sonunda işlənən rədiflər həmin nümunənin mövzusu ilə bağlı müəyyən fikri də özündə ehtiva etmiş olur, yəni rədifə əsasən şeirdəki əsas fikir, yer alan mövzu haqqında məlumat almaq mümkündür. Həm aşırıq yaradıcılığında, həm də xalq şeiri üslubunda qələmə alınmış əsərlərdə rədifdən istifadə özünü daha qabarıq göstərir. Təsədüfi deyil ki, belə şeirlər, adətən, rədifə görə də adlandırılır. Bu deyilənləri Vaqifin şeirlərində işlənən rədiflərdə də izləmək mümkündür. Şairin bütün janrlarda yazdığı nümunələrdə, demək olar ki, rədifdən geniş istifadə edilmişdir. Vaqifin istifadə etdiyi rədiflər xalq danışığı dilindən gəlmə söz və ifadələr olub onun

şeyrlərində öz əksini tapan realist düşüncənin poetik ifadəsi kimi də özünü göstərir. Şairin “Hayıf ki, yoxdur”, “Bəri bax”, “Oynasın”, “Yoxdur”, “Dolanmaq gərək”, “Ələ düşməz”, “Öldürdü məni”, “Qurban olduğum”, “Görmədim”, “Küsmüşəm” və s. kimi rədifli qoşma, qəzəl və müxəmməsləri xalq arasında məşhurdur.

Ümumilikdə, Vaqifin istifadə etdiyi rədiflər onun yaradıcılığının əsas istiqamətini müəyyənləşdirən realist düşüncə və canlı xalq dilindən gəlmə poetik ifadə vasitələri kimi diqqəti cəlb edir. Vaqif real qadın gözəlliyinin tərənnümünə həsr edilmiş qoşmalarında el gözəllərinə konkret adlarla müraciət etmiş, bu adları bir neçə şeirində təkrar-təkrar rədif kimi işlətməmişdir. Şairin “Zeynəb”, “Fatimə” və “Pəri” rədifli qoşmaları bu qəbildəndir. Vaqif “sev(mək)” sözündən yaranan “Sevdim” rədifindən 3 qoşmada; “Sevmişəm” rədifindən 1 qoşma və 1 müxəmməsdə istifadə etmişdir. Eləcə də gözəlliyin nişanələrindən olan “Gözlərin”, “Gözlər”, “Zülfün”, “Tellər” kimi sözlər də şairin şeirlərində təkrar-təkrar rədif kimi işlənmişdir. Vaqifin şeirlərində “Qurban olduğum”, “Görəydim”, “Öpəydim”, “Görməmişəm”, “Yaraşmış”, “Ələ düşməz”, “Öldürdü məni” kimi rədiflərə də dəfələrlə müraciət olunur ki, bu da onun şeirlərində xalq danışığı dilindən gələn və realizmi şərtləndirən əsas məzmun göstəricilərindən sayılmalıdır.

Vaqifin əldə olan 192 əsəri əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, şairin 168 şeirində rədif işlənmişdir. Şairin şeirlərində rədiflərdən istifadənin janrlar üzrə bölgüsü belədir: qoşma – 113, təcnis – 1, qəzəl – 18, müxəmməs – 32, müstəzad – 2, müəşşər – 1, müsəbbə – 1. Vaqifin istifadə etdiyi rədiflər iki formada özünü göstərir: söz şəklində olanlar; sözlər şəklində olanlar. Söz şəklində olan rədiflər şairin yaradıcılığında daha işləkdir: 93 qoşma, 18 qəzəl, 21 müxəmməs,

1 müəşşər, 1 müsəbbe. Sözlər şəklində olan rədiflər isə qoşmalarda 20, müxəmməslərdə 10-dur.

Vaqifin rədif kimi istifadə etdiyi sözlər olduqca rəngarəng və çoxçeşidlidir. Onları bir neçə baxımdan təsnif etmək mümkündür: 1. nitq hissələrinə aidliyinə görə; 2. milli və ya alınma sözlərdən ibarət olmasına görə; 3. söz sayına görə. Vaqifin istifadə etdiyi rədifləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, o, rədif kimi daha çox feillərdən istifadə etmişdir. Məlumdur ki, dilimizdə sadə feillərin hamısı milli mənşəlidir. Bu baxımdan şairin istifadə etdiyi rədiflər də Vaqifin şeir dilində milliliyi şərtləndirən vasitə kimi özünü göstərir.

Feillər: “Ağlaram”, “Ayrıldıq”, “Bağlandı”, “Baxar”, “Baxmaram”, “Bəri bax”, “Çıxıbdır”, “Degilən”, “Dəyər”, “Dolanır”, “Dönmüşəm”, “Düşər”, “Etdi”, “Etdin”, “Eylə”, “Eylər”, “Eylədi”, “Eylərəm”, “Əksilməz”, “Gedər”, “Gəldin”, “Gələ gör”, “Gələydi”, “Gəlməmiş”, “Göndərdim”, “Görmədim”, “Görəydim”, “Görməmişəm”, “Görünür”, “Göndərmiş”, “Kəsibsən”, “Kəsibdir”, “Küsüb”, “Küsmüşəm”, “Qoymadı”, “Ola bilməz”, “Olmaya”, “Olsun”, “Olur”, “Oynasın”, “Öp”, “Öpəydim”, “Saxla”, “Sevmişəm”, “Tökülmüş”, “Tutmuşam”, “Üzülməz”, “Yaraşmış”, “Yetər”, “Yetişdim” və s.

İsimlər: “Bacına”, “Bənəfşə”, “Əfəndi”, “Cavad”, “Fatimə”, “Gəlin”, “Gözlər”, “Gözlərin”, “Kağızı”, “Kürk”, “Qabağında”, “Məhəmməd”, “Pəri”, “Saqqal”, “Şamama”, “Tellər”, “Tüfəng”, “Vaqif”, “Vaqifin”, “Zeynəb”, “Zülfün” və s.

Sifətlər: “Gözəl”, “Gözəlin”, “İgitlərdə”, “Sərxoş”, “Şirin” və s.

Əvəzliliklər: “Bizə”, “Mən”, “Mənim”, “Mən sənə”, “Neçin ağlayır?”, “Nədəndir?”, “Nədir?”, “Sənə” və s.

Köməkçi nitq hissələri: “Gərək”, “Hayıf ki, yoxdur”, “Kimi”, “Tək” və s.

Vaqifin istifadə etdiyi rədiflər təkcə bu nitq hissələri ilə məhdudlaşmır. Şairin şeirlərində söz-xəbərlərdən (“Var”, “Yoxdur”, “Gərək”) hətta ayrılıqda işlənə bilməyən bir sıra hissəciklərdən də (“İmiş”) rədif kimi istifadə olunmuşdur.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Vaqifin istifadə etdiyi rədiflər daha çox milli mənşəli sözlərdən ibarətdir. Həmin rədiflər içərisində alınma sözlər azlıq təşkil edir: “Aşı-qəm”, “Bənəfsə”, “Cavad”, “Fatimə”, “Məhəmməd”, “Şamama”, “Vaqifin”, “Zülfün”.

Vaqifin istifadə etdiyi rədiflər söz sayı baxımından da diqqəti cəlb edir. Şairin şeirlərində rədifi təşkil edən sözlərin sayına görə təsnifatı belədir: 1. bir sözdən ibarət olanlar; 2. iki sözdən ibarət olanlar; 3. üç sözdən ibarət olanlar.

Bir sözdən ibarət olan rədiflər Vaqif yaradıcılığında ən çox istifadə edilən nümunələrdir. Yuxarıda verilən nümunələrin də, demək olar ki, hamısı (bir neçəsi istisna olmaqla) bir sözdən ibarət rədiflərdir. Şairin qoşma, təcnis, qəzəl və müxəmməslərindən götürülmüş aşağıdakı nümunələrdə bir sözdən ibarət rədiflərin işləndiyi bəzi örnəklərə nəzər salaq:

*Ey maral baxışlı, sona sığallı,
Nə gözəldir səndə o qara tellər.
Kəmənd kimi tökülübdür gərdənə,
Dönübdür sərasər şahmara tellər.¹*

*Gözlərin cəlladdır, baxışın yağı,
Qanlı qəməzən kimi olmaz bəla, qız.
Nazlı-nazlı danışubsan güləndə,*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.103

Dönürsən şəkərə, qəndə, bala, qız.¹

*Saçına uymuş xəyalım çünki ənərbu **kimi**,
Ol səbəbdən incəlib qəddim olubdur mu **kimi**.²*

*Tuba boylum, qamətindi sərvü ərərdən **gözəl**,
Gül üzün yanında zülfün sünbülü-tərdən **gözəl**,
Dişlərin dür, ləblərin yaquti-əhmərdən **gözəl**,
Hər sözün bir kəlməsi yüz qəndü şəkərdən **gözəl**,
Müxtəsər şəhdi-dəhanın abi-kövsərdən **gözəl**.³*

Təqdim edilən nümunələrdə söz şəklində olan rədiflər məzmun baxımından da Vaqif şeirinə məxsus fikir yükünün daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Rədifi təşkil edən sözlərin sayı çoxaldıqca şeirin dilindəki ritm və ahəngdarlıq daha da artır. Bu baxımdan Vaqif şeirində iki sözdən ibarət rədiflərin işlənmiş olduğu nümunələr də diqqəti çəkir. Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

*Sərasər bir yerə yığilsa xublar,
Sənin bir muyinə tay **ola bilməz**.
Günəş təki şölə verər camalın,
Belə gözəllikdə ay **ola bilməz**.⁴*

Səfalar gətirib, təşrif buyurdun,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.140

² Yenə orada, s.149

³ Yenə orada, s.182

⁴ Yenə orada, s.35

*Qədəm basdın bizə, qurban olduğum.
Az qala ki, sənin həsrətin bizi –
İncəltmişdi – üzə, qurban olduğum.¹*

*Dilbər, nə deyim, sən kimi canan **ələ düşməz**,
Zülfün kimi heç zülfi-pərişan **ələ düşməz**.
Lə 'lin kimi bir lə 'li-Bədəxşan **ələ düşməz**,
Bir yerdə belə hakimi-Loğman **ələ düşməz**,
Biçarələrin dərdinə dərman **ələ düşməz**.²*

Verilən örnəklərdə ilk baxışda diqqəti çəkən əsas məqam istifadə edilən rədiflərin real düşüncənin, xalq danışığı dilinin məhsulu olmasıdır. Onlar həm də Vaqif şeirindəki xəlqiliyin göstəricisi kimi də diqqətəlayiqdir. Nümunələrdəki rədiflər şeirdə ifadə olunan fikri qüvvətləndirməklə yanaşı, ritmi, musiqililiyi də təmin edir, qulağı oxşayır.

Vaqifin şeirlərində üç sözdən ibarət rədif işlənmiş bir qoşma da vardır. Qeyd edək ki, rədifi təşkil edən sözlər çoxaldıqca şeirin dilində xüsusi ritm və intonasiya əmələ gəlir. Həmin sözlər şeirin dilinə ahəng qatmaqla bərabər, onun yaxşı mənimsənilməsini, yadda qalmasını və tez əzbərlənməsini də təmin etmiş olur. Şairin üç sözdən ibarət rədif işlənmiş məşhur “Hayıf ki, yoxdur” qoşmasının birinci bəndinə diqqət edək:

*Kür qırağının acəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, **hayıf ki, yoxdur!***

Ucu tər cığalı siyah tellərin

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.69

² Yenə orada, s.172

*Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!*¹

Beləliklə, Vaqifin istifadə etdiyi rədiflərə nəzər saldıqda görürük ki, onlar həm şairin şeirlərində yer alan realist düşüncənin ifadəsinə, həm şeirlərin xalq arasında asan yayılmasına və əzbərlənməsinə, həm də ritm və intonasiya cəhətdən zənginliyinə xidmət etmişdir.

Vaqifin şeirlərində işlənmiş rədiflər sələf-xələflik münasibətlərinin göstəricisi kimi də diqqəti çəkir. Aparılan qarşılaşdırma və müqayisələrdən aydın olur ki, Vaqif bir çox hallarda öz sələflərinin işlətdiyi rədiflərdən də bəhrələnməşdir. Eləcə də onun işlətdiyi orijinal rədiflər də sonralar bir çox sənətkarların ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Vaqifin qoşmalarında istifadə olunan rədiflərlə bir çox aşıqların, o cümlədən XVII əsr aşiq şeirinin görkəmli nümayəndəsi Aşiq Abbas Tufarqanlının qoşmalarındakı rədiflər arasında eyniyyət təşkil edən nümunələr çoxdur: “Gəldin”, “Gəlin”, “Yoxdur”, “Xoş gəldin”, “Mən”, “Öp”, “Pəri” və s. Onu da qeyd edək ki, sonralar həm aşiq şeirində, həm də heca vəznli yazılı ədəbiyyat nümunələrində Vaqifin istifadə etdiyi rədiflərdən geniş istifadə edilmişdir. Ədəbiyyatımızda Vaqifin rədiflərini təkrar olaraq işlətmək bir ənənə halını almış, demək olar ki, sonrakı yüzilliklərdə də davam etdirilmişdir.

Beləliklə, Vaqif şeirinin vəzn, qafiyə və rədif baxımından tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan gerçək düşüncə, realist ifadə tərz, xəlqilik və həyatilik kimi əsas məzmun keyfiyyətləri onun istifadə etdiyi vəzn, qafiyə və rədif kimi poetik vasitələrdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Arashlı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.114

VAQIF ŞEİRİNİN DİLİ VƏ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

Molla Pənah Vaqifin şeir dili canlı, koloritli xalq dili idi. Ərəb-fars sözləri və tərkibləri ilə “bəzənmiş” klassik lirikadan fərqli olaraq, Molla Pənah Vaqifin şeirlərində doğma ana dili layları kəskin surətdə üstünlük qazanmışdır. Xalq şairi Səməd Vurğun haqlı olaraq şairin bədii dilinin özünəməxsusluğunu “Vaqifin şirin dili” adlandırmışdır. Molla Pənah Vaqifin şeir dili – Azərbaycan dilinin sadəliyini, xəlqiliyini, incəliyini, gözəlliyini və zənginliyini dolğun şəkildə əks etdirir. Vaqifin şeirlərində Azərbaycan dilinin geniş poetik imkanları canlı şəkildə yaşayır. Onun şeir dilində sadə xalq dilinin aparıcı olması ilə müəyyən dərəcədə əyan-əşrəf dilinin mükəmməl bir sintezi vardır. Xanlıqlar dövründə siyasi hakimiyyətdə bəy-xan nəsiləri ilə birlikdə xalqın nümayəndələrinin də təmsil olunması rəsmi dildə xəlqiləşmə baxımından əhəmiyyətli addıma çevrilmişdi. Bu proses ədəbiyyata, o cümlədən Molla Pənah Vaqifin şeirlərinin dilinə də öz təsirini göstərmişdir. Bundan başqa, Vaqifin şeir dili həm də xalq-aşıq şeirinin yaşatdığı dil ənənələrini də dolğun surətdə əks etdirir.

Bütün bunların üzvi vəhdəti Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli bir şeir dili yaratmışdır. Bu, qəlb şairi Məhəmməd Füzulinin şeir dilindən və üslubundan çox fərqli idi. Bu, hətta xəlqiləşmə baxımından ən yaxın sələfi Saib Təbrizinin “hind səbkisi”ndən çox irəli getmişdi. Bu, özünəqədərki aşığı şeirinin də eynisi deyildi. Molla Pənah Vaqifin şeiri şifahi xalq ədəbiyyatında və xalq-aşıq şeirindəki, klassik Azərbaycan poeziyasındakı ana dili layının, canlı xalq dili faktorunun yaradıcı şəkildə aktivləşdirilməsi və sadə xalq dilinin zəngin imkanlarını ön mövqeyə çəkməsi əsasında formalaşmışdır. Dövrün xalqa yaxın olan zadəgan dilinin im-

kanlarını da özünün şeir dilində yerli-yerində işlətməklə Molla Pənah Vaqif Azərbaycan şeiri tarixində anadilli poeziyanın fərqli örnəklərini yaratmışdır. Azərbaycan filologiya elmi Molla Pənah Vaqifin dilinin ədəbi dilin tarixi inkişafındakı rolunu və yerini çox dəqiq müəyyən etmişdir: “Həsənoğlu-Nəsimi-Füzuli xətti ilə gələn klassik üslubun obrazları Vaqifdə folklor üslubunun materialı olur; klassik üsluba qarşı süni olaraq cəbhə açılır; o ifadələr ki, klassik üslubda xalq ruhunun faktıdır, folklor üslubuna da köçürülür, nəticədə folklor üslubu ədəbi-bədii dili bütövlükdə təmsil etmək iddiasına malik olur”.¹

Heç bir tərəddüd etmədən demək olar ki, çoxəsrlik klassik poetik üslubdakı xəlqi faktorları xalq-aşıq şeiri tərzində yazılmış poeziya nümunələrinə köçürməklə Molla Pənah Vaqif yeni milli ədəbi dili “savaşıq” yaratmaq missiyasını böyük istedadla həyata keçirmişdir. O, çox böyük bacarıqla klassik romantik lirikadakı canlı xalq dili faktları ilə folklor üslubunun milli-xəlqi imkanlarını uzlaşdırmaq və bütün bunları xalq danışığı dilinin reallıqları ilə zənginləşdirməklə milli ədəbi dil yaratmağa nail olmuşdur.

Bu, geniş mənada ədəbiyyatın dilində islahatlar aparmaq demək idi. Çünki klassik Azərbaycan ədəbiyyatında möhkəm yer tutan əruz vəzninin qəlibləri ədəbiyyatda xalqın canlı danışığı dilindən istifadənin genişləndirilməsinə imkan vermirdi. Molla Pənah Vaqifin islahatları sayəsində əruz vəznində yaradılmış qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının yerində heca vəznində sadə, canlı və aydın dildə yazılmış qoşmalar aparıcı istiqaməti müəyyən etmişdir. Yeni tipli bu ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, dövrəyə münasibət və ya ümumi şəkildə məhəbbət duyğuları deyil, konkret olaraq zaman, məkan, bir çox hallarda öz adları ilə tərənnüm olunan insan və sevgi

¹ Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.168

motivləri öz əksini tapmışdır. Molla Pənah Vaqifin şeirlərində xalq həyatından özünün danışdığı dildə söz açılır. Vaqif Azərbaycan xalq danışığı dilinin və folklor üslubunun bütün ruhunu, koloritini, intonasiyasını ədəbiyyata gətirmişdir. Bədii dilin sadəliyi və xəlqiliyi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqiflə müqayisə edilə biləcək şair göstərmək çətindir. Onun şeir üslubundakı “sadəlik əslində dilin bütün rəngarəngliyini dərinlən duyan, onun ecazkar qüvvəsinə bel bağlayan bir rəssam – dilçi – şair təfəkkürünün məhsuludur”.¹ Və Molla Pənah Vaqif dilin geniş daxili imkanlarını üzə çıxarıb, klassik poeziyadan gələn xəlqi imkanlarla uzlaşdırıb, folklor üslubu ilə sintez etməklə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində fərqli bir mərhələ yaratmağa nail olmuşdur. Bu, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi dilinin Molla Pənah Vaqif mərhələsidir. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında İzzəddin Həsənoğlu ilə başlayan anadilli klassik şeir üslubunu milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Molla Pənah Vaqifin şeir dili zəngin və obrazlıdır. Onun şeirlərində demək olar ki, az qala əksər misraların fərqli təşbihləri və epitetləri vardır. O, gerçək həyatı və real insanı obrazlı şəkildə qavramış və özünəməxsus bədii vasitələrlə mənalandırmışdır. Molla Pənah Vaqifin şeirləri kimi, istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri də həyatdan və xalqdan alınmışdır. Bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi və təkrarsızlığı baxımından Molla Pənah Vaqifi Azərbaycan şeirində yalnız Məhəmməd Füzuli ilə müqayisə etmək olar. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan realist şeirinin Füzulisidir. Molla Pənah Vaqif bəzi şeirlərində bir bənddə ardıcıl olaraq hər misrada daxili qafiyələrdən istifadə etməyin təkrarsız nümunəsini göstərir. Nə Vaqifdən əvvəl, nə də ondan sonra bir

¹ Araz Dadaşzadə. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, Elm, 1980, s.210

misra daxilində üç və ya dörd daxili qafiyənin işlədilməsi halına rast gəlmək çətindir:

*Gülnəfəs, bixarü xəş, məhbubi-növrəs, eyşbaz,
Xoşliqa, bürqigüşa, əbrunüma, xatirnevaz,
Aşnadil, dosta mail, nazü istiğnası az,
Qəddi nazik, cismi fərbeh, üzü gen, zülfü diraz,
Çeşmi şux, müjganı ox, qaşı kaman sevmək gərək!*¹

Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi və xəlqiliyi baxımından Molla Pənah Vaqifin şeirləri “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı məcazlarla səsleşir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, Vaqifin şeirlərindəki məcazların da əksəriyyətinin xalq dili xəzinəsindən alınması və aşiq şeiri tərzində ifadə edilməsi onun işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrini xalqın bədii təfəkkürü ilə doğmalaşdırır. Aşağıdakı şeirdə sanki müdrik Dədə Qorqud oğuz gözəllərini təbii el sözləri ilə vəsf edir:

*Əyibdir qəddimi, dəlib bağrımı
Bir kirpiyi oxlu, qaşı kamanlı,
Gözləri can alan cəlladi-sərməst,
Baxıştı hərami, qəmzəsi qanlı.*

*Bir nazik kamallı, bir nazik işli,
Şirin gələcili, şəkər gülüşlü,
Bir mərcan baxışlı, dürdanə dişli,
Bir cəvahir sözlü, sədəf dəhanlı....*²

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.177

² Yenə orada, s.139

Nümunə gətirdiyimiz bu şeir həm də Vaqifin epitetlərdən yaradıcı şəkildə istifadə etməsi baxımından da son dərəcə cəlbedicidir. Belə ki, 5 bənddən ibarət olan qoşmanın 4 bəndi və sonuncu bənddəki “Vaqifəm, sevmişəm bir şux dilbəri” misrasında işarə olunan “dilbər”ə aid epitetlərdən ibarətdir. Qoşmadakı hər misrada şairin sevdiyi “bir şux dilbərin” gözəlliyinin bədii təyinlə ifadə olunmuş iki xüsusiyyəti mənalandırılmışdır. Cəmi 20 misradan ibarət qoşmada Vaqifin “şux dilbər”inə aid 36 epitetdən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan şeirində bir şeirdə bu qədər zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə ifadə edilmiş şeir nümunələrini yalnız Məhəmməd Füzulinin lirikasında axtarmaq olar. “Əyibdir qəddimi, dəlib bağrımı” misrası ilə başlanan qoşma başdan-başa epitetlərlə ifadə edilən, əksər hallarda ilk dəfə Vaqif tərəfindən işlədilmiş bədii təyinlə bəzədilmiş nadir şeirlərdən biridir. Vaqif sevdiyi “şux dilbər”də aşağıdakı kimi fərqli epitetlərlə təqdim edir:

*Bir sərxoş gəzişli, gizli imalı,
Bir Kəbə ziyarət, qiblə nümalı,
Bir mələk şəkilli, huri simalı,
Bir cənnət eşikli, əla məkanlı.*

*Bir durna avazlı, bülbül nəvalı,
Bir İsa nəfəsli, Loğman dəvalı,
Bir bənəfsə iyli, ənbər həvalı,
Bir tazə çəmənli, tər gülüstanlı.*

*Vaqifəm, sevmişəm bir şux dilbəri,
Gözəllər sərdarı, xublar sərvəri.
Ağızlar tərifi, dillər əzbəri
Vilayət içində həm adlı-sanlı.¹*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.139

Ümumiyyətlə, Molla Pənah Vəqifin lirikası bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından da novator xüsusiyyətlərə malikdir. Şair klassik poeziyadan gələn təsvir və ifadə vasitələrini olduğu kimi təkrar etməmiş, onlardan istifadə etdiyi hallarda işlətdiyi məcazlara yeni məna vermişdir. Vəqif əsasən xalq həyatı və məişətində müşahidə etdiyi, xalqın canlı danışıq dilində səsləndirdiyi təşbih və epitetləri görmüş, onlardan yaradıcı şəkildə faydalanmaqla təzə təsvir və ifadə vasitələri yaratmışdır. Vəqifin məcazları xalq canlı danışıq dilinin və el-oba həyatının obrazlı bədii təzahürlərinə xidmət edən orijinal poetik vasitələrdir. Bu məqamda Vəqifin bir sənətkar kimi xalq-aşıq şeiri əsasında formalaşmış bədii təfəkkürə malik olması da mühüm rol oynamışdır.

Molla Pənah Vəqifin lirikası epitetlərlə bəzədilmiş poeziyamızın gəlin obrazı təəssüratı yaradır. Şair hər hansı bir adlı və ya adsız qadın qəhrəmanını epitetlər vasitəsilə qeyri-adi dərəcədə canlandırıdığı kimi, eyni qoşmada haqqında söz açdığı “növcavanı” da bir-birinə bənzəməyən bədii təyinlərlə fərqləndirməyi bacarmışdır. Azərbaycan şeirində eyni şeirdə iki obrazı bir-birindən fərqli şəkildə xarakterizə edən şeirlərə az rast gəlmək mümkündür. Lakin bir şeir daxilində epitetlər vasitəsilə sanki iki fərqli görkəmə malik obraz yaratmaq hər sənətkarın hünəri deyildir. Bu qoşmada istifadə edilən epitetlərin əksəriyyəti obraz yaratmaq sahəsindəki məharətini göstərməkdən başqa, həm də Molla Pənah Vəqifin poetik tapıntıları kimi də əhəmiyyətlidir:

*Bir-birinə həmdəm iki novcavan,
Biri güldür, biri gülgəz yanaqlı.
Biri tər sinəli, ayna əndamlı,
Biri nar məməli, nəsrin buxaqlı.*

...Biri sərəsər ağ, həm siyah telli,

*Biri buğdayıdır, amma şəkili;
Biri xoş qılıqlı, mələk misilli,
Biri sərv boylu, şümşad budaqlı.¹*

Qoşmanın sonuncu bəndindəki “əli çıraqlı” epiteti gözəlliyi bu qədər fəqli rənglərdə görə və qövsü qüzeh qədər cazibəli şəkildə təqdim edən müəllifin də özünəməxsus obrazını tamamlayır:

*Axır cana yetirərsiz Vaqifi,
Ağlayıban götürərsiz Vaqifi,
Bir gün olur, itirərsiz Vaqifi,
O qədər gəzərsiz əli çıraqlı.²*

Şairin “İkisində” rədifli qoşmasında da iki obrazı eyni şeirdə fərqli şəkildə canlandırmaq üçün bədii təsvir vasitələrindən müqayisəli şəkildə istifadə olunmuşdur.

*Səhər-səhər həsrət ilə nəzərdim,
Cüt qoşa nəzərdim iki sinədə.
Birisini qız idi, birisini gəlin,
Nəzər qurban eyləmə ikisinə də.*

*Gəlin bulaqda əl-üzünü yuyur,
Qız deyir gəl gedək, nəzərlər duyur,
Belə gözəl sevmək əldənir qoyur,
Nəzər qurban eyləmə ikisinə də.*

*Gəlinin dodağıdır Təbrizin məti,
Əlli-altmış tükən qızın qiyməti,
Belə gözət sevmək nəzərlər cənnəti,*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, s.138

² Yenə orada, s.138

Can qurban eylərəm ikisinə də.

*Gəlinin yaxası polad iynəli,
Qızın yaxasıdır çarpaz düyməli.
İkisi də bir-birindən öyməli,
Can qurban eylərəm ikisinə də.*

*Kababım olaydı, közüm olaydı,
Yar yanında ötkün sözüm olaydı,
Vaqif deyir: iki gözüm olaydı,
Baxaydım bunların ikisinə də.¹*

Molla Pənah Vaqifin lirikasında təşbihlər – bənzətmələr də kifayət qədər geniş yer tutur. Əvvəla, onun şeirlərində bir çox hallarda epitetlər həm də təşbihlərin funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bir çox məqamlarda Vaqifin işlətdiyi epitetləri təşbih kimi də qəbul etmək olar. Yuxarıdakı şeirdə hər misrada işlədilən epitetlərin mahiyyətində sanki bir təşbih bildirən “kimi” ifadəsi də gizlədilmişdir. Misralardakı “biri laçın gözlü, tərən qəmzəli, biri qırğı başlı, sona cəlvəli” epitetlərindən sonra “kimi” sözünü əlavə etməklə təşbih-bənzətmə yaratmaq mümkündür. Şeirin vəznə, hər misradakı hecaların say nisbəti “kimi” qoşmasının yazılı şəkildə ifadə edilməsinə imkan verməmişdir. Belə hallarda “kimi” sözünü bədii mətnə oxucu özü hiss edə bilər.

Hər şey şübhəsiz, Vaqifin lirikası orijinal təşbihlərlə də möhürlənmişdir. Şeirən əksər təşbihləri birbaşa obrazın mahiyyətini ifadə etdiyi üçün epitetlərdən fərqlənir. Aşağıdakı şeir parçasında sonuncu misradakı “görünür” sözü ondan əvvəl gəlmiş “ağzı pıyaləsən”, “qəddi-minasən”, “yaşıl başlı

¹ Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Çapıoğlu, 2004, s.177

sonalar” ifadələrinin təşbih funksiyasında çıxış etməsini şərtləndirmişdir:

*Ağzi piyaləsən, qəddi minasən,
Neçin oturursan məndən yana sən?
Elə sandım yaşıl başlı sonasan,
Səndə tər cığalı tellər görünür!¹*

Molla Pənah Vaqifin adlı qadın gözəllərinə – Yetərə, Zeynəbə, Bənövşəyə; adsız qəhrəmanlara: gəlinə, şamamaya həsr etdiyi şeirlərində obrazlı bədii düşüncədən doğan orijinal bənzətmələr vasitəsilə obrazın özünəməxsus gözəlliyi poetik baxımdan cazibədar şəkildə mənalandırılmışdır. Bu qəbildən olan şeirlərindəki “səhərdən açılmış təzə lalasan”; “qaşların bənzəyir hilalə, Yetər, / Oxşayırsan yorğun maralə, Yetər; “sərv qəddin sənubərdən gözəldi”; “yanağı laləsən, qaməti dalsan, ağzı şəkər, dili, dodağı balsan, sanasan ki, yorğun, vəhşi maralsan” və sair kimi çoxsaylı bənzətmələr gözəllik nəğməkarının sözün əsl mənasında poeziyanın möhtəşəm gözəllik mənzərələri sevgisini yaratmasına meydan açmışdır.

Şeirlərində “kimi”, “tək” kimi qoşmalardan yaradıcı şəkildə istifadə etməklə Vaqif məhz erkən realist şeirə xas olan mətləbləri özünəməxsus məharətlə mənalandırmağı bacarmışdır. Həyatın ayrı-ayrı problemləri və insanın əməl və rəftarı haqqında hökm çıxaran tənqidi realizmdən, yaxud tövsiyə xarakterli tərbiyəvi çağırışlar edən maarifçi realizmdən fərqli olaraq Vaqifin erkən realist şeir nümunələri olan poetik örnəklərində “kimi”, yaxud “tək” qoşmaları təşbih yaratma üsuluna görə bənzəyənlə bənzədilənin əlaqəli şəkildə mənalandırılmasına xidmət etməklə bərabər, həm də hə-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.120

yati proseslərin tam gerçəkliyini yox, gerşək kimisini, gerçəyə bənzərini əks etdirməyə imkan yaradır. Beləliklə, ümumiyyətlə təşbih yaratmanın zəruri ifadə vasitələrindən biri olan “kimi”, “tək” qoşmaları həm də erkən realizmin bədii ifadə vasitələrindən biri qismində çıxış edir. Aşağıdakı şeir parçasında bənzədilənin xarakterini müəyyən edən “tək” qoşmalı, eyni zamanda mövcud vəziyyətin erkən realistcəsinə təqdimatına da işıq salır:

*Çıxa sarayından canlar alan tək,
Xişmə gələ gəh-gəh qəhri olan tək,
Şahmar zülfü dal gərdəndə ilan tək,
Hərdəm tərpanəndə bulanmaq gərək.*

Təşbih yaratmaq baxımından Vaqif “kimi” qoşmasına daha çox müraciət etmişdir. Əslində “kimi” qoşmasından istifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq, Vaqifin nəzərlərində həyat da, insan da reallıqda olduğundan daha çox gerçəkliyə uyğun olduğu, yaxud da şeirdə tərənnüm edildiyi kimidir. Erkən realizm üçün “kimi” yanaşması ən məqbul təsvir və tərənnüm üsuludur. Ona görə də Molla Pənah Vaqifin şeir yaradıcılığı yazı ilə ifadə edilən və ya bədii mətndə təsəvvür olunan “kimi”lərlə zəngindir. Nə Vaqifin yaradıcılığını, nə də erkən realist ədəbiyyatını “kimi”lərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. “Kimi”lərsiz nəinki Vaqifin gözəlləri bəzəksiz, hətta şairin özü də tək və “çılpaq” qalar. “Kimi” Vaqifin gözəllərinin bəzəyi və libasıdır. Ona görə də Vaqif nəinki təşbih yaradan əsas bədii vasitə kimi “tək” və ya “kimi” qoşmalarından gen-bol istifadə etmiş, hətta “kimi” rədifli ayrıca şeirlər də yazmışdır. Şair həmin qoşmasında “mələk simalı” gözəli “kimi” qoşmasının yaratdığı geniş imkanlar vasitəsilə heyranəmiz bir cazibədarlıqla tərənnüm etmişdir:

*Ey huri liqalım, mələk simalım,
Gözəllikdə olmaz kimsə sən kimi!
Al yanağın həlqə-həlqə yanında
Bənəfşə zülflərin – yasəmən kimi.*

*Gərdənində tellər nə gözəl teldi,
Onların məskəni o nazik beldi,
Nə səngi-mərmərdi, nə bərgi-güldi,
Bu ağ əndam kimi, bu bədən kimi.*

*Qamətin tək heç bir qamət biçilməz
Dodaqların tər qönçədən seçilməz,
Bülbül cəh-cəh vurub güllər açılmaz,
Belə şirin-şirin sən gülən kimi.*

*Nə xoş sitəmkarsan zalimü xunxar,
Onun üçün səndən çox gileyim var,
Bilmənəm ki, sənə nə demiş əğyar,
Xəyalındır məndən genə gen kimi.*

*Vaqifi möhnətü fərağa salma,
Əğyarın sözünü qulağa salma,
Məni öz dərinədən qırağa salma,
Heç aşıq tapılmaz sənə mən kimi.¹*

Göründüyü kimi, burada “kimi” qoşması təşbihyaradıcı bədii vasitədən həm də şeirin ana fikrini ifadə edən sərlövhə səviyyəsinə gətirilib çatdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, xarakterinə görə mübaliğə erkən realizm ədəbiyyatı üçün çox da səciyyəvi deyildir. Çünki erkən

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.43

realizm həyatın və insanın mövcud durumunu poetik cəhətdən mənalandırmağa üstünlük verir ki, bu da xüsusən fantastik mübaliğəyə xüsusi ehtiyac doğurmur. Bununla belə, Vaqif bədii müqayisə vasitəsi kimi mübaliğə yaratmaqdan da tamamilə yan keçməmişdir. Məsələn, aşağıdakı misralarda şair sevdiyi gözəlin qollarını “bir mələkdir, sanasan uçmağa açmış şəhpəri”, qaşını isə “Kəbə minbəri” ilə mübaliğə şəklində müqayisə etmişdir.

*Naz ilə sərxoş gedəndə ol gözəllər sərvəri,
İki yandan mövc vurur zərrin kələğay ucləri,
Bir mələkdir, sanasan, uçmağa açmış şəhpəri,
Rövzei-kuyi Mədinə, qaş Kəbə minbəri,
Arizi üzrə Həcər tərində bəngi sevmişəm.*

Az da olsa Vaqifin şeirlərində litotaya – kiçiltmələrə də rast gəlinir. Mübaliğə kimi, litota da Vaqif üçün bədii müqayisə vasitəsidir. Lakin şairin kiçiltmələri alçaltmağa, aşağılamağa yox, əksinə, obrazı zahiri baxımından kiçik göstərməklə mənəvi cəhətdən ucaltmağa xidmət edir:

*Ey üzü gül, qəddi tuba Safiyə,
Həsrətindən mən şeydaya dönmüşəm.
Qaşların əyrisin yad eylədikcə,
Qamətim əyilib yaya dönmüşəm.*

*Sözün heç ayrılmaz mənim sözümdən,
Odlara yanmışam özüm-özümdən.
Ol qədər yaş tökdüm iki gözümdən,
Dərya tək axıban çaya dönmüşəm.*

*Sən gözəlsən, gəşt edirsən bağ ilən,
Ağ gülə oxşarsan əl-ayağ ilən,*

*Günəş camallısan gül yanağ ilən,
Mən incəlib yengi aya dönmüşəm.*¹

Ümumiyyətlə, Molla Pənah Vaqifin zəngin lirikası erkən yeni dövr şeirində və bütövlükdə, Azərbaycan poeziyasında sənətkarlıq məsələlərini tədqiq edib öyrənmək üçün geniş imkanlara malikdir. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının poetikasını dərinlən öyrənmədən erkən realizm ədəbiyyatının ədəbiyyat tarixindəki fərqli özünəməxsusluğunu müəyyən etmək mümkün deyildir. Vaqifin özünün də çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı yeri və xidmətləri yaradıcılığının poetikasını əsaslı şəkildə araşdırıb ümumiləşdirilməklə daha elmi şəkildə müəyyənəşdirilə bilər.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.58

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ MƏTNLƏRİNDƏ BƏDİİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ VƏ VAQIF ŞEİRİNİN DİLİ

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi mətnlərində bədii dil məsələləri həm ədəbiyyatşünaslığın, həm də dilçiliyin aktual problemlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, filoloqlar və tədqiqatçılar bədii dil əsasında mətnin semiotik strukturunu, işarələr sistemini, metaforik qatlarını, sətirlərin mənalarını müəyyənləşdirə bilirlər. Klassik mətnləri başa düşmək isə tədqiqatçıdan xüsusi bir qabiliyyət və istedad tələb edir, orta əsrlər bədii dilinin kodlarına, rəmzlər sisteminə, təsəvvüflə əlaqəsinə bələd olmaqla həmin mətnləri təhlil etmək mümkündür. Əks halda bədii mətnin izah və şərhlərində səthiliyə və yanlışlığa yol veriləcəkdir. Buna görə də XVIII əsrə aid mətnlərin dil və üslub xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün ilk növbədə onun qaynaqlarına bələd olmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, ərəbdilli, daha sonra farsdilli ədəbiyyatın yaranması və inkişafından başlayaraq anadilli şeirdə də dil baxımından dəyişikliklər baş verir. Təhsilin mollaxanalarda və mədrəsələrdə islami biliklər əsasında olması getdikcə ərəb dilinin türk dili üzərində nüfuzunun artmasına səbəb olur. Sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, islam dinini qəbul etmiş bütün türk xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətində baş verən dəyişikliklər dil səviyyəsində də özünü büruzə verir. Milli vəzn olan heca ölçüsünün ərəb şeir ölçüsü olan ərurun qəlibinə uyğun gəlməməsi getdikcə ərəb və fars sözlərinin Azərbaycan dilinə nüfuz etməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, getdikcə yazılı ədəbiyyatda heca vəznini “sıxışdıran” ərur ölçüsünün tələbi ilə leksik tərkibdə yadlaşma meyilləri özünü göstərir. Mövcud qaynaqlara əsasən XIII əsrdən etibarən anadilli şeirimizdə özünü göstərməyə başlayan izafət tərkibləri, ərəb, fars ifadə və sözləri XVIII əsrə

kimi artıq dildə stabil leksik tərkib statusu qazanır. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, söz mülkünün şahı Məhəmməd Füzulinin poeziyası üç dilin xüsusiyyətlərini daşımaq və özündə əks etdirmək baxımından xüsusilə fərqlənir. Füzuli ədəbi məktəbinin yaranması isə XVI əsrdən sonrakı bədii dilin taleyini həll edir. *“XVIII əsrdə klassik üslubun davamı, əsasən, Şirvan şairlərinin yaradıcılıq fəaliyyətində özünü əks etdirir. Onların dilində Füzuliyənə ifadələr işlədilir. Bu baxımdan xüsusilə Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani (XVIII əsrin birinci yarısı), Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Baba Şirvani (XVIII əsrin ikinci yarısı) kimi şairlərin dil-üslub təcrübəsi maraq doğurur”*¹. Füzulinin dili sadəcə leksik səviyyədə deyil, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə də obrazlılığın artması ilə səciyyələnir.

Nizami Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasının XVII əsrdən başladığını qeyd edir². XVII əsrdə bədii dili cilalayan, fərdi üslubu axtarırları ilə diqqəti cəlb edən bir şairdən – Qövsü Təbrizidən bəhs etmək mümkündür. Yusif Seyidova görə, Qövsü Təbrizi XVII əsrin mədəni-tarixi həyatında baş verən böhrandan şəərəflə çıxmış; sələfləri olan Nəsimi, Xətai və Füzulinin yaratdığı bədii dili cilalayaraq özünün xələfləri olan XVIII-XIX əsr şairlərinə bir örnək olmuşdur. Bu baxımdan, Vaqif, Vədadi, Zakir və Seyid Əzim Şirvani kimi söz ustalarının adını qeyd edən alim, beləliklə, onu XVII əsrdə bədii dili yüksək bir səviyyəyə çatdıran şair olaraq təqdim etmişdir.³ Əslində Qövsü Təbrizi də bədii dil və üslub baxımından Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısıdır

¹ Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 686 səh., s.397

² Yenə orada, s.370

³ Seyidov Yusif. Əsərləri. 15 cildə, 3-cü cild (Nəsiminin dili; Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. 11-18 əsrlər; Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqinə bir nəzər. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 566 s., s. 386

və onu “XVII əsrin Füzulisi” olaraq təqdim edən tədqiqatçı-lar öz fikirlərində haqlıdırlar. Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbiyyatında və dilində xəlqiləşmə hərəkətinin əsas şəxsiy-yətlərindən biri kimi Qövsü Təbrizinin adını qeyd edir. Qövsü Təbrizini əruz vəznini xalq dilinə uyğunlaşdıran bir müəllif kimi tanıdır, həm də bu, sadəcə leksik səviyyədə deyil, sin-taktik qəliblərdə də özünü büruzə verir.¹ XVIII əsrdə bədii dildə folklor üslubunun qüvvətlənməsində, təbii ki, Qövsü Təbrizinin şəirdə qoyduğu bu özülün də böyük rolu olur.

XVI əsrdə folklor üslubunun da Şah İsmayıl Xətayi, Aşıq Qurbani, daha sonra Məhəmməd Əmani və digərlərinin yaradıcılığında geniş təşəkkül tapması XVIII əsrdə xəlqiləş-mənin əsaslarını təşkil edir. XVIII əsrdə bədii dildə milliləş-mə və xəlqiləşmə məhz XVI əsrdən etibarən başlanan ənə-nənin davamı kimi ortaya çıxır.

Qeyd edək ki, ədəbi dilin formalaşmasının təməlində bədii üslub dayanır. Həmin dövrdə bədii üslubun mövcud formaları Əbdüləzəl Dəmirçizadə tərəfindən aşağıdakı şəkil-də təsnif edilir: a) klassik şeir üslubu; b) dini-təbliği şeir üs-lubu; c) qoşma üslubu; ç) bədii nəsr üslubu; d) şifahi ədəbiy-yat-folklor üslubu.²

Göründüyü kimi, XVI əsrdən başlayaraq bədii dilin üs-lubi çalarları rəngarəngləşməklə yanaşı, görkəmli dilçi Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi şifahi ədəbiyyat-folklor üslubundan qoşma üslubunun xüsusi olaraq ayrılması XVIII əsrdə yazılı ədəbiyyatda da bu üslubun hakim olacağından xəbər verir. Həqiqətən də, Vəqif və Vədadi üslubu da müəy-yən mənada qoşma üslubu üzərində təşəkkül tapır. Bu üslub dilin sadələşməsi və xəlqiləşməsi yönündə aparıcı mövqedə

¹ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 səh., s.428

² Dəmirçizadə Əbdüləzəl. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 səh., s.232

dayanır. Dilçi alim Nizami Xudiyevin fikrincə, “*Dil o qədər ictimailəşir, fəlsəfi ümumiləşdirməyə məruz qalır ki, obrazlılıq səviyyəsi aşağı düşür – sözlər, ifadələr birbaşa müstəqim mənasında işlənir və beləliklə, dildə realizm keyfiyyət həddinə çatır*”¹. Vidadinin bədii dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən realist meyillərin bədii dildə XVIII əsrdə xüsusi olaraq gücləndiyini və bunun isə obrazlılığa öz təsirini göstərdiyini vurğulayan Nizami Xudiyev buna nümunə kimi “Müsibətnamə” əsərini göstərir.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında xəlqiləşmə, Osmanlı türk ədəbiyyatında isə məhəlliləşmə cərəyanı xüsusi bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Tədqiqatçılar tərəfindən məhəlliləşmənin səciyyəsi aşağıdakı şəkildə verilir:

- Atalar sözü və deyimlərə yer vermək;
- Heca vəznə ilə şeir yazmaq;
- Gündəlik həyat səhnələrini və real təbiət ünsürlərini şeirdə əks etdirmək;
- Xarici aləmə yönəlmiş istiqamətdə şeirlər qələmə almaq;
- Danışiq dili ünsürləri və özəlliklərindən istifadə etmək;
- Bütövlükdə və ya əksər hissəsi türkcə sözlərdən ibarət şeir söyləmək;
- Tarixi hadisələrə biganə qalmayıb bunları da şeirdə əks etdirmək.²

Məhəlliləşmə və ya xəlqiləşməni əks etdirən bir çox əsərlər mövcuddur. Bunlardan biri də “Şəhriyar” dastanıdır. Bu möhtəşəm abidənin bədii üslubi çalarları da diqqəti cəlb edir və tədqiqatçıların fikrincə, bu dastanın poetik dili həmin

¹ Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 686 səh., s.402

² Tanyıldız Ahmet. Klasik Dönem Türk Şiirinde Atasözü ve Deyim Kullanımı Bir Akımın Göstergesi midir? Türkiyat Araştırmaları, s.93-105, s.98

əsrdə artıq milli şeir üslubunun normativləşdiyini nümayiş etdirir.¹

Görkəmli dilçi alim Tofiq Hacıyevin də tədqiqatlarında XVIII əsrdə bədii dil məsələlərinə toxunulub. Görkəmli alimə görə, XVIII əsrdə bədii üslub iki qoldan inkişaf etmişdir: klassik-divan dili və xəlqi-danışıq dili.² Bu üslublar, təbii ki, öncəki əsrlərdə də mövcud olmuşdur. Lakin daha öncəki əsrlərdə klassik üslub aparıcı mövqedə olmuşdursa, XVIII əsrdə vəziyyət folklor üslubunun xeyrinə dəyişmişdir. Təbii ki, bütün bu üslubi dəyişmələr nəticədə dildə də dəyişmələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Görkəmli alimə görə, XVIII əsrdə Vəqifin dilinin öndə olması bədii üslubun səciyyəsinə təsir göstərmişdir. *“1. Dil materialının həcminə görə Vəqif çox irəlidir; 2. Vəqifin müəllimliyi, dövlət idarəsində yeri onun şeirlərinin daha tez və daha geniş yayılmasına imkan vermişdir; həm də Vəqif siftədən xalq şeiri janrlarında yaratdığından Vidadidən qabaq bu üslubun lideri olmuşdur”*.³

Tofiq Hacıyev Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafını yüksək dairənin və sarayın milli dilə və ədəbiyyata münasibəti ilə bağlı olduğunu xüsusi qeyd edir, hətta XVII-XVIII əsrlərdə baş verən hadisələrin, Azərbaycanın siyasi və ictimai həyatında yaşanan olayların ədəbi-mədəni duruma da ciddi təsir göstərdiyini vurğulayır. Klassik üslubun zəifləməsi, Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarının onun poetikasının sönük əksləri olması bədii dilin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, obrazlılıq səviyyəsinə ciddi şəkildə təsir göstərir. XVIII əsrdə bədii üslub məsələlərindən bəhs edən alimlər, həm Nizami Xudiyev, həm də Tofiq Hacıyev bu məsə-

¹ Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 686 səh., s.434-435

² Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012, 476 səh., s.473

³ Yenə orada, s.437

ləni nəzərdən qaçırmırlar: *“Doğrudur, XVII əsrdə yazılı ədəbiyyatın – Füzuli məktəbinin görkəmli nümayəndələri var: Məsihi, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və başqaları kimi (hətta XVIII əsrin əvvəllərindən onun ikinci dərəcəli nümayəndələri də yazıb-yaradırlar: Nişat, Şakir və Məhcur Şirvanilər kimi). Ancaq bunlar ədəbiyyat sənətini Füzuli səviyyəsinə qaldıra bilmədikləri kimi, ədəbi dil sahəsində də yenilik yarada bilmirlər. Bunlar Füzulinin yolunu ətalətlə gedirlər, onun üslubunu mexaniki iş kimi icra edirlər. Sanki onun hərfini zədələməkdən qorxurlar. Füzulini öyrənirlər, lakin ona tarixilik baxımından yanaşmırlar; bu sənətə doqma kimi baxır, onu müasirləşdirmirlər. Bu cəhət Məsihidə daha tipik şəkildə nəzərə çarpır”*¹.

Tofiq Hacıyev klassik ədəbi dildə mövcud durğunluğu şairlərin Füzuli ənənəsini qıra bilməməsi, yaradıcı ola bilməmələri ilə əlaqələndirir. Zəifləyən, təkrarlanan, şablona çevrilən klassik üslubun yanında folklor üslubunun getdikcə daha çox inkişaf etməsi isə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii dilin inkişaf səviyyəsini göstərir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsi olan Molla Pənah Vəqif yaradıcılığını “ədəbi hadisə” adlandıran Tofiq Hacıyev onun bədii dilin xəlqiləşməsində olan misilsiz xidmətlərini nəzərdə tutaraq bu qənaətə gəlir. Həqiqətən də, Azərbaycan poeziyasında realizmin məhz Vəqif yaradıcılığında bir ədəbi məktəbə çevrilməsi XVIII əsrin dil mənzərəsini tamamilə dəyişdirir². Beləliklə, XVIII əsrdə bədii dil mənzərəsinin daha çox Vəqif yaradıcılığı və məktəbi əsasında formalaşdığını qeyd etmək mümkündür.

¹ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012, 476 səh., s.408

² Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012, 476 səh., s.453

Tədqiqatçılar tərəfindən belə bir fikir irəli sürülür ki, hansı millətin şair və yazarlarının sayı çoxdursa, həmin xalqların bədii dili daha cilalanmış olur və bədii üslub daha yaxşı inkişaf edir. Çünki söz sənətkarları adi dili bədiiləşdirən və cilalayan, məcazlar sistemi ilə sətiraltı mənalar əlavə edən şəxslərdir. Bədii dil məsələlərinin araşdırılması ahəng, vurğu, ritm ilə əlaqədar fonetika, poetika baxımından semasiologiya, ifadə üsulları cəhətdən morfologiya və sintaksislə əlaqəsi var¹.

Bu baxımdan XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı şairlərin sayca çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir və onlar bədii üslubun yeni çalarlar qazanmasında böyük rol oynayırlar. Hər bir şairin fərdi üslubu mətnlərarası əlaqədə klassik ədəbiyyatla bir körpü rolunu oynasa da, bədii dil axtarışlarında yaradıcılıq imkanlarını ortaya qoyması bədii dilin müxtəlifliyinə xidmət edir.

Əslində şair də gündəlik danışqda hər kəsin istifadə etdiyi sözlərdən istifadə edə bilən bir şəxsdir. Lakin şairin qələmində həmin sözlər bədii rəng alır və fərqli bir məzmun əxz edir. Beləliklə, sadə və adi sözlər belə bədii dildə müəyyən yeni anlam qazanır, müxtəlif assosiativ məzmunla yüklənir. Şair öz zehmində nəzərdə tutduğunu oxucusuna və ya dinləyicisinə çatdırı bilirsə, böyük uğur qazanmış olur. Bu, artıq onun söz üzərində bədii ustalığı ilə bağlıdır². Təbii ki, bu baxımdan dil və nitq, dil və fərdi bədii üslub problemlərini də araşdırmaq lazım gəlir. Fərdi üslubda fərqli mənə qatlarını şairlər məhz söz-parollar vasitəsilə yaradırlar³. Bildi-

¹ Üst Sibel. Dilbilimsel İnceleme Yöntemleri ve Klâsik Türk Edebiyatı. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2014, 7/2, s.125-146

² Özerol Nazmi. Klasik Türk Şiirinde “Ömr”E Dair. Journal of Turkish Language and Literature, Volume:7, Issue:2, Spring 2021, (429-462), s.431

³ Kuzu Fettah. Söz (Parole)-Dil (Langue) Dönüşümü Çerçevesinde Şiir Dili (Klâsik Türk Şiiri Bağlamında). Ekev akademi dergisi Yıl: 20 Sayı: 65 (Kış 2016), s.239-252, s.240

yimiz kimi, orta əsrlərdə ortaq simvollar, məcazlar bir növ ortaq bədii dil anlayışını formalaşdırır. Bu baxımdan tədqiqatçılar bəzən müəyyən suallar ətrafında düşünülər: gül və ya bülbül nə zamandan etibarən simvollaşdırılmışdır. Yaxud mey nə zamandan etibarən poetik sistemdə bədii üslubi çalar qazanmışdır? Lakin bu da faktdır ki, klassik bədii dilin simvolları birdən-birə formalaşmayıb, müxtəlif şairlərin üslublarında müqəyyəd mahiyyət kəsb edib və hətta ədəbi məktəb sistemində, nəzirə yarışmalarında qəlibləşmiş bədii dil anlayışından bəhs etmək mümkündür. Klassik bədii dil buna görə orijinal olmaqdan daha çox təqlidi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Təbii ki, bunu səciyyəvi xüsusiyyət kimi qeyd etmək olmaz. Bir çox hallarda fərdi üslubları ilə önə çıxan, poeziyasında yeni məcazlar yaradan şairlərin də sayı az deyildir. Amma klassik ədəbiyyatın ümumi mənzərəsində təqlid, təkrar və eyniyyət əsas əlamətlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir¹.

Fikrimizcə, XVIII əsr klassik türk ədəbiyyatı üçün səsləndirilən aşağıdakı fikirləri Azərbaycan poeziyasının da həmin dövrü üçün səsləndirə bilərik. *“XVIII əsr klassik türk şeirində sinonim və yaxın mənalı sözlər beytləri bədii cəhətdən qüvvətləndirən üslubi elementlər kimi üzə çıxır. Sinonim və yaxın mənalı sözlərin eyni beyt içərisində ərəb, fars və türkcə qarşılıqlarının verilməsi eyni mənə ətrafında bir işıq həlqəsinə çevrilən sözlərlə mənası verilməyə çalışılan məfhumların oxşar sözlərlə ifadə edilməsi ilə bağlıdır”*². Tədqiqatçı bu cür poetik sistemin bədii dildə ritmikliyə də xidmət etdiyini də vurğulayır. Səs sistemindəki ritmlərin və səslərin ahəngi şeirin ahəngdarlığını daha da artırır. Eyni zamanda

¹ Yenə orada, s.240, s.242

² Yazar İlyas, Kaplan Orhan. XVIII. Yüzyıl Klâsik Türk Şiirinde Eş Anlamalı, Yakın Anlamlı ve Aralarında Anlam İlgisi Bulunan Kelimelerin Stilistik Açından Kullanımı: Şeyh Gâlib, Nedîm ve Koca Râgib Paşa Örneği. TÜRÜK, Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 2014 Yıl:2, Sayı:4, sayfa: 219-241, s.239

sinonimlik və yaxın anlam dairəsinə malik sözlərin verilməsi mənə ahəngdarlığına da xidmət edir. Bu isə klassik üslubda söz seçiminin çox böyük əhəmiyyət daşıdığını və beyt içərisində onların mühüm estetik əhəmiyyəti olduğunu göstərir. Vaqifin dili bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

*Vəhdətim, xoşgünüm, söhbətim, dəmim,
Fəğfurum, qeysərim, Cəmşidim, Cəmim,
Xosrovum, xaqanım, şahi-əzəmətim,
Padşahım, həm əla sultanım mənim¹.*

Göründüyü kimi, bu qoşma bütünlükdə sinonim paralellər üzərində qurulmuşdur. Vaqif əslində özündən öncəki bədii dil materialını xəlqiləşdirmiş, Nəsimi, Füzuli kimi təriqətə bağlı şairlərin istifadə etdikləri dil vahidlərini məcazi anlamlarında deyil, gerçəklik elementi kimi təqdim etmişdir. Qoşmanın sonuncu bəndində Kəbə və Həblülmətin ifadələri Nəsimi şeirində olduğu kimi, hürufilik məcazları ilə deyil, bir bənzətmə elementi kimi çıxış edir:

*Həblülmətin zülfün, Kəbə üzündür,
Mehrabım, mənbərim qaşın, gözündür,
Vaqifəm, ey sənəm, sənin sözündür
Gecə-gündüz fikrü xəyalım mənim².*

Hürufi mətnlərində insan üzü hər fərf simvolu ilə təqdim edilir, Vaqif üçün isə bu cür obrazlılıq gözəlliyin dərəcəsi ilə bağlıdır.

Qurandır anın surəti, aydır Nəsimi, şək degil,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh., s.66

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh., s.66

*Münkir əgər yox derisə, uş **müshəf**, uş təfsirimiz¹.*

Nəsimi surəti Qurana bənzətdiyini açıq şəkildə yazıb, münkiri də təsfirdən faydalanmağa çağırırsa, Vaqif “həblül-mətin” ifadəsindən istifadə edir. Təbii ki, sözün gerçək mənasında bir gözəlin surətini Qurana bənzətmək cürətsizliyindən qaynaqlanan bir ifadəyə müraciət edir. Nəsiminin dilində istifadə edilən “niqab” sözü də Vaqifin leksikasında ənənəvi semantikasını itirir və gerçəkliyi əks etdirən bir dil vahidinə çevrilir:

***Niqab** çəkib məndən yaşınma, zalım,
Pərişan olubdur mənim əhvalım,
Əqlü huşum mənim, fikrü xəyalım
Şux gözdə, qəmzədə bəstədir, ay qız!²*

Vaqif gözəlin yaşınmamağını, Nəsimi isə yaşınmağını bildirir:

***Yaşın niqab** içində ki, hüsnündən ey pəri,
Qopar fəğanü fitneyi-axırzaman olur³.*

Təbii ki, niqab Nəsiminin dilində təcəlli ilə bağlıdır və XVIII əsrdə bu ifadə artıq heç bir dini məna ifadə etmir. Vaqif gözəlin açıq-aydın təsvirlərini yaratmaqla XVIII əsrdə bədii dildə etnoqrafik çalarlarla yanaşı, konkret təsvirlər də yaradır:

*Bir buxağı turunc, sinəsi meydan,
Bir sözü cəvahir, mirvari dəndan,*

¹ Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, Lider, 2004, 336 səh., s.79

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh., s.36

³ Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı, Lider, 2004, 336 səh., s.224

*Bir maral baxışlı, kirpiyi peykan,
Bir qaşları zülfüqara aşiqəm¹.*

Vaqif digər bir qoşmasında ənənədəki gözəlin mələk və pəri olmasına da işarə vurur:

*Gözəl çoxdur, mələk, pərizad da var,
Gəlsin görüm, hansı sən süfatda var.
Nə şəhdi-şəkkərdə, nə nəbatda var
Ləblərində olan ləzzət, sevdigim²!*

Şairin dilində gözəl mələk və pəriyə bənzədilməklə yanaşı, sinonim mövqedə də çıxış edir, hətta mübaligəli şəkildə gözəlinin daha üstün olduğunu vurğulayır. Digər misralarda isə gözəlin ləbi şəhdi-şəkərə və nabata bənzəldilir, Vaqif realist təsvirləri ilə bədii dilin real cizgilərini yaradır. Digər bir qoşmada da mələk sözünün qarşılığının gözəl sözünə veril-məsi Vaqifin dilində klassik pünhan və mücərrəd sevgilinin artıq konkret təsviri verilməyə başlanır:

*Sallana-sallana dövlətxanadan,
Bir çıxsa boyinə qurban olduğum.*

*Göydə mələk, yerdə insan gözəli
Sənsən, xoş xoyinə qurban olduğum³.*

Agah Sırrı Levend klassik şairlərin ərəb və fars dilini türk dilli ədəbiyyata uyğunlaşdırdıqlarını, bu istiqamətdə bö-yük işlər gördüklərini, əslində ərəb və fars şairlərini təqlid etdiklərini, üstəlik türk dilində yazmağı problemə çevirdik-

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh., s.54

² Yenə orada, s.64

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh., s.65

lərini, ana dilinin yetərsizliyindən şikayət etdiklərini qeyd edir: *“Türk şairlərinin ədəbiyyata gətirdikləri məcazlarla bağlı bütün söz və deyimlər farsca idi. Məfhumların, demək olar ki, hamısı İran tarixindən, köhnə İran əfsanələrindən alınmışdı. Buna görə də türkcə sözlərə o qədər ehtiyac qalmırdı”*¹. XVIII əsrə qədər Azərbaycan şeiri də bu vəziyyətdə təşəkkül etmişdi və Vaqif məhz belə bir ənənə üzərində yeni bir bədii dil formalaşdırır, sadə və anlaşıqlı dildə mənzumələr yaradırdı. Bir əsr sonra Azərbaycan tənqidinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən Vaqifin dilinin klassik şairlərə, xüsusilə də Füzuliyə nisbətdə olduqca təqdir edilməsi təsadüfi deyildi. O, “Nəzm və nəsr” başlıqlı məqaləsində görkəmli şairi aşağıdakı epitetlərlə tərif edirdi: *“nadir vücud gələn”, “xəyalatında təsir olan”, “rəhnüma”* şair və s.

Həqiqətən də, Azərbaycan ədəbi-bədii dilində Vaqif mərhələsi xüsusi bir pillə sayıla bilər. Məhz Vaqif yaradıcılığında alınma sözlərə yad münasibətin göstərilməsi dilin milliləşməsi istiqamətində mühüm amillərdən olur. *“Alınma sözlər və ya dil ünsürləri bu hüdudu keçərsə, dilin müstəqil inkişafının qarşısı alınmış olar və dil tədricən məhvə uğraya bilər. Buna görə də yazı dilinə gətirilən hər bir dil vahidinin mənimsənilib-mənimsənilmədiyi, daxil olduğu dilə üzvi surətdə qarışb-qarışmadığı, o dilin zənginləşməsinə xidmət edib-etmədiyi nəzərə alınmalıdır”*². XVIII əsrdə bədii dilin istiqamətinin dəyişdirilməsi məhz Vaqifin xidmətləri ilə bağlı idi. Molla Pənah Vaqif Azərbaycan klassik şeirində yeni bədii dilin təşəkkülündə mühüm xidməti olan bir şəxs olmuşdur. Məhz onun bədii dilində ənənəvi məcazlar yeni mə-

¹ Sırrı Levend Ağah. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 472 s., s.227

² Gulusoy İlkin. (2018). Kavsi Tebrizi Şiirlerinin Dilinin Leksik Özellikleri Üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(2), 771-787, s.774

na qazanmış, Vaqif klassik şairlərin dolayı məcazlarla vəsf etdikləri gözəli açıq-aydın bənzətmə və təyinlərlə mədh etmişdir. Nəsimi və Füzuli poeziyasında gördüyümüz çoxqatlı və çoxlaylı məcazlar sisteminə artıq Vaqif şeirində rast gələ bilmirik. Nümunə üçün Nəsiminin dilində işlənmiş “xə-dəng” sözünə diqqət yetirək.

Nəsimi:

*Qaşın yayı fərağindən xədəngin kimi incəldim,
Necə bir çəkdirər eşqin mənə zülmün, nə gücdür bu?¹*

Vaqif:

*Can mülkünə verməm saçının dəngin,
At canıma kirpiklərin xədəngin,
Ta ki, gördüm yanağının mən rəngin,
Düşmüşəm bir oda, közə, Fatimə!²*

Göründüyü kimi, Vaqifin dilində klassik ifadələr, təş-behlər, epitetlər daha real mənaları ilə istifadə edilir. Nəsi-minin dolayı yolla söylədiyi ifadəni Vaqif “At canıma kir-piklərinin xədəngin (oxun)” şəklində istifadə edir. Araz Da-daşzadənin qeyd etdiyi kimi, Vaqifin bədii dildə xidmətlə-rindən biri də məhz klassiklər tərəfindən istifadə edilmiş söz-lərin milliləşməsi ilə bağlı gördüyü işlərdir. Qoşma üslubun-da şeirlərdə “xədəng” sözünün istifadəsini də Vaqifin adı ilə bağlamaq mümkündür: “*XVIII əsr şeirinin poetikası, ilk növbədə, Azərbaycan xalq dilinə və yaxud bu dildə tamamilə doğmalaşmış söz və ifadələrə arxalandıqda uğurlar qazanır, ədəbi prosesi zənginləşdirməyə kömək edir. Həmin əsrdə*

¹ Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı, Lider, 2004, 336 səh., s.263

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh., s.31

Azərbaycan dili əsrlər boyu çulğalaşmış, bədii fikrində dərin köklər salmış yad, xarici ifadə tərzindən, tərkiblərdən silkinmiş, ana dilinin xəzinəsindən müxtəlif şəkildə istifadə etməyə doğru ciddi addım atmışdır”¹. Təbii ki, bütün bunlar, ilk növbədə, Vaqifin bir ədəbi məktəbə çevrilən yaradıcılığı sayəsində olmuşdur.

Əbdüləzəl Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, XVIII əsrdə aparıcı üslublardan biri də klassik şeir üslubudur. Bunu Füzuli ədəbi məktəbinin davamı olaraq da adlandırmaq mümkündür. Bu əsərlərin bədii dil xüsusiyyətlərini Ə.Dəmirçizadə aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmişdir:

1. Azərbaycan dilinin qayda-qanunları aparıcı olmuşdur.

2. Azərbaycan dilində işlənən sözlər daha çox feillərdir. Xüsusilə isim və sifətlər alınma sözlərlə ifadə edilmişdir.

3. Füzulinin əsərlərində olduğu kimi bu dövrdə ərəbcə və ya farsca feillər öz əslinə uyğun deyil, analitik feillər kimi işlənilmişdir.

4. Frazеoloji ifadələrin işləkliyi çoxdur.

5. Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərin işləkliyi diqqəti cəlb edir.²

XVIII əsrdə bədii dillə bağlı bütün bu ifadələrin klassik üslubda yazılmış şeirlərdəki mənzərəsini görmək üçün Molla Vəli Vidadinin aşağıdakı qəzəlini nümunə olaraq vermək istərdik:

*Şəhdabi-ləbin sağəri-peymanə tək, ey dust!
Dür-ci-dəhənin höqqeyi-dürdanə, tək ey dust!
Gülzari-behişt tək açılıb rövzeyi-hüsnün,*

¹ Dadaşzadə Araz. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Məqalələr. Bakı, Təhsil, 2017, s.233

² Dəmirçizadə Əbdüləzəl. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. I hissə. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1979, 257 səh., s.232-235

*Bimar gözün nərgisi-məstanə tək, ey dust!
 Ol dəm ki, göründü gözümə şəmi-cəmalın,
 Yandırdı məni şövq odu pərvanə tək, ey dust!
 Fikr eylədi ahu gözünü xəstə Vidadı,
 Düşdü yenə səhralara divanə tək, ey dust!¹*

Qəzəlin dili göründüyü kimi, ərəb və fars söz və tərkibləri ilə zəngindir. İzfətlərin işləkliyi (*şəhdabi-ləb, sağəri-peyman, dürci-dəhən, höqqeyi-dürdanə, gülzari-behişt, rövzeyi-hüsn, nərgisi-məstanə, şəmi-cəmal*) ilə seçilən qəzəlin dili XVIII əsrin xüsusi məktəb görməmiş insanı üçün anlaşılmazdır. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, daha çox isim və sifətlər alınma sözlərlə ifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilinə məxsus sözlər daha çox feillərdir: *açılıb, göründü, yandırdı, düşdü*. Ə.Dəmirçizadənin 3-cü maddədə qeyd etdiyi kimi, ərəb dilindən alınmış fikir sözü “eylədi” köməkçi feili ilə işlənib, analitik feil yaratmışdır.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Təsir Təbrizinin aşağıdakı qəzəli isə tamamilə Füzuli ruhunda və dilində qələmə alınmışdır:

*Bənim tək heç kimün əhvalı dərhəm olmasun, ya Rəb,
 Qəribü bikəsü biyarü həmdəm olmasun, ya Rəb.
 Vətən xüldindən irag ayrı düşmüş hurü rizvandan,
 Gər adəm nəslidür, mövhaci-adəm olmasun, ya Rəb.
 Qəfəs ilə qənaət eyləmiş quş bağü gülşəndən,
 ... içdügi qan, yedügi qəm olmasun, ya Rəb.
 Dolu minayi-mey tək olmuşam əhbab əlindən rədd,
 Qərini ahü əfğan çeşmi-pürnəm olmasun, ya Rəb.
 Əzəldən beyət etmiş lalə tək dərdimlə dərmanım,
 Cigər dağına könlün qanı mərhəm olmasun, ya Rəb.*

¹ Molla Vəli Vidadı. Əsərləri. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 128 səh., s.58

*Məgər təğyir ola, Təsir, Həqdən bəxtü iqbalın,
Xəti-nəqşi-cəbinün xətti-xatəm olmasun, ya Rəb¹.*

Beləliklə, XVIII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarının bədii dilində baş verən yeniliklər sadəcə müəyyən feillərin analitikləşməsi, milli şəkilçilərdən istifadəsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan klassik üslubda yenilik müşahidə olunmasa da, XVIII əsrdə folklor üslubu və ya Vaqif üslubu bədii dilin inkişafında xüsusi rol oynayır. Qəzəldə hiss olunan Füzuli kədəri və təkliyi elə dahi şairin də bədii dil imkanlarının təqlidi yolu ilə verilir.

XVIII əsr bədii dili bir neçə üslubda özünü göstərmiş, hər bir üslubun səciyyəvi dil özəllikləri həmin mətnlərin poetik qatında əks olunmuşdur. Klassik üslub daha çox Füzuli əənənəsində ərəb və fars sözləri ilə zəngin bədii nümunələrin ortaya çıxması ilə səciyyələnmiş, Füzuliyənə məcazlərin istifadəsi özünü göstərmişdir. Folklor və ya qoşma üslubu isə XVIII əsr şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqifin yeni ruhlu və yeni leksik-üslubi imkanları ilə seçilən şeirləri ilə yadda qalmışdır. Molla Pənah Vaqif həm çağdaşları üçün bir örnək olmuş, xalq tərəfindən sevilmiş, sonrakı əsrdə də onun üslubu Azərbaycan bədii üslubunun xüsusi bir mərhələsi olmuşdur.

¹ Təsir Təbrizi. Türkçə şeirləri (Transfoneliterasiya və fotofaksimile). Bakı, Nurlan, 2011, 56+24 s., s.45

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA MOLLA PƏNAH VAQIFIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vaqif (1717-1797) həm də məşhur siyasi xadim olmuş, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirin baş vəziri kimi xanlığın daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynamışdır. Dövrünün tanınmış ziyalılarından olan Vaqifin həm siyasi xadim, həm də şair kimi fəaliyyəti öz müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Dövlət xadimi kimi böyük nüfuza malik şair Qarabağın mədəni cəhətdən inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, həm yazdığı şeirləri, həm də siyasi fəaliyyəti ilə öz xalqına xidmət göstərmişdir. Onun klassik ənənələrlə xalq yaradıcılığının vəhdət təşkil etdiyi əsərləri xalq tərəfindən çox sevilmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, Vaqifin həm həyatı, həm də yaradıcılığı siyasətin qurbanı olmuşdur. Belə ki, siyasi çəkişmələrdə oğlu ilə birlikdə edam olunan şairin əlyazmaları da yandırılıb məhv edilmişdir.

Yaradıcılığı ilə poeziyaya yeni ruh, yeni düşüncə gətirən Vaqiflə bağlı məlumatlara müxtəlif mənbələrdə rast gəlmək olar. Hələ yaşadığı dövrdən etibarən onun yaradıcılığı həmin dövrün ziyalılarının diqqətini cəlb etmiş və bu əsərlər müxtəlif əlyazmalara, toplulara, cümlərə daxil edilmişdir.

Şairin həyatı və yaradıcılığı müxtəlif illərdə Salman Mümtaz, Həmid Araslı, Əziz Şərif, Araz Dadaşzadə, Nizami Cəfərov, İsa Həbibbəyli, Mahirə Quliyeva və digər Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq edilmiş və bu sahədə bir çox elmi yeniliklərə imza atılmışdır. Tədqiqat işləri ilə yanaşı, şairin əsərləri müxtəlif cümlərdən, əlyazmalardan toplanaraq, kitab halına salınmış və müxtəlif illərdə çap olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Vaqifin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsinə bu və ya digər dərəcədə maraq göstərən, bu sahədə yeniliklər üzə çıxaran ədəbiyyatşünas alimlərimizin, tədqiqatçılarımızın sayı çoxdur. Onların hamısı haqqında məlumat vermək, apardıqları tədqiqat işləri ilə bağlı fikir yürütmək çətin olduğundan, biz burada Vaqif haqqında yazılan ilkin tədqiqatlardan, irihəcmli əsərlərdən, monoqrafiyalardan bəhs etmək istərdik.

Vaqif haqqında ilkin sistemli məlumat verən əsas mənbələrdən biri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının banisi, görkəmli maarifçi, Azərbaycan ədəbiyyatının toplanması, Azərbaycan xalqının maariflənməsi yolunda misilsiz xidmətləri olan, “xalqa xəyanətdə”, “milli nifaq törətməkdə” günahlandırılaraq haqqında güllələnmə hökmü verilən **Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920)** “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsəridir. Vaqifin sadəcə dildə yazdığı şeirlərini yüksək qiymətləndirən alim onun haqqında topladığı məlumatları, müxtəlif rəvayətləri, yaradıcılığından nümunələri, Vədadi ilə dəyişmələri və s. ardıcıl şəkildə vermişdir. Milliliyi ön planda tutan ədibin ən çox diqqət ayırdığı cəhət şairin yaradıcılığında ana dilimizin fərqli xüsusiyyət kəsb etməsi idi. O, Vaqifin dili ilə bağlı yazır: “*Şair hər nə vücuda gətirib, öz ana dilimizin tərz və şivəsində gətiribdir. Onun əşarında istemal olunan türk və ya türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir*”.¹ F.Köçərlinin verdiyi məlumatlar ondan sonra Vaqiflə bağlı yazılan geniş tədqiqatlar üçün qiymətli material rolunu oynamışdır.

Vaqifin həyatının öyrənilməsi, əsərlərinin toplanması sahəsində ən böyük xidmət Azərbaycan klassik şairlərinin irsinin toplanmasında əvəzsiz rolu olan, repressiya qurbanı

¹ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild (tərtib edən: Ruqiyə Qənbərqızı). Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.157

Salman Mümtazın (1884-1941) adı ilə bağlıdır. Şairin tərcümeyi-halını ilk dəfə sistemləşdirməyə çalışan Salman Mümtazın 1925-ci ildə çap etdirdiyi “Molla Pənah Vaqif” kitabı bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Daha sonra 1937-ci ildə şairin əsərlərini nəşr etdirmişdir. N.Cəfərov Salman Mümtazla bağlı yazır: *“Vaqifşünaslıqda Salman Mümtazın tarixi xidmətinin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, təzkirələrdə, “Qarabağnamə”lərdə, özünəqədərki araşdırmalarda M.P.Vaqif haqqında verilən məlumatları sistemləşdirib gələcək vaqifşünasların ixtiyarına verdi. Və Salman Mümtazdan sonra vaqifşünaslığın önündə akademik Həmid Araslı gedərək onun (Salman Mümtazın) yaratdığı məktəbi həm mükəmməlləşdirdi, həm də müasirləşdirdi”*¹.

Vaqifin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində xidmətləri olan alimlərdən biri də akademik **Həmid Araslıdır (1909-1983)**. Alim digər şairlərimiz kimi, Vaqif yaradıcılığına da diqqət ayırmış, bu sahədə apardığı araşdırmaların nəticəsi olaraq, müxtəlif elmi-nəzəri fikirlər söyləmişdir.² Alimin vaqifşünaslığa verdiyi əsas töhfə isə şairin əsərlərinin toplanması və nəşri ilə bağlıdır. Belə ki, o, Vaqifin müxtəlif illərdə nəşr olunmuş kitablarının tərtibatçısıdır. 2004-cü ildə latın qrafikası ilə nəşr olunan “Molla Pənah Vaqif. Əsərləri” kitabı məhz H.Araslı tərəfindən tərtib olunub 1968-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən çap olunan kitabın təkrar nəşridir. Alim “Şeirimizin fəxri” adı altında kitaba yazdığı müqəddimədə şairin əsərlərinin toplanması ilə bağlı maraqlı məlumat vermişdir: *“Vaqifin əsərləri ilk dəfə bir kitab şəklində toplanaraq 1856-cı ildə Teymurxanşurada “Vaqif və sair müasiri” adı altında çap etdirilmişdir. Sonralar Vaqifin əsərlərini*

¹ Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.11

² Həmid Araslı. Azərbaycanın görkəmli şairi M.P.Vaqifin həyat və yaradıcılığı haqqında // XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956, s.270-296

M.F.Axundov çap etdirmək istəmişdir. Axundovun topladığı materiallardan istifadə edən Adolf Berje həmin əsərləri 1867-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirmişdir. Vaqifin əsərlərini M.F.Axundovun tapşırığı ilə Hüseyn Əfəndi Qayıbov toplamağa çalışmışdır. Lakin onun topladığı əsərlər çap edilə bilməmişdir. Vaqifin əsərləri 1908-ci ildə “Tazə həyat” qəzetinin müdiri Haşım bəy Vəzirov tərəfindən nəşr edilmişdir. 1925-ci ildə Salman Mümtaz Vaqifin şeirlərindən bir hissə toplayaraq “Kommunist” qəzeti nəşriyyatında çap etdirmişdir. Yenə də şairin həmin müəllif tərəfindən toplanılan şeirləri 1937-ci ildə çap olunmuşdur. Vaqifin əsərlərinin elmi nəşri 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuşdur”.¹

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, Vaqifin əlyazmaları yandırılmışdır. Buna görə də şairin müxtəlif mənbələrdən toplanan əsərlərinin müqayisəli şəkildə işlənib hazırlanması tələb olunurdu. Akademik, Vaqifin 1937-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən çap edilmiş külliyyatından, müxtəlif əlyazmalarından və cümlələrdən istifadə etməklə, şairin əsərlərinin mühüm hissəsini əhatə edən elmi nəşrini hazırlamağa müvəffəq olmuşdur. Təbii ki, H.Araslının da qeyd etdiyi kimi, bu, o demək deyil ki, həmin nəşr Vaqifin bütün yaradıcılığını əhatə edir. Böyük ehtimalla, bu gün də öyrənilməmiş cümlə və əlyazmalardan şairin elmə məlum olmayan əsərləri aşkarlana bilər.

Görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas **Araz Dadaşzadə (1936-1990)** də Vaqifin həyat və yaradıcılığını ətraflı şəkildə tədqiq edən alimlər sırasına daxildir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində böyük xidmətləri olan alimin vaqifşünaslığa gətirdiyi yeniliklər çoxdur. O, 1964-cü ildə

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s.12

“Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı” adlı namizədlik dissertasiyasını, 1977-ci ildə isə “XVIII əsr Azərbaycan lirikası (ideya-tematik və sənətkarlıq xüsusiyyətləri)” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Tədqiqatçının Vəqifin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı apardığı tədqiqatların nəticələri müxtəlif kitablarda, monoqrafiyalarda öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdən “Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı)”¹, «Певец жизни (Раздумья о Вагифе)»², “XVIII əsr Azərbaycan lirikası”³, «Поэзия добра и красоты»⁴ və s. kimi kitabların adını çəkmək olar. 1968-ci ildə Vəqifin 250 illiyi ilə əlaqədar yazdığı “Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı haqqında oçerk)” kitabı bir neçə dildə – Azərbaycan, ingilis, fransız, türk, ərəb, fars və rus dillərində çap olunub. Alimin müxtəlif aspektlərdə araşdırdığı Vəqif yaradıcılığı ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatları kitablara yanaşı, müxtəlif toplularda da işıq üzü görmüşdür.⁵

Araz Dadaşzadənin Vəqiflə bağlı yazdığı çoxsaylı elmi əsərlər arasında “Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı)” monoqrafiyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tədqiqatçı ədəbiyyat tariximizin bir sıra problemlərinin həllinin məhz Vəqifin bədii irsinin öyrənilməsi ilə bağlı olduğunu

¹Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, 264 s.

² Араз Дадашзаде. Певец жизни (Раздумья о Вагифе). Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1968.

³ Araz Dadaşzadə. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, Elm, 1980, 228 s.

⁴ Араз Дадашзаде. «Поэзия добра и красоты». Баку, 1986

⁵ Araz Dadaşzadə. M.P.Vəqifin lirikasının mühüm hissəsini təşkil edən qoşmaları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 5 kitabda, V kitab. Bakı, Elm, 1977, s.147-149; Görkəmli şair və dövlət xadimi M.P.Vəqifə həsr olunmuş “Vəqifin nağılı” dastanı haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 5 kitabda, III kitab. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1968, s.139-147; Müdrik dövlət xadimi, şair Molla Pənah Vəqifin həyat və yaradıcılığı haqqında // Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1988, s.5-9

düşünərək, monoqrafiyada bir sıra məsələləri bütün incəliklərinə qədər öyrənməyə çalışmış və şairin yaradıcılığına olan marağını ümumi şəkildə belə xarakterizə etmişdir: “...*Vaqifin qoyub getdiyi irs sayca çox böyük olmasa da, məzmunu, bədii xüsusiyyətləri, dili və üslubu etibarilə olduqca əhəmiyyətli*dir. Burada realizm və novatorluq, klassik poeziya ilə folklorun qarşılıqlı əlaqəsi, poetik sözün təsir qüvvəsi və s. məsələlər ilə qarşılaşırıq ki, həmişə canlı olan bu məsələlərin tədqiqi bizi maraqlandırmaya bilməz”.¹

Vaqif yaradıcılığı ilə bağlı qaranlıq qalan bir sıra məsələlərin işıqlandırılmasına və bu sahədə bəzi problemlərin öz həllini tapmasına kömək edən monoqrafiyada A.Dadaşzadə şairin əsərlərinin elmi cəhətdən qiymətləndirilməsinə, təhlilinə keçməzdən əvvəl onun şeirlərinin toplanması və nəşri ilə bağlı geniş araşdırma aparmışdır. O, bu sahədə Salman Mümtazın, Mirzə Yusif Nersesovun, Mirzə Fətəli Axundovun, Hüseyn Əfəndi Qayıbovun, Adolf Berjenin, Həmid Araslının və başqalarının fəaliyyətindən ətraflı şəkildə bəhs etmiş, Vaqifin əsərlərinin əks olunduğu cümlələr və əlyazmalar haqqında qiymətli məlumat təqdim etmiş, şairin əsərləri ilə bağlı müxtəlif mənbələr arasında rast gəlinən fərqlərə, onların başqa dillərə tərcüməsi zamanı yol verilən xətalara münasibət bildirmişdir.

Vaqifin anadan olma tarixindən başlayaraq, qətlinə qədər keçdiyi həyat yoluna müxtəlif tarixi mənbələr, təzkirələr əsasında işıq salan tədqiqatçı, şairin yaradıcılığına xüsusi diqqət ayırmış və onun aldığı mükəmməl təhsil sayəsində əruz vəznində gözəl əsərlər yaratmağa qadir olsa da, heca vəzninə üstünlük verdiyini, klassik şeir ənənələrindən məharətlə istifadə etməklə xalq poetik yaradıcılığının təsiri altında yazıb-yaratdığını, bununla da poeziyada bir yenilik yaratdı-

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.5

ğını göstərmişdir: *“Vaqifin poeziyası özündən əvvəlki şe’rə bir yekun vurmuş, sonrakı şeirə qapı olmuşdur”*.¹

XVIII əsrə, yəni Vaqifə qədər klassik poeziya ilə aşiq şeirinin bir-birindən ayrı inkişaf etdiyini və bu iki qolun ən yaxşı cəhətlərinin məhz Vaqifin yaradıcılığında birləşdiyini vurğulayan tədqiqatçı, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vaqifin xidmətlərini xüsusi olaraq qiymətləndirmiş və onun sadə xalq dilini ədəbi-bədii dil səviyyəsinə qaldırmaq üçün çox çalışdığını göstərmişdir: *“Vaqif şeirdə çətin anlaşılan, qəliz, bəzən üç-dörd sözdən ibarət tərkiblərə doğma dilində qüvvətli əvəz axtarmaq işinə girişir və buna əksər hallarda nail olur. Onun tərkibləri aydın və anlaşıqlıdır. Azərbaycan dilinin qayda-qanununa, danışq tərzinə uyğun tərkib və ifadələr işlətməkdə Vaqif, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi böyük sələflərinin başladığı iş parlaq yekun vurur. Məhz Vaqif şeirinin sayəsində dodağı bal, yanağı lalə, qaməti dal, alma yanaq, büllur buxaq, ağzı şəkər və s. tərkib və ifadələr yazılı ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır”*.²

Ümumiyyətlə, zəngin ədəbi və tarixi mənbələr əsasında yazılan monoqrafiya Vaqifin həyat və yaradıcılığı, bədii irsinin toplanması və nəşri ilə bağlı qiymətli məlumat ehtiva edən fundamental bir tədqiqat əsəridir.

Molla Pənah Vaqifin tədqiqi sahəsində **Nizami Cəfərovun** da xidmətləri qeyd edilməlidir. Onun “Füzulidən Vaqifə qədər” adlı kitabına Vaqiflə bağlı araşdırmaları daxil edilib. “Füzulidən Vaqifə qədər”³ adlı məqalədə (kitab məhz bu məqalənin adı ilə çap olunub) N.Cəfərov ədəbi-bədii fikrin inkişafında şairlərin rolundan bəhs edərək, öz üslubları,

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.84

² Yenə orada, s.146

³ Nizami Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər // Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, Yazıçı, 1991, s.27-42

düşüncə tərzləri ilə yenilik yaradan şairlərin yaradıcılığına fərqli baxış sərgiləyir. Alim yazır: “*Ədəbi-bədii fikrimizin inkişafında Füzuli mərhələsi, Vaqif mərhələsi, nəhayət, S.Vurğun mərhələsi məntiqi əlaqə təşkil edir; hər bir mərhələnin müstəqilliyi ilə yanaşı, bir-birinə dialektik istinadı da diqqəti çəkir. Füzuli mərhələsi – tezis, Vaqif mərhələsi – antitezis, S.Vurğun mərhələsi isə sintez faktı kimi araşdırma tələb edir*”.¹ Əgər A.Dadaşzadənin tədqiqatlarında Vaqifin şeiri ilə klassik ənənələrə yekun vurulduğu göstərilirdisə, N.Cəfərov öz araşdırmasında məsələni daha konkret qoymuş, Vaqiflə Füzulini qarşılaşdırmış və XVIII əsrə qədər Füzuli düşüncə tərzinin ədəbi-bədii təfəkkürün əsas göstəricisi olduğunu, XVIII əsrdən sonra isə Vaqif üslubunun normativ hadisəyə çevrildiyini göstərmişdir. Tədqiqatçı hər iki şairin yaradıcılığından gətirdiyi nümunələr əsasında “Füzuli nə deyir, Vaqif nə deyir?” prinsipi ilə maraqlı qarşılaşdırmalar aparmışdır.

Vaqiflə bağlı kitaba daxil olan digər məqalə “Vidadi-dən Vaqifə qədər”² adlanır. Məqalədə XVIII əsrdə ədəbi-bədii təfəkkürün inkişafını Vidadi-Vaqif kontekstində izah etməyə çalışan alim, Vaqifin poetik təfəkkürünü Vidadinin poetik təfəkkürünün davamı kimi qəbul etsə də, bəzi məsələlərdə Vaqifin daha novator şair olduğunu, daha əsaslı mövqedən çıxış etdiyini göstərmişdir.

N.Cəfərov Vaqifin düşüncə tərzini ilə yanaşı bir filoloq kimi, Vaqifin əsərlərinin dilini də tədqiqata cəlb etmiş və məsələni “M.P.Vaqifin dili”³ adlı araşdırmasında özünəməxsus şəkildə təhlil etmişdir. Müəllif məhz Vaqifin xidməti sayəsində folklor üslubunun klassik üslubun nüfuzunu sın-

¹ Yenə orada, s.28

² Yenə orada, s.71-90

³ Nizami Cəfərov. M.P.Vaqifin dili // Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, Yazıçı, 1991, s.109-35

dırıb aparıcı mövqeyə çıxdığını, şairin folklor üslubunu klassik üslub hesabına zənginləşdirdiyini göstərmişdir. Öz fikrini konkret misallarla əsaslandıran alim yazır: *“Ümumiyyətlə, Vaqif dilinin milli xarakterini demokratizmlə bərabər məhəlləçilikdən uzaqlıq təşkil edir. Həsənoğlu-Nəsimi-Füzuli xətti ilə gələn klassik üslubun obrazları Vaqifdə folklor üslubunun materialı olur”*.¹

N.Cəfərovun Vaqifin 300 illik yubileyi münasibətilə *“Molla Pənah Vaqif”*² kitabı 2017-ci ildə işıq üzü gördü. İki dildə – Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr olunan əsər *“Füzulidən Vaqifə qədər”* kitabındakı Vaqiflə bağlı olan araşdırmalarla yanaşı, bir sıra yenilikləri ilə də diqqəti cəlb edir. Burada şairin həyat yolundan söhbət açılmış, yaradıcılığı daha geniş aspektdə təhlil edilmişdir. Kitabda maraq kəsb edən məsələlərdən biri Vaqifin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Klassik şairlərin dünyagörüşünün, fəlsəfi fikirlərinin açıqlanması mürəkkəb məsələ olduğundan, daha az müraciət olunan sahə olduğu məlumdur. Vaqifin dünyagörüşündən, fəlsəfəsindən danışarkən, ilk ağla gələn anlayışın nikbinlik olduğunu bildirən müəllif, *“bədbin şair”* kimi qələmə verdiyi Füzuli ilə *“nikbin şair”* Vaqif arasında müqayisə aparmış və bu iki cəhəti – həm nikbinliyi, həm də bədbinliyi şairlərin şəxsi keyfiyyətləri kimi yox, yaşadıkları dövrə, mühitə aid cəhət kimi qiymətləndirmişdir: *“Füzuli dövründə nikbinlik, Vaqif dövründə isə bədbinlik poetik təfəkkür, ədəbi-ictimai ovqat (və şüur) üçün prinsip etibarilə, estetik hesab olunmurdu. Elə onun nəticəsidir ki, müəyyən qədər Füzuli yolu ilə gedən Vidadi yeni dövrdə Vaqif qədər yüksələ, məşhurlaşsa, ürəklərə hakim ola bilmədi”*.³

¹ Yenə orada, s.111

² Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, 240 s.

³ Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A, 2017, s.62

Vaqifin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar bu gün də davam edir. Son illər ərzində bu sahədə görülən əhəmiyyətli işlərdən biri akademik **İsa Həbibbəylinin** adı ilə bağlıdır. Alimin “Molla Pənah olan Vaqif” kitabı şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edən sanballı tədqiqat əsəri olmaqla yanaşı, yazıldığı tarix, yəni Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünün bərpası dövründə ərəsəyə gəlməsi ilə də əlamətdardır. Kitabda müəllif Vaqifin ermənilər tərəfindən dağıdılmış məqbərəsinin 2021-ci ildə əzəmətli abidə kimi Şuşada yənidən bərpa olunduğunu qürur hissi ilə qeyd etmiş və bu abidənin açılışını xalqımızın Qarabağla bağlı mədəniyyətinin, ədəbi irsinin tədqiqi və təbliğinə qayıdış kimi qələmə vermişdir: *“Molla Pənah Vaqifə üz tutmaq otuz il ərzində tədqiqatdan kənarda qalmış zəngin ənənələrə malik Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin əsaslı şəkildə araşdırılaraq həmin boşluğun aradan qaldırılmasına çağırışdır”*.¹

Vaqifin dövrü, mühiti, həyatı ilə bağlı məlumatlardan sonra alim Azərbaycan ədəbiyyatında klassik romantik lirikadan realist şeirə keçid proseslərindən bəhs etmiş və bu prosesdə Vaqif yaradıcılığının rolunu belə göstərmişdir: *“Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında erkən yeni dövr adlanan xüsusi bir ədəbi mərhələ yaranıb inkişaf etmiş və ətrafında realist tipli ədəbi cərəyan formalaşmışdır”*.²

Vaqifin qəzəllərindən xüsusi bəhs edən alim, bu qəzəllərin klassik qəzəllərdən fərqləndiyini, daha sadə dildə yazıldığını göstərmiş və şairin yaradıcılığında qəzəldən qoşmaya keçid prosesinə aydınlıq gətirmiş, qəzəldən qoşmaya keçidi klassik romantik lirikadan yeni realist şeirə keçid kimi dəyərləndirmişdir, yəni ədəbiyyatşünaslıqda Vaqifin “ədəbiy-

¹ İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vaqif. “Sənətkarın elmi pasportu” seriyası-23. Bakı, Elm və təhsil, 2021, s.6

² Yəni orada, s.27

yatın iki qolu arasında körpü yaratması” fikri ilə razılaşıbmışdır. Əgər N.Cəfərovun tədqiqatında Füzuli–Vaqif qarşılaşdırılması ön plandadırsa, İ.Həbibbəyli qəzəllə qoşmanı qarşılaşdırmış və Vaqifin ədəbiyyata gətirdiyi sadəliyi qəzəldən-qoşmaya keçidlə izah etmiş və şairin qoşmalarının orijinallığını belə ifadə etmişdir: “*Molla Pənah Vaqif Azərbaycan poeziyasının unudulmaz gözəllik sərgisi olan qoşmalarını yaradarkən, klassik romantik lirikada ümumi şəkildə tərən-nüm olunan aşıqanəliklə xalq-aşıq şeirindəki sadəlik və həyatiliyi üzvi şəkildə əlaqələndirmiş və poeziyanın hər iki qanadında fərqli şəkildə ifadə olunan məhəbbət motivlərinə özünün müşahidələrini və yaşantılarını, habelə bənzərsiz bədii təsvir və ifadə vasitələrini də əlavə etməklə orijinal şeirlər yaratmağa nail olmuşdur*”.¹ Daha sonra akademik, Vaqifin poeziyadakı əsas xidmətini belə vurğulamışdır: “... *Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında klassik lirika ənənələrini müasirləşdirərək, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmış, xalq-aşıq poeziyası ilə yazılı şeir arasındakı fərqi aradan qaldırmışdır*”.²

İ.Həbibbəylinin Vaqif yaradıcılığına göstərdiyi diqqət təkcə bununla məhdudlaşmır. Şairin 300 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlanan “Dünya dillərində Molla Pənah Vaqif şeirləri–300”³ kitabı akademikın təşəbbüsü ilə yazılıb nəşr edilmiş və ön söz yazılmışdır. Kitabda Vaqifin şeirləri 12 müxtəlif dildə (Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək, türkmən,

¹ İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vaqif. “Sənətkarın elmi pasportu” seriyası–23. Bakı, Elm və təhsil, 2021, s.26-27

² Yenə orada, s.29

³ Dünya dillərində Molla Pənah Vaqif şeirləri–300. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, TÜRKSOY Uluslararası Türk Kültürü Təşkilatı, Azərbaycan Milli Kitabxanası (toplayan və hazırlayan E.Qafarlı; ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli; layihə rəhbəri K.Tahirov; nəşrə hazırlayan və tərcümə edən İ.Osmanlı və b.). Ankara, 2017

türk, başqırd, tatar, ingilis, italyan, rus və ukrayna) oxuculara təqdim olunmuşdur.

Yuxarıda adıçəkilən tədqiqatlarda Vaqifin əsərlərində xalq yaradıcılığının izləri geniş araşdırılmış, onun özündən sonrakı ədəbiyyata təsirindən geniş bəhs olunmuşdur. Lakin Vaqif yaradıcılığına klassik poeziyanın təsiri, onun əsərlərində klassik şairlərin rolu mövzusu az işıqlandırılmışdır. Vaqifin yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində olan bu boşluq f.e.d. **Mahirə Quliyevanın** “Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında”¹ və Füzuli ədəbi məktəbinin Vaqif yaradıcılığına göstərdiyi təsirdən, şairlərin əsərlərinin fərqli və oxşar cəhətlərindən bəhs olunan “Füzuli zirvəsi və Vaqif başlangıcı”² kitabları ilə dolduruldu.

Müəllifin “Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında” adlı kitabında Qarabağ ədəbi mühitində Vaqifə münasibət və ona verilən dəyər, Vaqifin şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmə üsulları və onun aşırıq yaradıcılığına təsirindən söz açılır: “*Vaqif ədəbiyyatda yeni bir cığırın yaranmasında ilk öncə şifahi xalq ədəbiyyatına, aşırıq yaradıcılığına borcludur. XIX-XX əsr aşırıqlarının çoxu onun kimi qoşmalar yazmağa çalışmış, qafiyə və rədiflərini dönə-dönə işlətmişlər.... Şifahi xalq ədəbiyyatı və aşırıq yaradıcılığından bəhrələnən Vaqif özündən sonra yazıb-yaradan aşırıqlara örnək olmuşdur*”.³ Vaqifi realist ədəbiyyatın bariz nümayəndəsi kimi təqdim edən müəllif onun yaradıcılığının klassik irsə bağlılığını geniş şəkildə təhlil etmiş və bu bağlılığın əsas iki tərəfini xüsusi qeyd etmişdir: “*Biz Vaqif yara-*

¹ Mahirə Quliyeva. Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında. Bakı, Elm və təhsil, 2018

² Mahirə Quliyeva. Füzuli zirvəsi və Vaqif başlangıcı. Bakı, Elm və təhsil, 2021

³ Mahirə Quliyeva. Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.74

dıcılığının bu günə qədər qətiyyətli şəkildə qeyd edilməyən iki tərəfini vurğulamaq istərdik: 1. Vaqif aşiq yaradıcılığında ana dilinin təmizliyi, sadəliyi, fəhsahəti, xalq dilindən qaynaqlanmasına riayət etməklə yanaşı, bu yaradıcılığa özünəməxsus şəkildə klassik irsin elementlərini qatqılamışdır. 2. Klassik üslub, ruh və ab-havaya məxsus qəzəllər və müxəmməsləri isə ana dilimizin sadəliyini, şəffaflığını, anlaşılıqlılığını, xalq dilində işlənən sadə, qəlbəyatımlı terminləri gətirməklə, yaşadığı dövrə uyğunlaşdırmışdır”.¹

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, M.Quliyevanın 2021-ci ildə nəşr etdirdiyi “Füzuli zirvəsi və Vaqif başlanğıcı” kitabında Füzuli və Vaqifin timsalında klassik ədəbiyyatla xalq yaradıcılığı arasındakı əlaqə tədqiqat obyektinə çevrilib. Kitabın belə adlandırılmasının başlıca səbəbi Vaqifin klassik ədəbiyyatın son nümayəndəsi olmaqla yanaşı, həm də hər iki ədəbiyyat arasında körpü rolu oynamasıdır. Əsərdə poeziya tariximizdə Füzuli məktəbindən sonrakı yeni dövr Vaqiflə başladığı üçün hər iki şairin əsərlərindəki kəsişən və kəsişməyən məqamları izləmək başlıca məqsəd olsa da, əsərin yazılması 44 günlük müharibə dövrünə təsadüf etdiyi üçün Vaqifin Qarabağ xanlığının xarici siyasətinin istiqamətləndirilmə və möhkəmləndirilməsindəki əvəzsiz xidmətləri də nəzərə alınmış və şairin yaradıcılığı ilə yanaşı, həyatından, siyasi fəaliyyətindən də söz açılmışdır.

Kitabda görkəmli ədib Mir Cəlalın Füzuli ilə bağlı verdiyi tövsiyə – “...böyük şairin şeir dilinin bədii xüsusiyyətlərini, ecazkar təsir qüdrətini müəyyənləşdirmək üçün onun hər bir əsərinin poetikası üzərində dərin ətraflı ... iş aparılmalıdır” – əsas götürülmüş və Füzuli bədiiyyatının bəzi incə məqamları və milli ədəbiyyatımızın səciyyəvi yönlərindən

¹ Yenə orada, s.90

irəli gələn füzulisayağı yeni poetik vasitələr öz təhlilini tapmışdır.

Müəllif Füzuli və Vaqif yaradıcılığı arasındakı bağ bu şəkildə göstərmişdir: *“Füzuli və Vaqif yaradıcılığının səsləşməsinə yüzrlə nümunə göstərmək olar, fərqlə gəlincə isə, o, ilk öncə zaman, ictimai-siyasi durumun tələbatına bağlıdır. Belə ki, Zaman hər şeyin fəvqündə durur və bir növ öz tələbləri ilə ədəbiyyatın mövzularını, ənənəvi mövzular xali olmaq şərtiylə, idarə edir. İkincisi, Molla Pənah yaradıcılığında Avropa xalqları poeziyasına xas konkretlik ana xətti təşkil etdiyi kimi, Şərq poeziyasının məhəbbət lirikasına xas fəlsəfi-tarixi, ideoloji görüşlər də konkretlik daxilində öz yerini tutur”*.¹

Kitaba müəllifin XVIII əsr ədəbi prosesini tədqiq edən, bu dövr ədəbiyyatının əhəmiyyətini işıqlandıran və tarixi faktlar əsasında Molla Pənah Vaqif haqqında əhatəli tədqiqatlar yazan A.Dadaşzadədən bəhs olunan “Məmməd Araz Dadaşzadənin ömür yolu” adlı məqaləsi də daxil edilmişdir.

M.Quliyevanın LAP LAMBERT Academic Publishing xətti ilə 2020-ci ildə “Molla Panah Vagif-300” silsiləsindən “The poet who become a byword”² adlı kitabı da işıq üzü görüb.

Vaqifşünaslıqda son illərdə nəşr olunan kitablardan biri Müşfiq Borçalının yenidən işləyib nəşr etdirdiyi “M.P. Vaqif və Gürcüstan” monoqrafiyasıdır. Kitabda Vaqif yaradıcılığının qonşu Gürcüstana təsirindən söz açılır: *“Öz lirik şeirləri ilə xalqın ürəyini fəth etmiş, qəlblərə yol açmış, hamının hüsn-rəğbətini qazanmış şair, nəinki Azərbaycan xalqı-*

¹ Mahirə Quliyeva. Füzuli zirvəsi və Vaqif başlanğıcı. Bakı, Elm və təhsil, 2021, s.169

² Mahirə Quliyeva. The poet who become a byword. LAPLAMBERT Academic Publishing, 2020

nın, eyni zamanda qonşu gürcü xalqının da məhəbbətini qazanmış və onların da sevə-sevə oxuduqları, hörmət etdikləri sevimli poeziya sənətkarı olmuşdur”¹

Dilçi alim **Buludxan Xəlilov** “Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü” adlı kitabını 2018-ci ildə çap etdirmişdir. Kitabda Molla Pənah Vaqiflə bağlı həqiqətlər diqqət mərkəzində saxlanılmaqla araşdırılmış, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “İki od arasında” romanı və Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı əsasında ədəbiyyatda yaranan Vaqif obrazı ilə bağlı məqamlara xüsusi yer ayrılmış və Molla Vəli Vidadi ilə Molla Pənah Vaqif arasındakı dostluq münasibətinin özünəməxsusluğuna da toxunulmuşdur. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığını milli intibah poeziyasının bariz nümunəsi kimi səciyyələndirən müəllif yazır: “*XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində milliləşmə nöqteyi-nəzərdən fərqlənir. Bu dövrdə dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunda gedən milliləşmə bir normaya çevrilir. Və bu normanın təzahür imkanları M.P.Vaqif yaradıcılığında bariz şəkildə özünü göstərir. Klassik üslubla folklor üslubunun dialektik vəhdəti yaranır. Bu hal milli ictimai təfəkkürdə baş verən yeniləşməni M.P.Vaqif yaradıcılığında açıq şəkildə nümayiş etdirir. Hətta bununla da iş qurtarmır, folklor üslubu klassik üslubun dominantlığına qalib gəlir. Bunu M.P.Vaqif öz yaradıcılığında həyata keçirir. Bədii ədəbiyyatın qaynaqlarından biri folklor olduğu kimi, folklor üslubunu yüksəldən Vaqifin özü də özündən sonrakı ədəbi-bədii nümunələr üçün mənbə rolunu oynayır*”²

Vaqif yaradıcılığını işıqlandıran əsaslı tədqiqatlardan biri də **Əli İbrahimovun** “Molla Pənah Vaqif poeziyasında vətən sevgisinə fəlsəfi baxış” monoqrafiyasıdır. Monoqrafi-

¹ Müşfiq Borçalı. M.P.Vaqif və Gürcüstan. Bakı, Borçalı, 2017, s.66

² Buludxan Xəlilov. Molla Pənah Vaqif: özü və tarixin sözü. Bakı, Adiloğlu, 2018, s.88

yada Vaqif yaradıcılığı belə səciyyələndirilmişdir: *“Molla Pənah Vaqifə qədər Nizami Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Həsənoğlunun, Nəsiminin, Nəsrəddin Tusinin, Xətəinin, M.Füzulinin məsnəvilərində xalq həyatı ilə bağlı didaktik-fəlsəfi fikirlər, etik ideyaların təbliği, dövrün sosial ədalətsizliklərinə, məşəqqətli həyat tərzlərinə etiraz motivləri nə qədər romantik, sentimental səslənsə də, real həyatın, məkanın özəlliklərinin bütövlükdə tərənnümü, ictimai-siyasi məzmun, dünyəvilik kəsb edən məsnəvilərin və digər klassik şeir nümunələrinin diqqət çəkməsi Molla Pənah Vaqifdə daha cazibəlidir. Xalqla daha yaxın, daha münasib ünsiyyətdə və rəbətədə olmaq yeni mərhələ, milli oyanış üçün başlanğıc addım kimi dəyərləndirilməlidir”*.¹ Monoqrafiyada Molla Pənah Vaqif dövrü və fəaliyyətinin sosial, siyasi və dini aspektləri, poeziyasındakı Vətən sevgisi, nikbinlik və bədbinlik, xeyir və şər kimi əks münasibətlərin, həmçinin gözəlliyin, əxlaqi-etik kateqoriyaların komparavistikası araşdırılmış və əldə olunan nəticələr şairin yaradıcılığından gətirilən poetik nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Ə.İbrahimov da, digər tədqiqatçılar kimi Vaqif yaradıcılığını klassik irslə heca vəzninin vəhdəti şəklində təsvir etmişdir: *“Əsərlərindən məlum olur ki, Vaqif klassik Şərq şeirinin, əruz vəznli poeziyanın bütün incəliklərini bilir və hiss edirdi. Vaqifin qəzəlləri, müxəmməsləri, müstəzadları açıqca göstərir ki, şair əruz vəznində yüksək bədii səviyyədə əsərlər yazmağa qadir olmuşdur. Lakin Vaqifin yaradıcılığında heca vəznində yazılmış əsərlər daha mühüm yer tutur. Vaqifin poeziyası özündən əvvəlki şeirlərə bir yekun vurmuş, sonrakı şeirə güclü təsir bağışlamışdır. Şair öz qüdrətli orijinallığı ilə poeziyada*

¹ Əli İbrahimov. Molla Pənah Vaqif poeziyasında vətən sevgisinə fəlsəfi baxış. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2019, s.11

yeni bir keyfiyyət meydana gətirə bilmiş, şeir üçün yeni yollar açmışdır”.¹

Vaqifşünaslığa verilmiş ən gözəl töhfələrdən biri də **Mahmud Allahmanlının** “Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürəf-şan” monoqrafiyası hesab oluna bilər. Belə ki, alimin tədqiqatında M.P.Vaqifin mühiti, dövrü, həyatı, XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının inkişaf istiqamətləri, şairin intibah konsepsiyası, klassik ənənədə və xalq şeiri üslubunda yazdıqlarının spesifikasi, aşırıq şeirindən gələn xüsusiyyətlərin Vaqif poeziyasında yeni məzmun kəsb etməsi, sonrakı dövr ədəbiyyatında oynadığı əzəmətli rol və s. məsələlər özünün geniş həllini tapmışdır: “*Görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli “Azərbaycan türklərinin məşhur və müqtədir şairi” hesab etdiyi M.P.Vaqifi digər xətdə millilik müstəvisində araşdırmaq bir problem kimi mühüm önəm daşıyır. Əlbəttə, burada tipoloji müstəvidə Nizami milliliyi ilə, Füzuli milliliyi təhlil olunma zərurətini ortaya qoyur. Heç şübhəsiz, bunun mahiyyətində zamanın, mühitin özündən gələn səbəblər vardır. Ərəb və fars dilində yazmaq düşüncəsi, siyasi mühitin formalaşdırdığı saray ədəbiyyatı anlayışı ədəbi-mədəni sferaya təsirsiz ötüşmürdü. XVII-XVIII əsrlərdə başlayan proses, etnosun min illər boyu qoruyub özü ilə birgə daşdığı mədəniyyət layı, çiçəkləndirdiyi bədii-estetik düşüncə texnoloji sistemi ilə milli dərkə zərurətə çevirməkdə idi. Əlbəttə, burada təkyələrin, Ə.Yasəvidən, Ş.İ.Xətəidən gələnlərin də xüsusi rolu vardı. Ş.İ.Xətai bir hökmdar, şair kimi bu müstəvidə müstəsna rol oynadı. Bir növ gediləcək yolu özünün fəaliyyəti və bu yolda nümunə olması ilə göstərdi. Vaqif məhz bu kontekstdə öz böyüklüyü ilə həmin yolu əxz etdi. F.Köçərli*

¹ Əli İbrahimov. Molla Pənah Vaqif poeziyasında vətən sevgisinə fəlsəfi baxış. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2019, s.118

bütün bunların nəticəsi kimi “bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa haqqı vardır”qənaətinə gəlirdi”.¹

Tədqiqatçı Vaqifin həyat və yaradıcılığı sahəsində xidmət göstərən alimlərin fikir və düşüncələrini də nəzərə alaraq, belə bir ümumişləşdirmə aparmışdır: *“M.Y.Qarabağinin, A.Berjenin, M.M.Nəvvabın, M.Müctəhidzadənin, M.Camalın, H.Ə.Qaibovun, S.Mümtazın, F.Köçərlinin, H.Araslının və başqalarının mülahizələrində Vaqif bir sənətkar kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mərhələ olaraq vurğulanır. Əlbəttə mərhələ olmanın və bu düşüncənin ortaya qoyulmasının ciddi, həm də köklü səbəbləri vardır. Əlavə edək ki, reallıq Azərbaycan ədəbiyyatının mövcud zamana qədər klassik ənənəyə, ərəb və farsdilli qolun inkişafına və əsas olaraq götürülməsinə hesablanırdı. Çünki orta əsrlərin keşməkeşləri ərəb və fars dilində yazmanı bir zərurət kimi ortaya qoymuşdu. Və onu da vurğulayaq ki, kifayət qədər güclü baza yaradılmışdır. Demək olar ki, bu ədəbiyyat aparıcı istiqamət olaraq yüz illər boyunca ədəbi prosesin əsas xəttinə çevrilmişdi”*.²

Tədqiqatçı **Aynurə Mahmudovanın** “Füzuli ədəbi məktəbi”³ kitabının da vaqifşünaslıqda mühüm yeri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yeri və çəkisi olan Füzuli ədəbi məktəbi bütün yönləri ilə vəhdət şəklində, bir küll olaraq ilk dəfə bu monoqrafiyada tədqiqata cəlb edilmişdir. Monoqrafiyada Füzuli ədəbi məktəbinin təşəkkülü və inkişafı yolları araşdırılmış, ədəbiyyat tarixində bu məktəbin mövqeyi, nüfuzu müəyyənləşdirilmiş, şairlərin bu ədəbi məktəbin nümayəndəsi olmaqla ədəbiyyat tarixində oynadığı rolu, Füzuli yaradıcılığının şairin ədəbi məktəbinin nü-

¹ Mahmud Allahmanlı. Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürəfşan. Bakı, Ləman Np, 2017, s.6-7

² Yenə orada, s.22

³ Aynurə Mahmudova. Füzuli ədəbi məktəbi. Bakı, Elm və təhsil, 2019

mayəndələrinin yaradıcılığında necə və hansı yollarla əks olunduğu nümunələr əsasında araşdırılmışdır.

Yuxarıda adıçəkilən, haqqında qısa məlumat verilən monoqrafiyalarla, kitablarla yanaşı, Vaqifdən bəhs edən araşdırmalar müxtəlif toplularda da yer alıb.¹ 4 cilddən iba-

¹ Molla Pənah Vaqif (1717-1797): Həyatı haqqında. Hikmət xəzinəsi. Bakı, Maarif, 1992, s.478; Adıgözlə bəy Mirzə “Qarabağnamə”: Ağa Məhəmməd şahın göndərdiyi məktuba Molla Pənah Vaqifin verdiyi cavab haqqında. Qarabağnamələr. 2 kitabda, I kitab. Bakı, Yazıçı, 1989, s.51-52; Molla Pənah Vaqif: Həyat və yaradıcılığı haqqında очерк. Arazımız. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1997, s.16-32; XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının böyük klassiki Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.552-576; Şair, dövlət xadimi M.P.Vaqifin həyatı haqqında // “Varlıq” Ensiklopedik toplu. Bakı, Zaman, 1998, s.218; Klassik şair M.P.Vaqifin həyatı haqqında əhvalatlar // Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr. Bakı, Gənclik, 1979, s. 48-58; Azərbaycanın böyük şairi Molla Pənah Vaqifin həyatı və yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2007, s.510-513; Həyatı haqqında. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1978, s.383-384; Azərbaycanın görkəmli lirik şairi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild. Bakı, Elm, 1999, s.466-469; Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə, III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005; Klassik poeziyamızın görkəmli şairi Molla Pənah Vaqifin həyatı haqqında // Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə, III cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.328-329; Şair Molla Pənah Vaqifin həyatı haqqında. Azərbaycan tarixi, I cild. Çıraq, 2007, s.595-596; Vaqif Molla Pənah (1717-1797): Şairin həyatı haqqında // Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, s.291-292; Görkəmli şair M.P.Vaqifin həyatı haqqında // Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, s.193; XVIII yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyəti: Görkəmli şair M.P.Vaqifin yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan tarixi. Bakı, Çıraq, 2011, s.566-567; Molla Pənah Vaqif (1717-1797): Həyatı haqqında // XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. 20 cildə, VI cild. Bakı, Elm, 1988, s.399; Şair M.P.Vaqifin həyatı və yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2009, s.650-678; XVIII əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin həyatı və yaradıcılığı haqqında // Uşaq Ensiklopediyası. 3 cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası, 1987, s.168-169.

rət “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabının 2-ci cildində¹ XVII əsrin əvvəllərindədək əsasən Füzuli ədəbi məktəbindən qaynaqlanan Azərbaycan ədəbi dili XVII-XVIII yüzilliklərdə üstünlüyü daha çox xalq dili üslubuna verərək, Vaqif ədəbi məktəbinin yaranmasına münbit zəmin yaratmasından bəhs olunur. XVII əsrin sonu, XVIII əsrin inkişafı boyu Azərbaycan ədəbi dili üslub xəttinin üstünlük kəsb etməsi ilə səciyyələnir. Bu kitab dövrün ədəbi dilinin əsas istiqamətlərini əks etdirən dahi söz ustadları Qövsitəbrizi, Saib Təbrizi (XVII əsr), habelə M.P.Vaqif, M.V.Vidadi və XVIII əsrdə yazıya alınmış dövrün ədəbi dilinin milli zəmində inkişaf xəttini işıqlandıran “Şəhriyar” dastanının dil materialı əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi-diaxronik istiqamətdə elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edilmişdir.

Şairin dili ilə bağlı türkoloq alim **Elməddin Əlibəyzadənin (1925-2015)** mülahizələri də maraqlıdır. Vaqifin əsərlərindəki forma və məzmun vəhdəti, işlətdiyi bədii təsvir vasitələrinin canlılığı, dilin bütün imkanlarından məharətlə bəhrələnməsindən bəhs edən alim yazır: *“Vaqif bədii söz ustasıdır. O, dilin zəngin lüğət tərkibindən məharətlə istifadə edir, sözləri mənalandırmaqda və müxtəlif vəziyyətlərdə işlətməkdə çətinlik çəkmirdi. Onun əlində söz mum kimi yumşalır, şair sözləri istədiyi şəkllə sala bilir; Vaqifin elə şeirləri var ki, bir söz və ifadə dəfələrlə təkrar olunduğuna baxmayaraq, elə ustalıqla işlədilir ki, eyni söz müxtəlif vəziyyətlərdə (ya ayrılıqda, ya da tərkib daxilində) yeni mənalar qazanmış olur, təkrarlar şeirə xüsusi gözəllik və axıcılıq verir”*.² Öz fikrini əsaslandırmaq üçün E.Əlibəyzadə şairin gözəl sö-

¹ XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik və frazeoloji xüsusiyyətləri: Azərbaycanın böyük şairi M.P.Vaqifin ədəbi dilində dialekt xüsusiyyətlər. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.255-265

² Elməddin Əlibəyzadə. Dildə Vaqif sadəliyi // Azərbaycan dilinin tarixi. 2 cildə, II cild. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2008, s. 304-341

zünü 43 dəfə işlətdiyi təcni misal gətirmiş və bu sözün hər dəfə şeirdə yeni vəzifə daşıyaraq fərqli mənalar yaratdığını dilçilik baxımından izah etmişdir. Bu da təbii ki, Vaqif sözünün qüdrəti deməkdir.

Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı ayrı-ayrı tədqiqatlarda öyrənilməklə yanaşı, yubileyləri münasibətilə ölkəmizdə təşkil olunan tədbir və konfranslarda müxtəlif elmi məruzələrin mövzusu olmuşdur. Məsələn, 2017-ci ildə şairin 300 illiyi münasibətilə müxtəlif təşkilatlar tərəfindən təşkil olunan “Molla Pənah Vaqif və folklor”¹, “Molla Pənah Vaqif təsviri realizmin banisi kimi”², “Molla Pənah Vaqif: sələflər və xələflər – Erkən yeni dövr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri”³ kimi elmi-nəzəri konfranslarda görkəmli şairin həyatı, yaradıcılığı, dövrü ilə bağlı cəhətlər işıqlandırılmışdır. Eləcə də, müxtəlif illərdə şairin əsərlərinin biblioqrafiyası tərtib olunmuş, metodiki vəsaitlər hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə Molla Pənah Vaqifin əsərləri müxtəlif illərdə çap edilmişdir.⁴ Azərbaycan dili ilə yanaşı, şairin yaradı-

¹ “Molla Pənah Vaqif və folklor” mövzusunda keçirilən Elmi konfransın materialları. Bakı, Elm və təhsil, 21 iyun 2017.

² Molla Pənah Vaqif təsviri realizmin banisi kimi” respublika elmi-praktik konfransı. Bakı, 28 sentyabr 2017

³ “Molla Pənah Vaqif: sələflər və xələflər – Erkən yeni dövr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” ənənəvi respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı, Elm və təhsil, 20 oktyabr 2017

⁴ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1937, 204 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, EA AzF, 1945, 275 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr (tərtib edən: H.Araslı). 1960, 258 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H. Araslı). Bakı, Azərnəşr, 1968, 280 s.; Molla Pənah. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Maarif, 1978, 160 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: A.Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, 189 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1998, 192 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: H.Araslı). Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 s.; Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005; Molla Vəli Vədadi, Molla Pənah Vaqif. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Oka Ofset, Azpetrol Neft Şirkəti MMC, 2007

cılığından müxtəlif nümunələr 1958-ci¹ ildə ingilis dilində və 1968-ci² ildə Türkiyə türkcəsində çap olunmuşdur.

Şairin əsərlərinin daxil olduğu cümg və əlyazmaların əsas hissəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun, bir hissəsi də Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin fondunda saxlanılır. Əminlik ki, onların geniş tədqiqatı Vaqif yaradıcılığına yeni töhfələr verə bilər.

Keçən əsrin əvəllərində milli təfəkkür, milli oyanış eşqi ilə yanan F.Köçərli ədəbiyyatımıza qarşı olan laqeydlikdən şikayətlənmişdir: *“Hərgah Vaqif və Vidadi kimi məşhur şairlər özgə millətlərin arasında zühur etmiş olsa idilər, bişübhə, indiyə kimi onların asar və əşarı dəfəat ilə çapdan çıxıb əbnayi-millət içində yayılmışdı. Onların qəbirləri üstündə nişangah qoyulmuşdu və vəfatının əlli və yüz sənəlik yubileyi – yövmi-alisi artıq cəlal və təntənə ilə yad olunmuşdu.*

*Amma bizim türklərdə bu hissiyyat və qədirşünaslıq yoxdur. Şan və şərəfətimizə, vətən millətimizin sərəfrazlığına səbəb olan, dilimiz və ədəbiyyatımız rəvnəq verən əziz və möhtərəm vücudların qədir və mənzilətini bilmirik və onların asarı-güzidləri ilə iftixar etmirik. Əzbəs ki, avamlıq və avamlığımızdan milliyyət hissi bizlərdə ayılmayıbdır, vətənimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın qədrini bilmirik”.*³

Lakin bu gün narahatlığa əsas yoxdur. Çünki Firidun bəy Köçərliyə narahat edən məsələlər artıq öz həllini tapıb: dövlət dili Azərbaycan dili olan müstəqil Azərbaycanda həm

¹ Literature of Azerbaijan people. M. Arif; trans. Sh. Kh. Djibrailbekova; edited E.V.Mikirtumova, Arif Mammad. Baku, The Azerbaijan State Publishing House, 1958

² Molla Penah Vaqif. Derlenmiş şiirler (Türkçeleşdiren Sabir Sabih). Bakü, Azərbaycan Dövlət Basımevi, 1968, 112 s.

³ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild (tərtib edən: Ruqiyə Qənbərqızı). Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.181

Vaqifin, həm də digər şairlərimizin xatirələri hörmət və ehtiramla yad olunur; yubileyləri ancaq respublika səviyyəsində deyil, beynəlxalq səviyyədə böyük təntənə ilə qeyd olunur; qəbirləri üzərində nişangahlar yox, əzəmətli abidələr ucaldılır; əsərləri həm çap olunur, həm də müxtəlif elmi tədqiqatlara cəlb olunaraq ətraflı öyrənilir. Vaqifin isrinin öyrənilməsi sahəsində görülən işlər bunun bariz nümunəsidir.

MOLLA PƏNAH VAQIF POEZİYASI İNGİLİS DİLİNDƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz orijinallığı ilə fərqlənən, XVIII yüzilliyin zirvəsində duran, romantik poeziyanı öz real sənət dünyasında əridən, “Azərbaycan xalqının həyat modelini, adət-ənənələrini, arzu və istəklərini sadə, şirin, təbii dildə səciyyələndirən Molla Pənah Vaqif poeziyası əsrlərdir ki, qəlbləri ecazkar gözəlliyi ilə fəth etməkdədir”¹. Bu gözəllik, insan qəlbinin mistik aləminə bələdlilik, şair yaradıcılığının bütün mərhələlərini əhatə etmiş və bu böyük sənətkar qüdrətli, məhəbbət şairi kimi poeziya dünyasında özünə yer almışdır. “Vaqif yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeir tarixində yeni bir dövr başlanır. Realist şeirin ilk nümunələri onun adı ilə bağlıdır... Məhz buna görədir ki, böyük sənətkarın adı Azərbaycan şeiri tarixində realizmin banisi kimi qeyd olunur”.² Öldə olan məlumata görə “hələ yaşadığı dövrdə şöhrət tapan, şeirləri ilə diqqəti çəkən Vaqif qətlə yetirildikdən sona əsərlərinin çox hissəsi itib-batmış, divanı və əlyazması bizə gəlib çatmamış, ...sonradan hafizələrdə qalmış şeir nümunələrini qarabağlı Mirzə Yusif Nersesov toplamağa təşəbbüs etmiş və 1828-ci ildə kitab şəklində bitirib, 1856-cı ildə Teymurxanşurada “Vaqif və sair müasiri” adı ilə çap etdirmişdir”.³

Əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilən “şairi ilk dəfə 1855-ci ildə rus oxucularına Mirzə Fətəli Axundzadə tanıtmış, onun “Açıqbaşda əgər olsa bir dilbər” qoşmasını rus di-

¹ İsa Həbibbəyli. Azerbaijani Poetry: Tradition and Modernity, Poetry of Azerbaijan (A Drop in the Ocean), Leaf Publications. Islamabad, 2010, p.7

² Həmid Araslı. Müqəddimə əvəzinə. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957, s.1

³ Həmid Araslı. Vaqif. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild (ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s.557

linə sətri tərcümə etmişdir. Daha sonra 1884-cü ildə Əhməd-bəy Cavanşir özünün “Qarabağnamə”sində və “Qafqaz” qəzetində Vaqifin “Bax” rədifli qəzəlinin sətri tərcüməsini vermişdir. Yalnız 1912-ci ildə bu böyük sənətkarın şeiri rus dilinə poetik tərcümə edilmişdir¹.

Bir çox əcnəbi dillərdə, o cümlədən türk, eston, gürcü, macar, polşa, bolqar, ərəb, fars, ingilis, alman, fransız, dillərində çap olunan əsərlərdə və məqalələrdə bu böyük sənətkar “Qafqaz türklərinin ən məşhur şairi”, “Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq siması”, “Azərbaycan ədəbiyyatında yeni və parlaq mərhələ” kimi səciyyəli tələssə də və şairin poeziyasının qüdrətindən söz açılsa da, bunlar şair haqqında məlumat xarakteri daşıyır. Şairin ədəbi irsinin xarici ölkələrdə tədqiqi və poetik irsinin əcnəbi dillərə tərcümə edilməsi ilə bağlı geniş məlumatı tədqiqatçı, filologiya elmləri doktoru, professor Nazim Axundovun “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı xaricdə” adlı əsərindən alırıq. Alimin qeyd etdiyi kimi İraq-Sovet ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində böyük rolunu alan, jurnalist təhsilini Bakıda alan və alimlik dərəcəsini Azərbaycanda müdafiə edən Sinan Səid böyük şairimizin seçilmiş şeirlərini və alim Araz Dadaşzadənin “Molla Pənah Vaqif” kitabçasını ərəb dilinə tərcümə etmişdir. 1975-ci ildə İraqda nəşr olunan “Yurd” qəzetində bir çox klassiklərimizlə bərabər Molla Pənah Vaqifin “Kür qırağının əcəb seyrəngahı var” qoşması, eləcə də həmin ildə Polşada, Lodz şəhərində çap olunmuş qədim və müasir Azərbaycan şeir antologiyasında Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Molla Vəli Vədadi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi klassiklərdən nümunələr verilmişdir. Almaniyada nəşr olunan “Sovet xalqları ədəbiyyatı” kitabın-

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.20

da bir çox Azərbaycan sənətkarları ilə bərabər Molla Pənah Vaqif haqqında da oçerk yazılmış, bolqar yazıçısı və şairi Georgi Strumskinin Sofiyada çap etdirdiyi “Odlar yurdu” kitabında Vaqifin “Durnalar” qoşması çap edilmişdir. Alim Nazim Axundov yazır: “Qərbi Berlinin məşhur ədəbiyyatşünası Hans Peter Əhməd Şmide Azərbaycan ədəbiyyatının xaricdə yayılması və nəşri sahəsində əhəmiyyətli təşəbbüs göstərmiş, hətta Əhməd adını da qəbul edərək... Molla Pənah Vaqifin şeirlərini dünya klassikləri silsiləsində “Min bir təməl” adı ilə çap etdirmişdir”¹. Ədəbiyyatşünas Vilfrid Brandsın xarici mənbələrdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tədqiqatlardan bəhs edən “XIX əsrdə Azərbaycan satirik şeiri” məqaləsindən söz açan alim Nazim Axundov eyni zamanda 1967-ci ildə ADR-in Leypsiç şəhərində professor Harri Yunkerin redaktəsi ilə “Sovetlər İttifaqının ədəbiyyatı” adlı 440 səhifəlik bir kitabın nəşr edildiyini, kitabın “Azərbaycan ədəbiyyatı” haqqında yazılan oçerkdə alman oxucularına görkəmli Azərbaycan liriki və dövlət xadimi kimi təqdim edilən Vaqifin bir çox əsrlərinin hələ XIX əsrdə alman dilinə tərcümə edildiyi və nəşri haqqında məlumatın da olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, “burada, şübhəsiz Adolf Berjenin 1868-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdiyi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı nəzərdə tutulmuşdur”². Onu da qeyd edək ki, şərqşünas Adolf Petroviç Berje tərtib etdiyi kitabda “Bir sıra Azərbaycan şairlərinin əsərləri ilə birlikdə Vaqifin də 70 şeirini toplayıb, məcmuə halında daşbasma ilə 1856-cı ildə nəşr etdirən Azərbaycan tarixçisi, tərcüməçi və yazıçı Mirzə Yusif Nersesovun... məcmuəsinə əsaslanmış-

¹ Nazim Axundov. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı xaricdə. Bakı, Yazıçı, 1987, s.76-77

² Yenə orada, s.173; 176

dır”.¹ Biz eyni zamanda Hadi Sultan Qurrenin tədqiqatında da Molla Pənah Vəqif haqqında qısa məlumata rast gəlirik. Tədqiqatçı yazır: “Səfəvi hakimiyyətinin süqutundan və XVIII əsrin sonunda Qacarlar sülaləsinin dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı demək olar ki, tamamilə fars poeziyasının klassik ənənələrini tərk edərək xalq yaradıcılığı üslubunda inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdə Molla Pənah Vəqif Azərbaycan poeziyasının yeni “realist” formasını yaratmışdır. Şair ömrünün ən ahıl çağında qətlə yetirilmişdir”.² Azərbaycanın qüdrətli söz ustası, böyük şair və dövlət adamı Molla Pənah Vəqifin anadan olmasının 300 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təklifi, Türksöy Daimi Şurasının qərarı və Türksöyün baş katibi Düsen Kaseinovun rəhbər olduğu qurumun təklifi ilə 2017-ci ilin “Molla Pənah Vəqif” ili elan edilməsi, şeirlərinin dünyanın 12 dilinə tərcümə edilməsi bu böyük şairə həddsiz sevgi və qayğının təzahürüdür. “Molla Pənah Vəqif yaradıcılığındakı humanizm, səmimiyyət, həyatın gözəlliklərindən zövq almaq, şeirlərində ifadə etdiyi nikbinlik fəlsəfəsi onun dünya ədəbiyyatının ən görkəmli söz adamları ilə yaxınlaşdığını qeyd edən Düsen Kaseinov şairin şeirlərində işlətdiyi eşq, din, fəlsəfi kəlamların, vətən və millət sevgisinin bu gün də öz gözəlliyini qoruduğunu vurğulayır”.³ Akademik İsa Həbibbəyli kitaba yazdığı ön sözdə Molla Pənah Vəqifin Türk dünyasında yerini müəyyənləşdirərkən, qeyd

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vəqif (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, s.8-9

² Hadi Sultan. Modern Azeri literature: Identity, Gender and Politics in the poetry of Mo’juz. Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications. (General Editor: Kemal Silay), Printed in the United States of America, 2003, p.3

³ Düsen Kaseinov. Təqdimat // Dünya dillərində Molla Pənah Vəqif şiirleri // (tərtib edən və toplayan: Elçin Qafarlı. Ön sözün müəllifi: Akademik İsa Həbibbəyli). Ankara, Uluslararası Türk Kulturu Təşkilatı, 2017, s.10

edir ki, “əgər “aşiqanəlik” orta çağ Türk dünyası şeirinin danışan dili, açıarıdırsa, sonrakı çağlarda ədəbiyyat öz məcrasını dəyişmiş, romantik üslub bütün düşüncə həyatını gerçəkliyə yönəlmişdir. Məhz bu baxımdan Türk dünyasında gerçəkliyin başlanğıc zirvəsi xarakter etibarilə erkən gerçəklik deyə adlandırılır”.¹ İngilis dilində olan “Azərbaycan nəsrinin antologiyası”na yazılan ön sözdə böyük yazıçı, dramaturq, tərcüməçi, şair, akademik Mirzə İbrahimov ta qədimdən çağdaş dövrədək Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi uzun yolu xarakterizə edir və yazır ki, “XVIII əsrin ikinci yarısında Vaqif və Vədadi orta əsrlər dövrünü sona çatdırmış, yeni Azərbaycan poetik ənənəsinə başlamışlar. Xüsusilə, Vaqifin sevgi dolu fəlsəfi qoşmaları olduqca real və insan duyğularını canlı əks etdirən poetik nümunələrdir”.² Son dərəcə qiymətli tarixi faktlar, zəngin qaynaqlar əsasında Vaqif irsinin gözəl tədqiqatçısı Araz Dadaşzadə “Molla Pənah Vaqif (həyat və yaradıcılığı)” əsərində XVIII əsr poeziya xəzinəsini zənginləşdirən şairin sənət dünyası haqqında geniş məlumat verir. Alim haqlı olaraq “xarici ölkələrdə Vaqif şeirinin yayılması barədə məlumatın az olduğunu”, ensiklopediya və antologiyalarda şairlə bağlı fikirlərin səthi xarakter daşdığını, türk alimi Hihad Sami Banarlının, iran alimi Əbdüləli Karəngin, fransız şairi və yazıçısı Lui Araqonun şairlə bağlı fikirlərini qısaca şərh edir. Araz Dadaşzadə şairin şeirlərinin bir çox dillərə tərcümə edildiyini söyləyir və onun başqa dillərdə necə yayılması barədə ardıcıl və ümumiləşdirici tədqiqatın aparılmamasını təəssüf hissi ilə qeyd edir.

¹ İsa Həbibbəyli. Gerçeyin səsi və gözəllik aşığı. “Dünya dillərində Molla Pənah Vaqif şiirleri”. (Tərtib edən və toplayan: Elçin Qafarlı. Ön sözün müəllifi: Akademik İsa Həbibbəyli). Ankara, Uluslararası Türk Kulturu Təşkilatı, 2017, s.12

² Mirza İbrahimov. A few words on Azerbaijani (Azerbaijani prose. An anthology; 16th–early 20th century prose. (Compiled by Ismail Shikhly and Isi Melikzade), Moscow, Progress Publishers, 1977, p.6

Molla Pənah Vəqif ədəbi irsi bir çox xarici dillərə tərcümə edilsə də, ancaq son zamanlar poetik nümunələri müxtəlif mütərcimlər tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümələrə nəzər saldıqda görürük ki, seçilən poetik nümunələr Vəqif dünyasını hərtərəfli xarakterizə edən ən gözəl şeir parçalarıdır:

*Ağla gözüm, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, görsən, şikayət eylə!
Öldün getdin, bəlkə, yarı görmədin,
Kəbəyi-kuyini ziyarət eylə!*

*Sən mənim cananım, ruhi-rəvanım,
Ləbləri şirinim, qönçə dəhanım,
Bir saat görməsəm, tuti zəbanım,
Qopacaq başıma qiyamət eylə.¹*

Ayrılığın izzirabını göz yaşları ilə yuyan aşiq ah-nalə çəkir, məcnunsayağı sanki divanə olub “canı”, “ruhi-rəvanı” sandığı sevgilisini görməsə başına qiyamət qopacağını düşüncür. Bu aşiq “eşq yolunda hər cür cövrü-cəfaya qatlaşmağı bacaran, bunu özü üçün xoşbəxtlik sayan, fədakar, həssas bir məhəbbət aşiqidir. Bu elə bir aşiqdir ki, eşq, məhəbbət onun üçün həyatı, gözəlliyi idrak vasitəsi, kamillik yoludur”.²

Vəqifin çox böyük sənətkarlıqla təsvir etdiyi ayrılığın izzirab səhnəsini klassik irsin gözəl mütərcimi Tom Botinq belə tərcümə etmişdir:

Now weep, my eyes. From love we have been parted!

¹ Molla Pənah Vəqif. Əsərləri, (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957, s.16

² Xəlil Əlimirzəyev. Vəqif poeziyasının lirik qəhrəmanı. Ədəbi qeydlər. Bakı, Gənclik, 1975, s.4

*Shed tears and let the people hear you cry:
Oh, visit her abode-behold such beauty
As you may never see before you die!*

*You are all, my love, my heart's delight.
Your lips are sweet, your mouth is rose-bud bright.
Without you I am dumb. My sorry plight
Reduces all my world to one great sigh.¹*

Sətri tərcüməsi:

*İndi ağla, gözlərim. Canandan ayrılıraq!
Axıt göz yaşlarını, qoy insanlar ağlamağını eşitsinlər.
Ah, onun məkanını- o gözəl yeri ziyarət eylə
Olsun ki, ölməzdən öncə onu heç vaxt görə bilmədin!*

*Sən hər şeydən, mənim sevgilim, ürəyimin sevinci.
Dodaqların şirin, ağzın qızıl gül qönçəsidir.
Mən sənsiz lalam. Mənim yazıq halım
Bütün dünyanı böyük bir aha döndərəcək.*

Mütərcim Tom Botinq şeirin formasını saxlamış, məzmununu verməyə çalışmışdır. Lakin biz burada şairin sevgilisinin məkanını müqəddəs Kəbəyə bənzətdiyini, bu müqəddəs yeri necə ziyarət edirlərsə, eləcə də o yeri o cür ziyarət etməyi tövsiyə etdiyini görürük. Tərcümədə isə bu incə məqam nəzərdən qaçmış, Kəbə yaşayış yeri kimi zəif anlamda tərcümə edilmişdir.

Molla Pənah Vəqif incə ruhlu bir şairdir. Onun şeirləri başdan-başa sevgi ilə yoğrulmuş poetik nümunələrdir. Şairin

¹ "Now weep, my eyes..." (translated by Tom Botting), Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.143

sənətkarlıqla təsvir etdiyi hadisələr, bədii lövhələr o qədər real təsir bağışlayır ki, sanki həmin hadisənin şahidi olursan. “Azərbaycan qadınlığı – ismət, mənəvi saflıq və ləyaqət rəmzi olan el gözəlləri ilk dəfə Vaqif sənətində canlandırılmış, sənətkarlıqla cilalanmışdır”.¹

*Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyin: toya gələn oynasın,
Adını demərəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın*

*Bir tuba boyludur, boyu növrəstə.
Həsərin çəkməkdən olmuşam xəstə,
İşarət eylərəm anlayan dostu,
Dostunun qədrini bilən oynasın.*²

Bu misralarda şair çox incə bir tərzdə ad çəkmədən gözəlin təsvirini verir və bu bir daha şair sənətkarlığının ecazını göstərir. “Şair bədii sözün incəliyi ilə bu gözəlin heç zaman yaddan çıxmayan canlı, təbii portretini yaradır. Onun mənəvi aləminin zənginliyini, əxlaqi saflığını, xarakterinin səciyyəvi cizgilərini gözəlin hüsnü ilə vəhdətdə təsvir edir”.³

*I beg you, look among the wedding guests.
If one most lovely girl I present by some chance,
I shall not tell her name, but most of you can guess,
Sweet daughter of our friend, beguile us with a dance!*

¹ Məsud Əlioğlu. Vaqif sevir, Vaqif sevilir (Anadan olmasının 250 illiyi münasibətilə) // Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı, Yazıçı, 1979, s.100

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957, s.79

³ Məsud Əlioğlu. “Vaqif sevir, Vaqif sevilir” (Anadan olmasının 250 illiyi münasibətilə) // Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı, Yazıçı, 1979, s.101

*Her figure's newly formed, supple, slim, divine.
She holds my heart in thrall. For her true love I pine.
Now to her loving friend, oh, let her give a sigh,
And at this marriage feast beguile us with a dance!¹*

Sətri tərcüməsi:

*Rica edirəm sizdən, baxın toy adamları arasında,
Əgər bir təsadüfdən çox gözəl bir qız varsa,
Adını demərəm, amma çoxunuz anlarsınız,
Dostumuzun qəşəng qızı bizi rəqsiylə məftun etsin!*

*Onun bədən quruluşu yenicə formalaşib, zərif,
qədd-qamətli, gözəldir.
O, mənim ürəyimi əsir edib. Onun həqiqi eşqindən
üzülmüşəm.
Ah, indi sevgili dost, ona bir işarət eylərəm,
İndi bu toy məclisində bizi rəqsiylə məftun etsin!*

Tom Botinqin tərcüməsini uğurlu saymaq olar. Mütərcim şəirdə olan mənəaltı fikri, şairin böyük ustalılıqla gözəlin təsvirində işlətdiyi ifadələrin məğzini duymuş və tərcümədə bu öz əksini tapmışdır.

Ayrılıq, nisskillik, hicran əzabı bir çox yazarların yaradıcılığına xas olduğu kimi Vaqif şeirlərində də geniş yer almışdır. “Bu şeirlərdə heyran olan, həsrət çəkən, sevinən, kədərlənən lirik qəhrəmandır. Bu lirik qəhrəman XVIII əsrin hiss və həyacanlarını təmsil edir, zəngin lirik duyğuların ifadəsi, təkrarolunmaz bir gözəlliklə baş alıb gedir. Sadəliklə

¹ “I beg you look among the wedding guests...” (translated by Tom Botting), Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.151

birlikdə əlçatmaz gözəllik, dəqiqlik onlara xüsusi tərəvət verir".¹

Bu şeir parçasında iki sevən qəlbin həsrət çarpıntıları, onların keçirdiyi hisslər, qəhrəmanın duyğuları incəliklə təsvir edilmişdir. "Burada sözlər, cümlələr elə ecazkar düzülmüşdür ki, insan şeir oxuduğunu unudur, elə bil ki, qəlbin özünü, titrəyişini, həyacanını, həsrətini görür, o da həmin hissləri təkrar yaşayır, həyacanlanır, düşünür".²

*Xeyli vaxtdır, ayrılmışığ yar ilən,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq,
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq.*

*Qərib-qərib durduq biganələr tək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələr tək.
Dönmədik başına pərvanələr tək,
Eşq oduna yanıbmadıq, ayrıldıq.*

*Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq atəşin canımıza salmadıq,
Yalvarıban yarın könlün almadıq,
Elə getdi, bərişmədik, ayrıldıq.³*

*For long, how long my love and I were parted!
We met again. As strangers we departed.
Although we two did not exchange a word,
The memories shared had left us heavy hearted.*

¹ Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Vaqif. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (Qədim və orta əsrlər tarixi). Bakı, Ozan, 2008, s.654

² Yenə orada, s.654

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı), 1957, s.9

*Our faces gave no sign. Our glance was cool.
Each stood and stared like some benighted fool.
I was no moth that winds a burning spool
Of love around a lamp... And we departed.*

*We stood together less than half an hour.
We were not singed. The flame had lost its power.
We left no warmth. Our love could not reflower.
She went her way. Unreconciled we parted.¹*

Sətri tərcüməsi:

*Xeyli, xeyli vaxtdır sevgilimlə ayrılmışdıq!
Biz yenidən görüşdük. Yadlar kimi yenidən ayrıldıq.
Biz ikimiz də heç bir kəlmə söz deməsək də,
Xatirələr ürək ağrısıyla bizi tərk etdi.*

*Üzümüzə heç bir ifadə yox. Baxışlarımız soyuq.
İkimiz də dayandıq bəzi divanələr tək.
Mən pərvanə deyildim ki, qanadlarım çırağın ətrafında
Eşq oduna yansın... Və biz yenidən ayrıldıq.*

*Biz bir yedə yarım saatdan az qaldıq.
Biz heç səsimizi çıxartmadıq. Alov öz gücünü itirdi.
Biz heç bir hərarət hiss etmədik. Eşqimiz yenidən gül
açmadı.*

O, öz yoluna düzəlib getdi. Barışmadıq, ayrıldıq.

Tərcümədə Vaqif Şeirinin gözəlliyi, ayrılığın həsrəti, təsvir edilən iki sevən aşiqin cəfası, həyəcan içərisində keçən

¹ “For long, how long my love and I were parted!” (translated by Tom Botting), *Azerbaijani Poetry. Classic Modern Traditional*. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.141

görüş səhnəsi tam dolğunluğu ilə verilməsə də, tərcümə ingilis oxucusunda nakam sevgililərin keçirdiyi ağırlı-acılı hisslərlə bağlı müəyyən dərəcədə təsəvvür yaradır.

“Vaqif sevinc şairi, işıq şairi... məhəbbət və gözəllik lirikasının mahir bir ustası kimi orta əsrlərin Şərq şeirində və deməli, Azərbaycan şeirində hələlik, şərti olaraq təsviri realizm hesab etdiyimiz üslubun nümayəndəsi kimi ortaya çıxmışdısa, sevilməyə layıqdır və çox haqlı olaraq da sevilir”.¹

Həqiqətən də, Vaqif poeziyası bitib-tükənməyən sevgi qaynağıdır. O, eyni zamanda təsvir etdiyi gözəli, sevgilini kamil bir rəssam kimi bütün incəliyi ilə, zövqlə təsvir etmək qüdrətinə malik bir sənətkardır. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi “Azərbaycan ədəbiyyatında lirik poeziya istiqamətində yeni şeir XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Molla Pənah Vaqifdən başlanmışdır... Bu, xalq-aşıq şeiri üstündə köklənmiş, el-oba həyatını və real gözəlləri gerçək şəkildə tərənnüm edən yeni tipli şeir idi. Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında erkən yeni dövr adlanan xüsusi bir ədəbi mərhələ yaranıb inkişaf etmiş və ətrafında realist tipli ədəbi cərəyan formalaşmışdır”.² Bu baxımdan şairin böyük sənətkarlıqla obrazlı bir biçimdə sevgilini vəsf edən şeirinə baxaq:

*Bir üzü gül, rəngi lalə, zülfü tər,
Gəştə çıxıb, dərər tazə bənəfşə.
Dəstə-dəstə sancıb buxaq yanına,
Yaraşıbdır o şahbaza bənəfşə.*

*Cismi mərmər, həlqə zülfləri qara.
Onu görən məcnun olur-avara,
Hörüb saçlarını, salıb qatara,*

¹ Əziz Mirəhmədov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, s.469

² İsa Həbibbəyli. Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (XVII-XVIII əsrlər), Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 10 cildə, IV cild. Bakı, Elm, 2021, s.579

Düzüb telə, həm qotaza bənəvşə.

*Yaşı on səkkizə yenicə yetmiş,
Gözəllikdə tamam xəlqi mat etmiş,
Gəştə çıxmış-yar gəldiyin eşitmiş,
Dağa salıb bir avaza bənəvşə.¹*

*Her face and features, rose and tulip tinted,
Were framed in sable locks. She gathered violets.
How well the colours blend with eagle features,
When on her creamy breast there nestle violets!*

*Her body carved from marble, locks of black
And silky waves, can steal your heart, alack!
And like Medjnun, you shall not get it back,
She'll pin it to her breast mid purple violets.*

*At eighteen summers she has just begun
To count the many hearts that she has won.
O'er hills she walks in beauty shared by none,
Mid rustling leaves and fragrant whispering violets.²
Sətri tərcüməsi:*

*Üzü və görkəmi qızılgül və tər lalə rənginə boyanmış
Və qara zülfə bürünmüşdü. O, bənövşələr dəriridi.
Bu gözəl rənglər necə də qartala xas olan rənglər idi.
Onun mərmər sinəsində bənövşələr düzüləndə.*

Cismi mərmərdən düzəlmiş, zülfləri qara,

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s.36

² "Her face and features , rose and tulip tinted", (translated by Tom Botting),
Azerbaijani Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza
Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.144

*İpək dalğalar sənin ürəyini oğurlayar, əfsus ki!
Məcnun kimi daha geri dönməzsən,
O, bənövşələri sinəsinin ortasına düzəcək.*

*O, yenicə on səkkiz yaşına çatmışdı
Saysan çox ürəkləri fəth etmişdi.
Heç kəs olmayan gözəllik içində seyrə çıxmışdı,
Xışiltayan yarpaqların və ətirli bənövşələrin arasında.*

“Vaqifin dünyagörüşü, sözün geniş mənasında fəlsəfəsi... heç şübhəsiz nikbinlikdir... bu nikbinlik onun şəxsi xarakterindən daha çox yaşadığı dövrün fəlsəfi məzmun-mündərcəsindən irəli gəlirdi desək səhv etmərik... onun gözəllik aşiqi olması”¹ yazdığı əksər qoşmalarında öz əksini tapmışdır. Bu gözəlliyi, eləcə də Vaqif poeziyasının qüdrətini, şərq deyim tərzində xarakterizə edilən gözəlin obrazlı şəkildə, rəngarəng bədii ifadə vasitələri ilə təsvirini tərcümədə vermək təbii ki, çətinidir. Tom Botinq bacardığı qədər bu çətinliyin öhdəsindən gəlmişdir. Qoşmada şair gözəlin özünü “şahbaz”a (“white falcon”) bənzədir. Mütərcim isə bu sözü “eagle” (“qartal”) kimi tərcümə etmişdir. Ümumiyyətlə tərcümə ingilis oxucuları üçün anlaşılıqdır.

Böyük şair “insan gözəlliyinin mənasını, estetik təsir gücünü onun rəng, quruluş, hərəkət və əlvanlıq vəhdətini bədii sözün qüdrətilə canlandırdıqdan sonra bu fikrin üzərində qəti dayanır ki, gözəllik layiqincə qiymətləndirildikdə, dərk və izah edildikdə... məhz bu vəhdət yarandıqda, gözəlliyə vurğunluqla gözəlliyə dair anlayış birləşdikdə, fitri insan gö-

¹ Nizami Cəfərov. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A Nəşr Evi, 2017, s.61-62

zəlliyinin mənası və qiyməti layiq olduğu yüksəkliyə qalxa bilər”.¹

*Bir gözəl ki, şirin ola binadan,
Yüz il getsə, onun dadı əksilməz.
Təzəliyi, köhnəliyi bir olur,
Gövhər tək qiymətdə adı əksilməz.*

*Gözəllikdən düşməz heç əsilzadə,
Günbəgün qaməti dönər şümşadə,
Mehrü məhəbbəti olur ziyadə,
Etibarı, etiqadı əksilməz.*

*Nə qədər ki, yüzə yetirsə yaşı,
Ta ki, həkdən düşə, titrəyə başı,
Genə can almağa gözilə qaşı,
Qəmzəsinin heç cəlladı əksilməz.”²*

Bu beytləri oxuduqda tam əmin oluruq ki, şair həqiqətən “Azərbaycan ədəbiyyatında nikbin ruhlu, realist, xəlqi, dünyəviliyə meyil edən bir sənətkar olaraq tanınır. Özünə-qədərki şairlər kimi Vaqifin də şeirlərinin əsas mövzusu məhəbbət, predmeti gözəllər və gözəlliklərdir. Onun digərlərindən fərqi məsələyə yanaşma tərzindədir. Vaqifə qədərki Azərbaycan poeziyası... xəyali gözəllərdən bəhs edirdisə, Vaqifdə... real gözəllər tərənnüm olunur”.³ Şair əsli-nəcabəti olan gözəli gövhərə bənzədir, belə gözəlin heç zaman qiymət-

¹ Məsud Əlioğlu. “Gözəllik tükənməzdir”. “Darıxan adamlar”, 2 cildə, I cild. Bakı, Təhsil, 2009, s.81

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s.37

³ Sədrəddin Hüseyn, Emin Ağayev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, (elmi redaktor: Filologiya elmləri doktoru, professor Akif Məmməd oğlu Hüseynli), Bakı, Elm və Təhsil, 2018, s.51

dən düşmədiyini, sevgidə, məhəbbətdə etibarlı, vəfalı, etiqad-
da sadıq olduğunu, hətta yaşlananda belə gözəlliyini itirmədi-
yini, nazı-qəməzəsi ilə can aldığını inamla söyləyir.

Gözəl mütərcim Tom Boting bu qoşmanı özünəməxsus
bir tərzdə, başa düşüləcək bir formada ingilis dilinə tərcümə
etmişdir:

*From birth a lovely woman crowns the world's creation.
Through middle age and on, her charm shall still exist-
A jewel that time in passing can never touch or ravage-
A hundred winters' storms her splendor shall resist*

*A woman of true beauty shall never cease to please,
Delightful, slim and supple as swaying cypress-trees,
Her winsome, sweet enchantment always shall increase...
Our love for her, our trust, forever shall persist.*

*Let her hundreds birthday come!-Still upon that day,
Though her hand be weak and tremble, although her head
be grey,
With a quick glance of her eye she can steal our hearts
away,
We fall beneath her spell and do whate'er she list.¹*

Sətri tərcüməsi:

*Dünyanın yaradılışından sevimli qadın halə kimi doğulur,
Orta yaşdan keçsə də, onun gözəlliyi hələ də qalır.
Keçən qiymətli illər heç vaxt puç olmur,
Yüz qışın tufanına onun gözəlliyi davam gətirəcək.*

¹ "From birth a lovely woman crows the world's creation". (translated by Tom Botting), Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Proqress Publishers, 1969, p.145

*Həqiqi gözəlliğin gözəli heç vaxt yaxşılığı itirməz,
Məftunedici, şümşad, çevik, sərv ağacları kimi qamətli
olur,*

*Onun cazibədarlığı, ətirli rəyihəsi həmişə artacaq...
Ona olan sevgimiz, etibarımız daim səbatlı olacaq.*

*Qoy lap onun yüz yaşı olsun! – Hələ o yaşda da,
Əli zəifləsə, əssə belə, saçları da ağarsa,
Gözü, baxışları ilə ürəklərimizi oğurlayıb aparar,
Biz onun ovsununa düşər, və o, nə istəsə onu edər.*

Şairin böyük sənətkarlıqla təsvir etdiyi gözəl əsl türk gözəlidir. Eybsiz, bənzərsiz türk gözəli. İstər “Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin, Qasım bəy Zakirin və istərsə də həmin dövr şairlərinin poeziyasında yaşanan milli intibah duyğuları konkret olaraq Azərbaycan gözəllikləri və Azərbaycan mənəviyyatı ilə şərtlənir. Azərbaycan türkünün milli xarakteri, mental xüsusiyyətləri, xalq və millət olaraq seçilən keyfiyyətləri məhz bu zaman qabarıq şəkildə özünü göstərir”.¹

*Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanədəndir.
Sədəf dəhanından çıxan sözlərin
Hər biri bir qeybi-xəzanədəndir...*

*Mən ha səni nuri-ilahi sannam,
Camalının şöləsinə dolannam.
Atəşinə mərdü-mərdanə yannam.*

¹ İsa Həbibbəyli, Tehran Əlişanoğlu. Müstəqillik haqqında oda, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild, Bakı, Elm və Təhsil, 2016, s.42-43

Bu xasiyyət mənə pərvanədənir.

*Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır,
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadan, nə şanədənir.*

*Müştaqdır üzünə gözü Vaqifin,
Yolunda payəndaz üzü Vaqifin,
Sənsən fikri, zikri, sözü Vaqifin,
Qeyri söz yanında əfsanədənir.¹*

“Vaqif yüksək zövq, incə hisslər, dərin və nikbin duyğular şairidir. Onun yaradıcılığında məhəbbət lirikası əsas yer tutur... gözəllik şairin lirik qoşmalarında yeni bir mənə, yeni bir tərəvət kəsb edir... onun qələmə aldığı gözəllər bütün xarici məlahəti və daxili zənginliyi ilə təsvir edilir”.² Doğrudan da, şair gözəli təsvir edərkən istifadə etdiyi “yaqut ləblər”, dürdanə dişlər”, “sədəf dəhan”, “xumar-xumar baxmaq” kimi ifadələri məhz real gözəl üçün seçmiş, onun gözəlliyini daha qabarıq vermişdir. “Vaqif yaradıcılığı şux təbiəti, vətən sevgisi, milli duyğuları, ictimai-siyasi fəaliyyəti və istedadı ilə seçilən bir şairin ümumiləşdirilmiş mehvəridir”.³ Sevgilini obrazlı bir biçimdə təsvir edən şairin aşiqanə tərzdə yazdığı bu lirik qoşmasını ingilis dilinə tərcümə edən “poeziyanı tərcümə etməyə mənəvi haqqı olan, tərcümələri ilə öz bədii istedadını və məhsuldarlığını artıq çoxdan sübut

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s.115

² Həmid Araslı. Müqəddimə əvəzinə, Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, s.7

³ Mahirə Quliyeva. Füzuli zirvəsi və Vaqif başlanğıcı (Elmi məsləhətçi və redaktor: AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli). Bakı, Elm və təhsil, 2021, s.17

etmiş”, eyni zamanda “tanınmış Azərbaycan türk sairı Sabir Mustafadır”.¹

*My beloved, your lips are like rubies,
Healthy teeth made of pearls excellent.
Sweet words come out of mother-pearl,
Each is from a treasure secret and abundant*

*Considering you almighty's light all around
I go the lustre of your beauty round
And burn in your fire frankly without sound.
I learn this from the moth brave and silent.*

*To look as a drunkard is eye's known rule,
To turn red as a poppy is face's shown rule.
To be disordered hair's own rule.
A comb is not to blame nor morn breeze impatient.*

*Vagif's eyes long for you every day,
Vagif's face is a mat on your way.
Vagif's you are thought, dream and say,
Other word for him is only a legend².*

Sətri tərcüməsi:

*Sevgilim, dodaqların yaquta bənzəyir,
Sağlam dişlərin əla mirvaridəndir.
Sədəf ağzından çıxan şirin sözlərin,
Hər biri çox sirli bir xəzinədəndir.*

¹ Fialə Abdullayeva, Şahin Xəlilli. Sabir Mustafanın poetik tərcümə toplusuna müqəddimə. Poeziya çələngi – The garland of poetry. Bakı, Avrasiya-Press, 2012, s.3

² Poeziya çələngi – The garland of poetry. Bakı, Avrasiya-Press, 2012, s.25

*Səni ilahinin nuru sanaraq,
Sənin gözəlliyinin şöləsinə dolanaram.
Sənin atəşinə heç nə demədən açıq-aydın yanaram.
Mən bu mərdliyi pərvanədən öyrənirəm.*

*Xumar-xumar baxmaq gözün məlum qaydasıdır,
Lalə kimi qızarmaq üzə məxsus qaydasıdır.
Pərişan olmaq saçın öz qaydasıdır
Nə darağın, nə də kəskin əsən küləyin günahı deyil.*

*Vaqifin gözləri hər gün səni arzulayır,
Vaqifin üzü sənin yolunda ayaqaltıdır.
Sən Vaqifin fikri, xəyalı, sözüsen
Onun üçün başqa söz ancaq əfsanədir.*

Vaqifin obrazlı şəkildə, gözəl, poetik bir biçimdə sevgilisinin təsvir edildiyi bu lirik şeir şahanə əsər təsiri bağışlayır. Burada şairin sevgilisinə müraciəti, bütün varlığı ilə ona bağlılığı, onun yolunda hər cür cəfaya dözməyə hazır olması, özünü sevgilisinin divanəsi adlandırması son dərəcə təbii və inandırıcıdır. Gözəl mütərcim Sabir Mustafa Vaqif şeiriyyatının gözəlliyini olduğu kimi saxlamış, tərcümə də orijinal kimi oxunaqlı, axıcı alınmışdır.

“Molla Pənah Vaqif Azərbaycan həyatının gözəlləri və gözəllikləri ilə yanaşı, çətinliklərini, ağır güzəranını təsvir edəndə də, milli məişətin reallığını ifadə edir, “Bayram oldu” şeirinin milli məişəti, mövcud həyat tərzini əks etdirən realist düşüncəsinin obrazlı bədii ifadəsidir. “Bayram oldu” şeiri Molla Pənah Vaqifin dərin və hərtərəfli baxışlarını, vətəndaşlıq ruhunu qabarıq şəkildə əks etdirir. “Bayram oldu”

şeyri Azərbaycan həyatının və azərbaycanlı güzəranının şeyr dili ilə ifadə olunan təbii əks-sədasıdır”.¹

Əsərlərində real həyatı hadisələri yüksək sənətkarlıqla, sadə və xalq danışığı dilində ifadə edən, miskin bir həyat tərzini keçirən, bayram olduqda belə imkansızlıqdan onun faciəsini yaşayan kütlənin halını şair elə təsvir edir ki, sanki o hadisənin şahidi olursan. Dilinin sadəliyi, sözlərin seçimi zərgər dəqiqliyi ilə poetik bir biçimdə ifadə olunur. Məhz bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “ən böyük yenilikçi şair kimi” xarakterizə olunan Vəqif “Azərbaycan şeyr dilinin böyük “islahatçısı” adlandırılır...” Vəqif xalq dilinin bədii ifadə vasitələrindən, onun leksik zənginliyindən istifadə yolu ilə həyat həqiqətlərinin konkret xüsusiyyətlərini çox dəqiq şəkildə ifadə edir.

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ, hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur*

*Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıbdır noğla, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.*

*Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahibcamalımız var.
Vəqif, öyünmə ki, kamalımız var.
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.*²

¹ İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan şair. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri, 10 cildə, II cild. Bakı, Elm və təhsili, 2017, s.54

² Molla Pənah Vəqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.82

Şairin bu qoşmasında “səslənən giley xarakterli tənqid, əslində ədəbiyyatın gerçək həyatla, milli məişətlə bağlı təəs-süratlarının poeziyaya ayaq açmasına dönüş əhvali-ruhiyyə-sinin ifadəsi idi”.¹

*Although Bairam, the feast, is in its way I sigh.
At home there's not a sack that holds a thing to eat.
The jars that held the oil are empty and quite dry
There's not a whiff of cheese and not a shred of meat*

*We put no faith in God, who pity never shows-
If country bumpkins knew they'd drive us off with blows!
In every village house the honey overflows.
It's only in our own there's nothing sour or sweet.*

*In this wide world of ours we've not a groat to show,
And ne'er a pretty lass to set the heart aglow.
Vaqif, don't ever boast about the things you know.
God knows our store of wisdom's poor and incomplete!²*

Sətri tərcüməsi:

*Hərçənd ki, Bayramdır, şadyanalıqdır, mənsə ah çəkirəm.
Evdə yeməyə dolu çuval da yoxdur.
Yağ küpəsi boş, tamamilə qurudur,
Pendirin heç iyi, qoxusu, bir tikə ət də yoxdur.*

¹ İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vaqif. (məsul redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı). Bakı, Elm və təhsil, 2021, s.41

² “Although Bairam, the feast, is in its way I sigh” (translated by Tom Botting). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.149

*Biz mərhəmətini heç vaxt biruzə verməyən Allaha iman
gətirmirik –
Əgər kənd əhli bilsə, onlar bizi döyüb qovarlar!
Hər kənd evində bal aşıb-daşır.
Ancaq bizdə heç turş və ya şirin şey də yoxdur.*

*Bizim bu geniş dünyada göstərməyə heç yulaf yarması da
yoxdur,
Və heç vaxt da ürək oxşayan qəşəng sevgili yoxdur.
Vaqif, heç vaxt öyünmə ki, sən çox şeylər haqqında
bilirsən.
Bizim hikmət dəryamızın kasıb və natamam olmağını
Allah bilir.*

Tom Botinqin tərcüməsi nisbətən uğurludur. Mütərcim şeirin məzmunu başa düşmüş, düzgün verməyə çalışmış, “Bayram” sözünü böyük hərflə göstərməklə onun xalqın məhz milli bayramı olan Novruz bayramından söhbət getdiyini doğru başa düşmüşdür. Lakin “düyü” sözünün tərcümədə verilməməsi, “noğul”, “şəkər”, “qənd” sözlərinin təkçə “bal” sözü ilə əvəz edilməsi məzmunu bir qədər xələl gətirir.

Tarixdən də məlumdur ki, XVIII yüzillik həm Azərbaycan poeziyasının və həm də bədii düşüncənin zirvəsi hesab olunur. Bu baxımdan Vaqif poeziyasını incələdikcə bu zirvənin işığını görürük. “Qafqaz Türkləri arasında məşhur olmuş, əsrin önəmli və şöhrətli şairi, ustad Molla Pənah Vaqif klassik şeirdə aşıq tərzində də sadə və gözəl şeirlər qələmə almışdır. Vaqif klassik şeir ülubu ilə xalq deyimlərini birləşdirməyi bacaran bir şairdir”¹. “Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan poeziyasının, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı müstəsna xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Heydər Əli-

¹ Ahmet Atilla Şentürk- Ahmet Kartal. XVIII yuzyıl Azeri sahası. Eski Türk edebiyatı tarixi. Dergah yayınları. Ankara, Birinci basılış: 2004, s.400

yev sonralar da müxtəlif münasibətlərlə bu böyük şairin yaradıcılığından bəhs etmiş, onun daşdığı ədəbi estetik dəyərin müxtəlif yönlərini açıqlamışdı... Vaqifin məqbərəsinin açılışında söylədiyi geniş nitqdə Heydər Əliyev həm bir şair – çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasında xəlqilik və realizmlə səciyyələnən yeni ədəbi məktəbin banisi, həm də siyasi xadim Qarabağ xanlığının baş vəziri kimi Vaqifin fəaliyyəti üzərində ətraflı dayanmış, onun şəxsiyyətinin və orijinal yaradıcılığının Azərbaycanın yeni mədəni intibahındakı yerindən və rolundan danışmışdır”¹. Həqiqətən də, “Vaqif öz ədəbi və siyasi fəaliyyətilə” bütün həyatını xalqına, vətəninə həsr etmiş, “Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək edən qüdrətli bir sənətkar olmuşdur”². Ziddiyyətli bir yaradıcılıq yolu keçən Vaqifin ömrünün ahıl çağında ölkədə baş verən kəskin hadisələr onun yaradıcılığında ciddi dönüşlər yaradır və böyük sənətkara xas olmayan bədbin əhvali-ruhiyyə bu çağlarda zamandan şikayət edən “Görmədim” müxəmməsinin yazılmasına zəmin yaradır:

*Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşinalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim.
Bivəfadən lacərəm təhsili-hacət görmədim.*³

¹ Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı / Heydər Əliyev və klassik ədəbiyyat (Teymur Kərimli, Vilayət Quliyev), (Elmi redaktor: Akademik, əməkdar elm xadimi Bəkir Nəbiyev). Bakı, Şərq-Qərb, 2009, s.147-148

² Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri), (çapa hazırlayan: Məryəm Axundova, redaktor: Nüşabə Araslı). Bakı, Gənclik, 1998, s.609

³ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.127

Şairin “Görmədim” müxəmməsində ölkədə baş verən haqsızlıq, ədalətsizlik, mənəm-mənəmlik, dövrünün ən müdhiş hadisələri, bu böyük mülkdə hər şeyin əyri olduğu, sədaqətin, imanın olmaması kimi ittihamlar real formada əks olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli “Görmədim” müxəmməsini “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin kulminasiya nöqtəsi” sayaraq onu “həyatın, dövrün böyük çətinliklərini, və ziddiyyətlərini bütün real gərginlikləri ilə ümumiləşmiş şəkildə sərrast ifadə edən... realizm epoxasının artıq dönməz xarakter aldığını təsdiq edən ədəbi bəyan... dərin ictimai məzmunu və təsvir vasitələri ilə Azərbaycan realizminin erkən dövrünün proqramı adlandırır”¹. Həqiqətən də “Azərbaycan realizminin beşiyi başında hamıdan əvvəl yenə də Vəqifin silueti görünür. Ədəbiyyatşünaslığımız bizim milli realizmin inkişafında ilk əsas mərhələni bir ənənə kimi, adətən, Vəqifin adı, məktəbi və ənənələri ilə bağlayır”². Vəqifin sənətkarlıqla qələmə aldığı bu müxəmməsin ingilis dilində tərcüməsinə nəzər salaq:

*In this world there is nothing in which to believe.
All things are distorted I clearly perceive,
And friends' declarations are meant to deceive.*

*Fulfilment of promises I can't perceive,
While for falseness in love my whole being must grieve*³.

¹ İsa Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı: Dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2019, s.222

² Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri V cildə, III cild. (Elmi redaktor: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Şirindil Alışanlı). Bakı, Elm, 2015, s.45

³ “In this world there is nothing in which to believe”...” (translated by Tom Botting). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.155

Sətri tərcüməsi:

*Bu dünyada inanmağa heç nə yoxdur,
Hər şeyin əyri olduğunu mən aydınca görürəm,
Dostların bəyannamələri aldatmaq mənası daşıyır.
Ümid verib, söz verib yerinə yetirməyi görmədim,
Sevgidə saxtılıq olurkən bütün varlığım ah-nalə edir.*

Onu da qeyd edək ki, “Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi ideya-məzmunca, demək olar ki, ən kamil, ən dolğun əsəri, hətta bir çox cəhətdən tövbənaməsidir. Öldə olan Vaqif irsinə əsasən demək olar ki, bu, uzun gülüşlərin sonunda axıdılan qəmli göz yaşlarıdır, dünyaya məftunluğun ardınca gələn peşmançılıq və ikrah hissləridir, köhnə cəmiyyətdəki dözülməz ədalətsizlik, xəyanət, “əyrilik”, zülm, işgəncə kimi halları görüb dərin bir məyusluğa düşən şairin faciəsidir... Şair feodal dünyasının kölgəli, mənfi cəhətlərini və eybəcər hallarını pislədiyi zaman az sonra milli ədəbiyyatımızda yüksəldilən tənqidi realizm binası üçün təməl daşı qoyanlardan biridir”¹.

*Xəlqi-aləm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman,
Hansı qəmli könlü kim, sən edər olsan şadiman,
O sənə, əlbət ki, bədguluq eylər, bigüman,*

*Hər kəsə hər kəs ki, etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan bir ədavət görmədim².*

¹ Əziz Mirəhmədov. Seçilmiş əsərləri. (məsləhətçi və ön sözün müəllifi: Akademik İsa Həbibbəyli). Bakı, Elm və təhsil, 2020, s.472

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.127-128

Müxəmməsin bu bəndində şair göstərir ki, “kimin könlünü şad etsən, o sənin barəndə böhtanlar danışacaq, kimə yaxşılıq etsən, düşmənin olacaq, dost dediyin adam sənə qarşı ədavətə başlayacaq... Vəqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsi XVIII əsrdə cəmiyyətdə hökm sürən haqsızlığı, ədalətsizliyi, ümumiyyətlə insan xasiyyətindəki nöqsanları, vəfasızlıq və xəyanətkarlığı amansızcasına tənqid edən möhtəşəm bir sənət abidəsidir”¹.

Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu sənət əsərinin ingilis dilində tərcüməsinə baxaq:

*Mankind always follows a rule that seems mad-
Give help to a man when he's down, make him glad,
He'll do you bad turns till you're sorry and sad!
Whatever is good incites all that is bad.
Close friends become foes, they quarrel and leave...²*

Sətri tərcüməsi:

*Bəşəriyyət həmişə xəstə hal görünən qanun qaydanın
dalınca gedir.
Yıxılan adama kömək et, onu şad elə,
Sən təəssüf edib kədərlənəndək o, sənə pislik edəcək.
Nə qədər hansı yaxşılıq edilirə, hamısı pis olur.
Ən yaxın dostlar qatı düşmən olur, onlar dava edib
çıxıb gedirlər.*

¹ Nailə Mustafayeva. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müxəmməs janrı (Elmi məsləhətçi: Akademik Rafael Hüseynov). Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.139

² “Mankind always follows a rule that seems mad”... (translated by Tom Botting). Azerbaijani Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.155

Mütərcim Tom Botinq şairin etibarsız, yaxşılığının müqabilində belə həmişə pislilik görən, insanların iç üzünü, onların etibarsızlığını sənətkarlıqla xarakterizə edən şeirini ingilis oxucularına uğurla çatdırmışdır. Muxəmməsin forması, məzmunu, qafiyə sistemi olduğu kimi saxlanılmış, heç bir ixtisara və söz artımına yol verilməmişdir. Tərcümə orijinalda olduğu kimi ritmik və axıcıdır.

Molla Pənah Vəqif bu şeirində ətrafında olan pis niyyətli adamların, eləcə də onu vəzir olmağa məcbur edən, “şairin ən qatı düşməni, yağısı olan bu yeni xan”ın – hiyləgər Məhəmməd bəy Cavanşirin simasında öz faciəsini təsvir etmişdir. “Cürbəcür fəlakətlər və dürlü-dürlü, növbənöv hadisələr və faciələrin şahidi-möhtəşəmi olan Vəqif ən yaxın rəfiq və əhbabını, hətta altuna, cəvahirata susamış rəfiqeyi-həyatını-Qızxanımı böylə bivəfa və xain görərkən üstüörtülü olaraq bu son şeirini söyləmişdir”... “fövqəladə aqıl, sadıq və siyasi bir şəxs” olan “Vəqif hər bir şeydən, hətta həyatdan belə məyus idi”¹.

*Dövlətü iqbalü malın axırın gördüm tamam,
Həşmətü cahü cəlalın axırın gördüm tamam,
Zülfü ruyü xəttü xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcəmalın axırın gördüm tamam,
Başədək bir hüsnü surət, qəddü qamət görmədim.*²

“Başına gəlmiş hadisələr... Vəqifin psixologiyasına dərinlən təsir etmiş, şair indi məkr, xəyanət, dövlət və mənəsbə hərisliyi hökm sürən mühitdə boğulur. O, ədalətdən uzaq cə-

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (tərtib edən: filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev, rəyçi: akademik Məmməd Cəfər, redaktoru: filologiya elmləri doktoru, professor Əkbər Ağayev). Bakı, Yazıçı, 1986, s.64-66

² Molla Pənah Vəqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.129

miyyəti qəlbinin dərinliklərindən gələn etirazla qamçılalıyır”.¹

Tom Botting bu misraları özünəməxsus bir tərzdə ingilis dilinə çevirmişdir:

*What goes with great wealth in this world I have seen,
But greatness and pomp brought to nothing I've seen,
And ugliness, too, that once beauty had been.
An impotent end to sweet loving I've seen.
Fair bodies are doomed. Beauty knows no retrieve.*²

Sətri tərcüməsi:

*Bu dünyada böyük sərvətlə nə getdiyini görmüşəm,
Lakin bu böyüklüyün və təmtəraqın heç nəyə
yaramadığını görmüşəm.
Eləcə də, vaxtilə gözəl olan çirkini, eybəcəri də.
Çılğınqla sevənin axırda gücsüz olduğunu da görmüşəm.
Gözəl qəddi-qamət məhv olur. Gözəlliyi geri qaytarmaq
olmur.*

Böyük mütəfəkkir, alim Firidun bəy Köçərli Azərbaycan türklərinin ən məhşur şairi hesab etdiyi Molla Pənah Vəqifin bu qəzəlini təhlil edərkən qeyd edir ki, “Vəqifin bu kəlamında hikmətamiz və ibrətamiz sözlər çoxdur ki, onları şair təcrübə üzü ilə söyləyibdir və əksəri dəruni-qəlbədən çıxan

¹ Araz Dadaşzadə. Molla Pənah Vəqif. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2009, s.666

² “What goes with great wealth in this world I have seen”... ” (translated by Tom Botting). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.156

suzişli fəryad və nalələrdir. Bu sözlər acı və pürkədər isə də, mənən haqq və doğrudur”¹.

Müxəmməsin digər beytlərinin tərcüməsinə baxaq:
Hər kişi hər şey ki, sevdi, onu behtər istədi,
Kimi təxti, kimi taci, kimi əfsər istədi.
Padşahlar dəmbədəm təsxiri-kişvər istədi,
Eşqə həm çox kimsə düşdü vəsli-dilbər istədi,
*Heç birində aqibət, bir zövqü rahər görmədim.*²

Böyük sənətkarın “mühüm ideya-bədii xüsusiyyətləri və dərin ictimai məzmunu etibarilə “Görmədim” müxəmməsi XVIII əsr Azərbaycan şeirinin dövrə, zamana haray səsi, sərt ittihamnaməsidir. Bu, zamanı silkələyə bilən nadir şeir nümunəsidir... Dərin ictimai məzmunu, konkret tənqid hədəflərinə malik olan, dövrün haqsızlıqlarının mahiyyətini açıb göstərən “Görmədim” müxəmməsi ilə Molla Pənah Vaqif erkən realizmi Azərbaycan realizminin özündən sonra gələn inkişaf mərhələsinə doğru istiqamətləndirmişdir. “Görmədim” müxəmməsi ilə Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmi tamamlamış, maarifçi realizmin sədlərini aşmış, tənqidi realizmi qabaqlamışdır”³.

Böyük sənətkarın məzmuncə çox mürəkkəb, dərin ictimai-fəlsəfi fikrin məcmui olan, dövrün ən acı hadisələrini, insanların müsibətlərini əks edən, eyni zamanda “Azərbaycanda mövcud olan feodal-patriarxal münasibətlərə, saraydakı fitnə-fəsadlara, zülmə və rəzalətə bir ittihamnamə kimi

¹ Firidun bəy Köçərli. Molla Pənah “Vaqif” təxəllüs. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild (transliterasiya və tərtib edən, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi: Ruqiyyə Qənbər qızı). Bakı, Elm, 1978, s.187

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.128

³ İsa Həbibbəyli. Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (XVII-XVIII əsrlər), Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 10 cildə. IV cild. Bakı, Elm, 2021, s.587

səslənən”¹ bu müxəmməsin ingililis dilinə tərcüməsinə baxaq:

*Each man has a passion for one thing alone.
Some pine for a woman, some lust for a throne,
While shahs dream of grasping the land others own.
Distraught with desire, they must languish and groan,
But peace in this world no one tries to achieve*².

Sətri tərcüməsi:

*Hər bir kəsin bir şeyə həddən çox istəyi var.
Biri qadın üçün həsrət çəkir, biri taxt-tac üçün can atır.
Şahlar başqalarının torpağını qəsb etməyi arzu edirlər.
İstəkdən aqlını itirənlər xumarlanıb ah-zar etməlidirlər,
Amma bu dünyada heç kəs sülhə nail olmağa cəhd
görtərmir.*

Şairin burada təsvir etdiyi müxtəlif xarakterli insanların istədiklərinə olan hərislik, şahların özgə torpaqlarını haqsız zəbt etmək cəhdi, ancaq eyş-işrət haqqında düşünən və xalqın rifahını fikirləşməyənlərin uğurlu təsviri tərcümədə eynilə əks olunmuşdur.

Böyük sənətkarın ömrünün qürub çağlarında qələmə aldığı “Bax” rədifli qəzəli “həyatının müəyyən dönmündəki ağrılı-acılı günlərin”, əzablı çağlarının, “hayqırtısının nəticəsidir”³.

¹ Bəkir Nəbiyev. Əziz və mübarək kitab. Klassikləri oxuyarkən. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild. Bakı, Çinar-Çar, 2009, s.243

² “Each man has a passion for one thing alone...” (translated by Tom Botting). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Proqress Publishers, 1969. p.155

³ Mahirə Quliyeva. Molla Pənah Vəqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.97

*Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!*

*Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padşahi-qadirü qəhharə bax.¹*

Tədqiqatçı alim Mahmud Allahmanlının qeyd etdiyi kimi “bu şeir Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələri sırasında mükəmməlliyi, məna və məzmun əzəmətinin qeyri-adiliyi ilə diqqəti cəlb edir... Molla Pənah Vaqif məhz öz ağır vəziyyətini, tale ağrılarını, son dəqiqələrdə yaşadığı gərginliyi ifadə etmək üçün bu formanı seçmişdir”². Qəzəli ingilis dilinə klassik poeziyanın gözəl tərcüməçisi Luis Zelikov çevirmişdir:

*How fickle fate and fortune are, now see, my Vidadi!
And how the tide has changed today, O Vidadi, now see!*

*One moment sealed a tyrant's doom and now he is no
more.
Now to the letter see fulfilled Almighty God's decree.³*

Sətri tərcüməsi:

*Tale və qismət necə də, dəyişəndir, indi gör, ey Vidadi!
Bu gün hadisələr necə də dəyişib, ey Vidadi, indi gör!*

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.108-109

² Mahmud Allahmanlı. Təxəllüsü Vaqif, nəzmi düərəşən. Bakı, Ləman, 2017, s.109

³ “How fickle fate and fortune are, now see, my Vidadi”!... (translated by Lous Zellikoff). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969, p.157

*Bir anda zalımın taleyinə möhür vurdu, indi o, artıq
yoxdur.
Gör, Qadir Allahın qüdrəti ilə bir hərflə necə yerinə
yetirildi.*

Hikmətlər çeşməsi olan “Bax” rədifli qəzəldə Vaqif qüdrət sahibi olan Allahın hökmü ilə bir anda hər şeyin necə dəyişdiyini dostu Vidadiyə müraciətlə xatırladır. Bu qəzəl bir daha onu göstərir ki, hər iki böyük şair arasında qırılmaz dostluq əlaqələri olmuşdur. Çünki, onlar “öz dövründə məşhur olmuş, bu məşhurluq sahəsində bir-birinə rəğbət bəsləmiş, nəticədə... dost, ən yaxın həmdəm olmuşlar. Bir-birinə ərk etməyi, söz deməyi bacarmışlar. Onlar bunu bir tərəfdən istedadları ilə, digər tərəfdən yaşadıkları dövrün nüfuz sahibi olmaqla yerinə yetiriblər”¹. Tərcümədə şairin ifadə tərz, qəzəlin məzmunu saxlanmış, qəzəldə olan “bax” rədifi də qorunmuşdur.

*Sübh söndü şəb ki, xəlqə qiblə idi bir çırağ,
Gecəki iqbali gör, gündüzdəki idbarə bax!*

*Taci-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Payimal oldu təpiklərdə səri-sərdara bax!”²*

*“Tis dawn, and lo! The light which people worshipped,
now is dead.
Last night-Commander of the Faith; at morning-dust is he.*

¹ Buludxan Xəlilov. Molla Pənah Vaqif: Özü və tarixin sözü. Bakı, Adiloğlu Çap Evi, 2018, s.73-74

² Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.109

*No longer does the haughty monarch wear his golden
crown,
For now his head lies at the feet-O what a sight to see!*¹

Sətri tərcüməsi:

*Dan yeridir, bax! Bu çırağa xalq sitayiş edirdi, indi isə
ölüdür.
Keçən gecə Əqidə Sahibi idi, səhər isə artıq torpaqdır.*

*Daha o təkəbbürlü hökmdar qızılı tacını qoymayacaq,
İndi onun başı ayaqlar altındadır, Ah, sən bir mənzərəni
gör!*

“Həyatın ziddiyyətləri qarşısında çaş-baş qalan şair həm sarayın ikiüzlü əhatəsindən, həm ailəsindən, ümumiyyətlə ətrafındakı adamlardan bədgüman olaraq təkliyə can atır. Artıq insanlarla onun arasında rabitə, tellər qırılmış... sarsıntılara məruz qalmışdır”². Baş götürüb insanlardan qaçmağı üstün tutsa da, şair son məqamda yeganə çıxış yolunu bu fani dünyanın yaxşı və pis işlərinə göz yumub “ali-əba”ya, “Əhmədi-Muxtara” sığınmaqda görür:

*Baş götür, bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!*

Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubü ziştinə,

¹ “Tis dawn, and lo! The light which people worshipped, now is dead!”... (translated by Lous Zellikoff). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Proqress Publishers, 1969. p.157

² Araz Dadaşzadə. XVIII əsr Azərbaycan lirikası (redaktor: Akademik Həmid Araslı). Bakı, Elm, 1980, s.125

*Üz çevir ali-əbaya, Əhmədi-Muxtarə bax!*¹

*So you just shun the multitude and walk not in their way;
Nor daughter, son nor sweetheart trust-nor friend,*

*So close your eyes, Vaqif-the ugly shun, eschew the fair,
And you'll be wise if you Mohammed's favourites will flee.*²

Sətri tərcüməsi:

*Sən sadəcə olaraq adamlardan qaç, onların yolu ilə getmə;
Kim olursa olsun, nə qıza, nə oğula, nə sevgiliyə, nə də
dosta bax!*

*Belə ki, Vaqif, gözlərini yum – çirkin və gözəl şeyləri
götür-qoy et,
Sən çox müdrik olarsan, əgər Məhəmmədin sevdiklərinə
tərəf qaçıb getsən.*

Tərcümədə qəzəlin məzmununa xələl gəlməmiş, istedadlı tərcüməçi Luis Zelikov bacardıqca orijinala yaxın bir yol seçmişdir.

Molla Pənah Vaqifin zəngin ədəbi irsi, onun fəlsəfi ictimai fikirləri, müxtəlif çalarlarla bəzədilmiş, xalq danışığı dilinə yaxın, olduqca sadə, anlaşıqlı poeziyası bir şeirliyiyyət çələngidir. Bu şeir çələngini incələmək, təhlil etmək hər bir vaqifsevərin ümdə borcudur.

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri doktoru Araz Dadaşzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, s.109

² "So you just shun the multitude and walk not in their way"... (translated by Lous Zellikoff). Azerbaijanian Poetry. Classic Modern Traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow, Progress Publishers, 1969. p.157

DÖVRLƏŞDİRMƏ KONSEPSİYASI

NDA

MOLLA PƏNAH VAQIFIN BƏDİİ OBRAZI

XVIII əsr Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin bədii obrazına Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin “İki od arasında” əsərində, Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində, Yusif Səmədoğlunun adı çəkilməsə də, haqqında bəhs olunan şairin Vaqifin obrazının olmasına şübhə etmədiyimiz “Qətl günü”, Aqil Abbasın “Batmanqılınc”, Elçin Hüseynbəylinin “Yenə iki od arasında” romanlarında rast gəlinir. Vaqifin bədii obrazının yaradılmasının birinci səbəbi böyük şair, ictimai xadim Molla Pənaha hörmət və ehtiramdan doğurdusa, ikinci səbəb Çəmənizəminlidə XVIII əsr Azərbaycanının çətin və mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyətini, xanlıqlar arasındakı çekişmələri göstərmək, Vurğunda taleyi taleyinə çox bənzəyən sələfinin simasında özünün və çağdaşlarının durumunu, öz dövrünün yaşanılan problemlərini əks etdirmək, Yusif Səmədoğluda isə zamanlararası əlaqəni göstərməklə dəyişən, amma əslində hər dəfə təkrarlanan tarixin acı həqiqətlərini bəyan etmək idi.

Yusif Vəzir Çəmənizəminli “İki od arasında” əsərini 1936-1937-ci illərdə cəmi dörd ay ərzində yazmışdır. Əsər 50-ci illərdə Əkbər Ağayev tərəfindən “Qan içində” adıyla xeyli ixtisarla nəşr edilmişdir. Romanın adının dəyişdirilməsinə səbəb professor Tofiq Hüseynoğlunun da dediyi kimi, iki odun – biri İrandırsa, digərinin Rusiya olduğunun asanlıqla anlaşılması idi. Əsərdə “iki od arasında qalmışıq” ifadəsi də məhz Vaqifin dilindən verilir. Səməd Vurğunun “Vaqif” əsərində isə eyni çıxılmaz vəziyyət İbrahim xanın dilindən verilir:

Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran,

Ordan da Rusiya göndərir fərman...

Xanın məsləhətçisi, sarayda vəzir olan Vaqifin bir misiyası Qarabağ xanlığının timsalında ölkəni bu çıxılmaz durumdan çıxarmaq üçün düzgün qərar vermək idisə, bir şair kimi, el içindən çıxmış el vəkili kimi həm də xalqı çıxılmaz vəziyyətdən usanan xanın qəzəbindən qorumaq idi. Biz “İki od arasında” əsərində Vaqifin dəfələrlə xalqı xanın, saray hökmlülərinin qəzəbindən qurtarmaq üçün maraqlı fəndlər işlətdiyinin, müxtəlif yollar axtardığının şahidi oluruq. Molla Pənah sarayda xalqın, xalqın yanında sarayın adamı olmaqla, hər ikisinin arasında körpü salmağa çalışırdı.

Qarabağ xanlığı hər dəfə təhlükə ilə üz-üzə qalanda, məşvərətə ehtiyac yarananda başda İbrahim xan olmaqla bütün saray əyanları Vaqifin üzünə baxır, onun nə deyəcəyini, nə tədbir tökəcəyini gözləyirdilər. Əsərin əvvəlki nəşrlərində ixtisar olunmuş, son variantlarda isə bərpa olunan – Qarabağa yerləşdirilmiş ermənilərin çirkin siyasətini əks etdirən epizodların birində məlum olur ki, Qarabağda sığınacaq tapan erməni mülükləri Yekaterinaya Qarabağ xanından, onlara olunan “zülmlərdən” şikayət məktubu yazırlar. Bunu eşidən Vaqif saray əhlini məşvərətə yığır, uzun məsləhətlərdən sonra saraydakı rəsmi otağına çəkilib Yekaterinaya məktub yazır. Bu o məktub idi ki, Peterburq sarayının Qarabağa qarşı tərtib etdiyi planı tamamilə dəyişir. Ermənilərin 1783-cü ilin mart ayında Peterburqa çatmış ərizəsinin üstünə knyaz Potyomkin – Tavriçeski: “İbrahim xanı taxtdan salıb Qarabağda erməni əyaləti düzəltməli”, – dərkənarını yazmışdı. Vaqifin yazdığı məktub eyni ilin aprel ayında Peterburqa yetişib Potyomkini əvvəlki qərarından daşındırır, “İbrahim xanın bizə qarşı bəslədiyi sədaqət rus çarçası üçün ən gözəl bir bacdır”, – deyərək Qarabağ hökmdarına sifariş göndərir.

Bunu deməkdə məqsədimiz həm də odur ki, bu gün şairi bəzi tədqiqatçı və siyasətçilər Rusiyaya meyilli olmaqda ittiham edirlər. Əslində Vaqifin bu “meyil və istəyi” Qarabağ xanlığını gözləyən böyük təhlükəni sonuqdurmaq məcburiyyətindən doğurdu.

“İki od arasında” əsərində diqqətçəkən maraqlı bir məqam var. Əsərboyu Vaqifə İbrahim xan, saray əhli, digər həmsöhbətləri Axund, ağa, şair, aşiq deyə müraciət edir, onun haqqında məhz Vaqif deyə danışılır. Amma Qazaxdan Qarabağa qonaq gələn Vidadi Vaqiflə söhbətində ona Pənah deyə müraciət edir. Bu fərqli xitab diqqəti cəlb edir və çox keçmir ki, bu fərqli xitabın mənası anlaşılr. Belə ki, Vudadi Vaqifə bu dünyanın gözəlliklərinə, səfasına çox da bel bağlamamağı tövsiyə edəndə, Vaqif onunla razılaşımayıb, “bu dünyanın əzabını” toy bayram biləndə, Vidadi gülümsəyərək: “zöhd və təqva işinə gəlmir. Bir az da qocalarsan, ölüm qorxusu canına çökər, onda məsələyə Vaqif olarsan. Hələ Vaqif deyilsən, fəna dünyaya bel bağlayan Pənah oğlansan”¹ – deyir. Hamı üçün Vaqif olan Molla Pənah, Vidadi üçün onda Vaqif olacaqdı ki,

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Bietü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacəram təhsili-hacət görmədim.*

*...Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahi ruxsarə nigah,
Qədr bilməz həmdəm ilə eylədim ömrü təbah,*

¹ Yusif Vəzir Çəmənizəminli. Əsərləri. 3 cildə, II cild. Bakı, Avrasiya-Press, 2005, s.590

*Vaqifə, ya rəbbəna, öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim,*

– deyə yazacaqdı.

Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı Səməd Vurğunun hələ uşaq yaşlarından özünə aludə etmişdir. Təsadüfi deyildi ki, Səməd Vurğun Puşkinə həsr etdiyi “Şairin şərəfinə” şeirində yazırdı:

*Axıtdım alnımın inci tərini,
Yanmadım ömrümün iki ilinə.
Rusiya şeirinin şah əsərini,
Çevirdim “Vaqifin şirin dilinə”¹.*

Qeyd edək ki, şeirin IV misrası ilk variantda: “çevirdim ilk dəfə türkün dilinə” olmuş, “türk” kəlməsinin işlədilməsinə qadağa qoyulduqdan sonra Səməd Vurğun da bu yasaq ilə barışmalı olmuş və “türk dili” ifadəsini “Vaqifin şirin dili” ilə əvəz etmişdir.

Bu seçim, yəni türk dilinin, ana dilimizin qarşılığı kimi “Vaqifin şirin dili” ifadəsinin işlədilməsi milli poeziyanın inkişafında Vaqif mərhələsinin qədərincə dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, Vurğunun Vaqif poeziyasına aludəçiliyinin də səbəblərini açıqlayır.

Səməd Vurğunun Vaqif şeirinə olan münasibəti, Vaqif şeirinin Vurğun poeziyasına olan nüfuz gücü, bu poeziyanın mündəricə və istiqamətini müəyyənləşdirməsi ciddi maraq doğurur. Vaqif şeirinin ümumi poetik ruhu S. Vurğunun da yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsinə hopmuşdur. S. Vurğun Vaqif yaradıcılığına olan bu səmimi münasibətini həm lirikasının ümumi ab-havasında, həm şairin bədii obrazını yaratdığı

¹ Səməd Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, I cild. Bakı, Elm, 1985, s.288

“Vaqif” pyesində (əvvəllər “Şairin ölümü” şeirini yazsa da bu, müəllifi tam qane etməmişdir), həm də məqalə və məruzələrində əks etdirmişdir.

Şair qeyd edirdi ki, Vaqif poeziyası Azərbaycan ədəbiyyatının bir əsrlik yolunu müəyyənləşdirmişdir. Onun çox təqlidçisi olmuş, amma ədəbiyyat tariximizdə Vaqifi əvəz edə bilən şair olmamışdır. S.Vurğun “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” – xalq deyiminin də təsadüfən yaranmadığını qeyd edir, Vaqif poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini açır, dövrün ədəbi-mənəvi təkamülündə onun tutduğu mövqeyi çox düzgün müəyyənləşdirirdi. Şair qeyd edirdi ki, Vaqif xalq şeiri ilə yazılı ədəbiyyatı birləşdirib, Azərbaycan poeziyasına bir axıcılıq və sadəlik gətirdi.

Səməd Vurğunun Vaqifin bədii obrazını yaratmaq ehtiyacını nə doğururdu? Bunun bir səbəbi şairə olan hörmət və ehtiramdan doğurdusa, onu həm bir şəxsiyyət, dövlət xadimi, həm də bir şair kimi təbliğ etmək istəyi idisə, ikinci səbəb dövrün möhnətlərindən çəkdiyi əzabları ifadə etmək metodu idi.

“Şair, hökmdarın hüsurundasən!” – Bu sözlər təkcə Vaqifəmi aid idi? Təbii ki, yox! Bu həm də Vurğunun öz oxucusunu agah etmək üsulu idi. O, oxucusunu şairinin hökmdarın hüsurunda olmasından xəbərdar edirdi. Vaqif XVIII əsrdə:

*Alilər xaki məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yoxdur, kərəm əhlində zər
İşlənən işlərdə ehkəmi ləyaqət görmədim.¹*

– deyə zəmanəsinə bir etiraz, ədalətsizliyə, nizamsızlığa qarşı üsyan edirdisə (bu, artıq sarayların iç üzünü görmüş, indi

¹ Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1960, s.182

azadlıq dünyası axtaran Vaqifin fəryadı idi) iki əsr sonra onun xələfi Vurğun daha kəskinliklə:

*Nifrət! Qan çanağı taclara nifrət!
Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət!*¹ – deyirdi.

Vaqif obrazının müəllifin özünü ifadə etməsi, şairin baxışlarını və yaşantılarını əks etdirməsi barədə bir çox tədqiqatlarda toxunulmuş və geniş bəhs olunmuşdur. Bununla bağlı onu qeyd etmək istəyirik ki, əsərin elə parçaları var ki, Vaqifin adının yerinə Vurğunun ismi yazılsa, mənə uyarlılığına heç bir xələl gəlməz. Məsələn,

Vidadi:

*Tükəzban! O saray qan ocağıdır,
Onun hər vüsalı hicran dağıdır.
Bir düşün Vaqifi, daima gülən,
Daima şadlanan o böyük hünər
Bəzən taleyindən şikayət yazır;
Səbəb? Saraylardır...*

Yaxud yenə Vidadi:

*Şairdir... qəlbi var, şirin sözü var,
Böyük bir ölkənin onda gözü var,
O ölsə... dağlar da dil deyib ağlar,
Əfv edin, yaxşılıq qalır yadigar.*

Bu nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Göründüyü kimi, sadə, ruha yaxın şeirləri ilə Səməd Vurğunu hələ kiçik yaşlarından özünə aludə edən Vaqif 1938-ci ildə şairi başqa bir aspektdən maraqlandırmışdır. “Vurğun özü də bu

¹ Səməd Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, IV cild. Bakı, Elm, 1988, s.107

zaman yeni bir Qacarla üz-üzə gəlmişdi. Böyük şair təzə Qacarın təqib, hədə və məzəmmətlərindən, xalqa, günahsız adamlara tutduğu divandan darıxır, qəlbində ona qarşı kin və qəzəbi artırırdı.

Səməd Vurğun dili ilə deyə bilmədiyini, beynindən keçən qızgın etiraz və kini, yeddibaşlı əjdahanın xalqımıza tutduğu divan haqqında ürək sözlərini bu dramda deməyə çalışmışdır. Böyük Vaqifin düşdüyü çıxılmaz və çətin vəziyyət Səmədin vəziyyətinə çox yaxın idi. Çəsməkli Qacar öz sələfindən daha zülmkar idi”¹.

S.Vurğun tarixi həqiqətlərə öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələri fonunda nəzər salmaqla, şair-psixoloq, şair-ideoloq, şair-filosof amplitudasından çıxış edərək XVIII əsr Azərbaycanını təsvir etməklə, həm də öz çağının yaşanılan problemlərinin bədii şərhini verə bilmişdir. Ona görə də o vaxtkı ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq haqlı olaraq bu əsər haqqında yazırdı: “Vaqif” draması ədəbi bir hadisə olmaqla bərabər, eyni zamanda siyasi bir hadisədir².

“O, (Səməd Vurğun – A.B.) Vaqifin dili ilə şairin, dövlət xadiminin, xalq mənafeyi uğrunda mübarizin necə olması barədə öz fikirlərini verir”³.

“Bu vaxtadək heç kəs Vaqifin vətənpərvərliyi, xalqın gözəl gələcəyindən xəbər verən arzuları, onun şəxsi və ictimai faciəsi haqqında bizə belə təsirli lövhələr göstərməmişdir”⁴. Bu pyesin müəllifinə böyük şöhrət qazandırdığı, ədəbi proses tərəfindən razılıqla qarşılanması, uzun müddət teatr repertuarından düşməməsi, dövrünün ən yüksək mükafatına – Stalin adına dövlət mükafatına layiq görülməsi məlum

¹ Cavad Cavadzadə. Nəhəng şair və nəhəng insan. Salman Mümtaz adına ADƏİ Arxivi, fond 245, siyahı 3, iş 58, s.19-21

² Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, Azərnəşr, 1958, s.17

³ Зелинский К. Национальная форма и социалистический реализм. Вопросы литературы, 1957, №3, s.3-34, s.181

⁴ Məmməd Arif. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, EA Nəşriyyatı, 1964

faktdır. O da məlumdur ki, şair ədəbi tənqid tərəfindən həm də bəzi tarixi hadisələri (məs: İbrahim xanın obrazının həqiqətə uyğun olmayan şəkildə təqdimi) təhrif etməkdə ittiham olunurdu. S.Vurğunun bu obrazı tarixi cəhətdən birtərəfli yaratması faktları bilməməzlikdən irəli gəlmirdi. Şair bu əsəri yazana qədər Vaqifin həyatı və dövrü haqqında yaradıcılıq axtarışları aparmış, ilkin mənbələrə, arxiv sənədlərinə, bir çox tarixi əsərlərə müraciət etmiş, XVIII əsr Azərbaycanını bütövlükdə – ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, tarixi hadisələr fonunda dərk etməyə çalışmışdır. Mehdixan Vəkilov bu haqda yazır: “Vaqifin taleyi üzərində dramaturq uzun müddət düşünmüşdür. O, XVIII əsr Azərbaycan tarixinə, xüsusən Qarabağ xanlığına dair ədəbiyyatı böyük maraqla oxuyurdu. Səməd Vurğunun “Qarabağnamə”ni tapdırıb ona göndərməyi Heydər Hüseynovdan xahiş etdiyi və 1936-cı ildə Vaqifin dövrünə, həyatına, bütövlükdə Qarabağ xanlığı tarixinə dair Yusif Vəzirlə saatlarla söhbəti yaxşı yadımdadır¹. Biz belə başa düşürük ki, Səməd Vurğun İbrahim xanın simasında öz dövrünün hökmlülərinin obrazını yaratmaq istəyinə görə tarixi təhrif etməyə məcbur olmuşdur və görünür, bu hökm sahibləri, şeyx və təlxəklər əsərdə öz simalarını tanıdığına görə, şairə təqib və təhdidlər də göstərmişlər. Məmməd Rahim şair haqqındakı xatirələrində yazır: “...Moskvaya səfərimizdən bir az əvvəl yuxarıda Səmədə hücum etmişlər. Demişlər ki, Vaqif dindardır. Qarabağda şəbigərdanlıığı o düzəltdir. Belə bir şairə sən pyes həsr eləmişən. Vaqifə olan bu amansız münasibət, bu cahilənə qiymət Səmədə çox pis təsir eləmişdi”².

¹ Mehdixan Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, Yazıçı, 1986, s.133-134

² Məmməd Rahim. Səməd Vurğun haqqında xatirələrim. Salman Mümtaz adına ADƏİ Arxivi, Fond 107, siyahı 1, iş 44, s.10

Əsərin yazılmasından 70 il keçəndən sonra – o illərin qorxu və xofu tam çəkiləndən sonra çağdaş ədəbiyyatşünaslıq pyesin dəyərini belə xarakterizə edir: “Beləliklə də, “Vaqif” mənzum pyesi, birinci növbədə həm də xalq məənəviyyatının, Ana dilimizin cəmiyyət miqyasında parlaq qələbəsi idi. Bu keyfiyyətlərinə görə də 1930-cu illərin o çox ağır repressiya çağlarında Azərbaycan xalqının milli özünüdərk prosesində iki nəhəng əsər ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük rol oynamışdı. Onlardan biri dahi Üzeyir Hacıbəyovun ölməz “Koroğlu” operası, digəri isə böyük şair Səməd Vurğunun kamil sənət əsəri olan “Vaqif” mənzum dramı idi”¹.

Maraq çəkən bir məqama toxunmaq istəyirik. Səməd Vurğunun “İnsan” əsərində ata Şahbaz üzərində çoxdan işlədiyi əsərini qanlı-qadalı müharibənin içində, düşmənin çevrəsində yazmağı davam etdirsə də, tamamlaya bilmir. Ölüm ayağında olan filosof yarımçıq qalmış əsərini əsir saxlandığı zirzəmidə dırnaqları ilə açdığı bir ovuqda gizlədir və “Ya oğlum tamamlar, ya da öz nəvəm”, – deyər gələcəyə öz mesajını ötürür. Və pyesin sonunda oğul Şahbaz atanın yarımçıq qalmış əsərini tamamlayaraq, “Qalib gələcəkmi cahanda kamal?”, – sualını cavablayır.

Zənnimcə, Vurğunun da “Vaqif” əsərində yarımçıq qalan bir məqam var. Vaqifin edam səhnəsi. Məlumdur ki, şair pyesin əvvəlki variantında əsəri Vaqifin ölümü ilə bitirmiş, ancaq sonradan bəzi təkid və təkliflərə görə final bir çox tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi süni təsir bağışlayan sonluqla tamamlanmışdır. Kim bilir, bəlkə də, Yusif Səmədoğlu Kuteitsinin “xəbərdarlıq”, P.Rudyakovun “ağrılar”, “zamanların əlaqəsi” romanı adlandırdığı “Qətl günü” əsərində məmləkətin iki əsr əvvəlki tarixi keçmişindən bəhs edərkən

¹ Bəkir Nəbiyev. Xəzan vurması. Bakı, Elm, 2006, s.143

edam olunan şairlə bağlı epizodla “Vaqif” pyesinin yarımçıq qalmış həmin sonluğu tamamlamışdır:

“...Neçə gün əqdəm bu qaladan enib hökmdarın yanına gəlmiş və özləri ilə çox vacib məlumatlar gətirmiş iki saray şairinin bəxşiş, daş-qaş əvəzinə, istədikləri ölümün vədəsi yetmişdi. Bu gün axşam, gün batanda, hökmdarın hüsurunda və bütün xəlqin gözü qabağında bu məmləkətin böyük şairini edam edib başını həmin o şairlərə verəcəkdilər. Hökmdar buna razılığını çoxdan vermişdi və hələ hökmdar heç bir zaman vədinə xilaf çıxmamışdı.

...Şairi edam yerinə qaldırdılar. O, gözlərini qıyıb əvvəl-əvvəl aşağıda, meydançanın ortasında taxtda əyləşmiş hökmdarı gördü... Sonra şair başını ağır-ağır endirib sərbazlara baxdı: Sağ tərəfdə dayanıb, qorxu içində şairin edamına tamaşa edən öz obalılarını – qocaları, qarıları, cavan oğlan uşaqlarını və nəhayət, ömrüboyu uca qamətlərini və ala gözlərini vəsf elədiyi gəlinləri, qızları görəndə gözündən bir damla da yaş axdı: bu damla da ağ deyildi, bu damla da qırmızı idi. Çünki, şairin ürəyi od tutub yandı, şair bildi ki, qara telləri çiysinlərinə tökülüb məlul-məlul dayanmış, göz yaşları qurumuş bu gəlinlərin, bu qızların hər birinin bətnində indi neçə-neçə sərbaz toxumu var. Gözlərinə qırmızı yaş gəldi və şair ürəyində öz obalılarından halallıq istədi”¹.

Müstəqillik dövründə də Vaqifin bədii obrazına müraçit edilmişdir. Elçin Hüseynbəyli səkkizinci Qarabağnamə adlandırdığı “Yenə iki od arasında”² romanında şairin obrazını yaratmışdır. Müəllif, adından da göründüyü kimi, əslində Yusif Vəzir Cəmənzəminlidən bəhs edən əsərində sanki yazıçının “İki od arasında” romanının yazılma prosesini təsvir etmişdir. Romanda Molla Pənah Vaqif hazır cavab, müd-

¹ Yusif Səmədoğlu. Deyilənlər gəldi başa. Bakı, XXI– Yeni Nəşrlər Evi, 1999, s.234-235

² Elçin Hüseynbəyli. Yenə iki od arasında. Azərbaycan, 2016, № 9, № 10

rik obraz kimi verilmişdir. Məsələn, ...Ağaməhəmməd şah onları amiranə səslə dayandırdı.

– Yox, hələ bir dayanın. Ona bir sualım da var. Mənim ağlar günə qoyduğum o Tiflisdə nə azarın var idi? Bəs bil-mirsən ki, kafirlərə boyun əymək kitabımıza və Quranımıza ziddir?

– Bilirəm, axund Pənah təmkinlə cavab verdi.

– Deməli, bilirdin və bilə-bilə gedib onlarla ixtilat yaptın. Bizəmi qarşı?

– Həlbət ki, yox, sahibi ixtiyar.

– Bəs onda niyə, hiyy!?! Niyə görüşürdün?

– Kafirləri yaxşı tanımaq üçün onlarla görüşmək də, ixtilat da gərəklidir, şah...

– Şah!!! Hmmm... Aparın. Bir az da burda qalsa mənə siyasətdən dərs demək istəyəcək. Onunla sonra danışarıq”.¹

Yaxud, İbrahim xanın Batmanqılınc ləqəbiylə tanınan qardaşoğlu Məhəmməd bəy qəzəblə:

– Bu yaşıdasan, hələ də saqqalına və başına həna yaxırsan”, – deyə bağıranda, baş vəzir onun bu sözlərinə acı-acı gülür:

– Mənim başım ağarıb, həna çəkirəm, amma sənin kimilərin başı heç ağarmayacaq da. Çünki o başı saxlaya bilməyəcəksən”², – deyə cavab verir.

Sonda qeyd edək ki, Molla Pənah Vaqifin obrazı təsvir olunan əsərlərdə şairi bir ictimai xadim, müdrik el adamı, gözəllikdən ilham alan yaradıcı insan kimi görməklə yanaşı, həm də XVIII əsr Qarabağ mühitinin bədii tarixi ilə tanış oluruq. Bir sözlə, bu əsərləri Qarabağ xanlığı, onun təbəddülatlı və keşməkeşli taleyi haqqında bədii salnamə də adlandırmaq olar.

¹ Elçin Hüseynbəyli. Yenə iki od arasında. Azərbaycan, 2016, № 9, s.77

² Yenə orada, № 10, s.90

NƏTİCƏ

Böyük mütəfəkkir ədib Mirzə Fətəli Axundzadə “Nəzm və nəsr” adlı məqaləsində Molla Pənah Vaqifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki roluna və xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir. O, Vaqifin “nadir vücuda gələn, xəyalatında (təsvirlərində – İ.H.) təsir olan”, “şeyrdə yeni ad açan” novator şair olmasını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin qüdrətli yaradıcılarından biri olan Mirzə Fətəli Axundzadə Molla Pənah Vaqifin realist şeirin əsas yaradıcılarından biri olmasına xüsusi dəyər vermişdir: “Mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zıkr etdiyim şərt (istər-istəməz ziyadə ləzzətə və fərəhdə ziyadə təsirə bais olmaq – M.F.A.) bir növ onda göründü. Mənim əqidəmə görə, türk arasında şairi-münhəsirdir (şairliyə aiddir). Molla Pənah müqəddəm (əvvəldə, irəlidə gedən – İ.H.) ərəsə-yə gəlib, bu fəndə zəhnümadır (yolaçandır, bələdçidir)”.¹

XIX əsrdən başlayaraq bizim günlərə qədər Molla Pənah Vaqifin həyatı və yaradıcılığını Adolf Berje, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Firidun bəy Köçərli, Həşim bəy Vəzirov, Salman Mümtaz, Əziz Şərif, Həmid Araslı, Nizami Cəfərov, İsa Həbibbəyli, Araz Dadaşzadə, Mahirə Quliyeva və başqaları tədqiq edib araşdırmışlar. Araz Dadaşzadə Molla Pənah Vaqifin həyatı və yaradıcılığı haqqında namizədlik dissertasiyası yazıb müdafiə etmiş və ilk monoqrafiya çap etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznli şeir məktəbi yaratmış Molla Pənah Vaqifin adı ilə bağlı olan şeir-sənət ənənələri yaşamış, ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf mərhələlərində yaradıcılıqla davam etdirilmişdir. Azərbaycan ədəbiy-

¹ Mirzə Fətəli Axundzadə. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri (tərtib edən: Nadir Məmmədov). Bakı, Çapıoğlu, 2004, s.205

yatında heca vəznli xalq şeiri üslubunun möhkəmlənib aparıcı mövqe tutmasında Molla Pənah Vaqifin mühüm rolu olmuşdur. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında əruz və heca vəznləri arasında rəqabət hələlik ərüzün xeyrinə olsa da, sovet dövründən başlayaraq bu günə qədər ədəbiyyatımızda heca vəzni böyük üstünlüyə malikdir.

Bundan başqa, Molla Pənah Vaqifin şeirləri aşığı yaradıcılığına da qüvvətli şəkildə təsir göstərmişdir. Azərbaycan aşığı sənətində heca vəzninin davamlı bir prosesə çevrilib, daha da möhkəmlənib inkişaf etdirilməsində, bu şeirin nikbinlik ruhunu davam etdirməsində Vaqif poeziyasının mühüm rolu vardır. Aşığı ədəbiyyatında geniş yer tutan gözəlləmələr Vaqifin Azərbaycan gözəllərini tərənnüm edən şeirlərindən yaradıcılıqla qidalanır. Azərbaycan aşığı Molla Pənah Vaqifin qoşmalarını saz havaları üstündə böyük həvəslə ifa edirlər.

Vaqifin adı və sənəti həmişə uca tutulmuş, yüksək ehtiramla yad olunmuşdur. Xalq şairi Səməd Vurğunun məşhur “Vaqif” (1938) tarixi dramı və Yusif Vəzir Çəmənminin “İki od arasında” (1937) romanı qüdrətli sənətkara bəslənilən ümumxalq ehtiramına Azərbaycan ədəbiyyatında ucaldırılmış möhtəşəm ədəbi abidələrdir. Müstəqillik dövründə Elçin Hüseynbəylinin yazdığı “Yenə iki od arasında” romanında Molla Pənah Vaqifin dövrü və tərcümeyi-hal faktlarının, habelə sənət ideallarının timsalında yeni tarixi mərhələnin gerçəklikləri ifadə edilmişdir.

Bəstəkar Ramiz Mustafayevin “Vaqif” operası (1960) böyük söz ustasının həyat və sənət ideallarını xalqa çatdırmağa uğurla xidmət edir. Azərbaycan bəstəkarlarının Vaqifin şeirlərinə yazdıqları mahnılar xalqımız tərəfindən sevilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 12 yanvar 2017-ci il ta-

rixli Sərəncamı ölkəmizdə sənətə və sənətkara bəslənilən əbədi ehtiramın parlaq və əməli nümunəsidir. Dövlət sərəncamında öz əksini tapmış aşağıdakı sözlər Molla Pənah Vaqifin ölməz sənətinin yüksək qiymətini ifadə etməklə bərabər, qarşıda duran mühüm vəzifələri də nəzərə çarpdırır: “Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. O, əhəmiyyətini əsrlərdən bəri qoruyub saxlayan bənzərsiz poeziya nümunələri meydana gətirməklə milli ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan şeiri Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. Azərbaycan tarixinə həmçinin siyasi xadim kimi daxil olan Vaqif taleyüklü məsələlərin həllində müdriklik və uzaqgörənlik nümayiş etdirmişdir.

Vaqifin yaradıcılığı daim tədqiq obyektinə çevrilmiş, əsərləri kütləvi tirajla nəşr edilmiş və yubileyi keçirilmişdir. 1982-ci il yanvarın 14-də Ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərində şairin məzarı üzərində ucaldırılmış əzəmətli məqbərənin açılışı olmuşdur. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistanın silahlı quldur dəstələri işğala məruz qoyduqları Şuşada bütün beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq mədəniyyət nümunələrinə qarşı vandalizm aktları törətmiş və 600-ə yaxın tarixi-memarlıq abidəsini talayıb məhv etmiş, o cümlədən Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeylərini və Molla Pənah Vaqifin məqbərəsini dağıtmışlar.

Vaqif irsinin azərbaycançılıq məfkurəsi işığında daha dərinlən araşdırılıb öyrənilməsi bu gün də aktuallığını qoruyan və həllini gözləyən mühüm məsələlərdəndir”.¹

Son illərdə Molla Pənah Vaqifin zəngin ədəbi irsinin azərbaycançılıq istiqamətində yenidən tədqiq olunması, böyük şairin yaradıcılığının ölkəmizdə, həmçinin YUNESKO və TÜRKSOY səviyyəsində geniş təbliği xüsusən, Vaqif poeziya günlərinin yenidən keçirilməsi qüdrətli sənətkarın yeni həyatının mühüm göstəriciləridir.

Molla Pənah Vaqifin sənət ənənələri yaşamaqda davam edir. Vaqifin əsasını qoyduğu erkən realizm ədəbi cərəyanı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmə doğru qəti dönüş başlanmışdır. Bu mənada Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığı XIX əsrin əvvəllərində yaranmış didaktik realizmin və onun davamı kimi meydana çıxmış maarifçi realizmin möhkəm bünövrəsini təşkil edir, sonrakı dövrlərin realizm hərəkətinə təkan verir.

Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafına da Molla Pənah Vaqifin şeir-sənət ənənələri müsbət təsir göstərmişdir. Ən müxtəlif ideoloji şəraitlərdə Vaqifin şeiri ədəbiyyatı həmişə xalq həyatına, ölkə maraqlarına, gözəllik və nikbinliyə doğru istiqamətləndirmişdir. Azərbaycan poeziyasında heca vəzninin nəinki mövqeyini qoruyub saxlamasında, hətta daha da inkişaf etdirilməsində, şeirimizin ana vəznı statusu qazanmasında Vaqifin açdığı yol, onun adı ilə bağlı olan milli ədəbi ənənə mühüm rol oynamışdır. Ümummilli ideallar baxımından da Molla Pənah Vaqif sanki Azərbaycanın işıqlı sabahlarını hiss etmiş, ölkəmizin gələcək inkişafı yollarında xalqımıza bələdçilik etmişdir. Tələbəklik illərində ədəbiyyat həvəskarı kimi yazıb çap etdirdiyim “Gördüm” adlı şeirdə

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 13 yanvar 2017-ci il

də Vaqifin həyat və sənət ideallarının əbədiyaşarlığından söz açılmışdır:

*Xalqımız qurtarıb dərd-qəm yükündən,
Sorağımız gəlir toydan-düyündən,
Göz açıb dünyaya gəldiyim gündən,
Hər yerdə dil açan əməli gördüm.*

*Keçib neçə kənddən, neçə şəhərdən,
Çıxdım Qarabəğin seyrinə hərdən,
Gəzdikcə elləri, obaları mən
İş üstə can alan gözəli gördüm.*

*Gözlərim dikilib qaldı gözündə,
Həyat eşqi vardır hər bir sözündə,
Bir vaxt sən gəzdiyin Cıdır düzündə,
Adınla ucalan heykəli gördüm.*

*Xəyalım çox gəzdi sənət bağında,
Ürəklər oxşayan söz sorağında,
Tufanlı bir əsrin qaranlığında,
Vaqif tək sönməyən məşəli gördüm.¹*

Molla Pənah Vaqifin sənət idealları Azərbaycanda müstəqillik dövrünün idealları ilə səsləşir.

Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğunun yazdığı aşağıdakı şeir sanki Molla Pənah Vaqifin vaxtilə Baş vəziri olduğu Qarabağ torpaqlarının erməni işğalından azad edildikdən və dağıdılmış məqbərəsi yenidən ucaldıqdan sonrakı – indiki günləri tərənnüm edən ölməz sənət nümunəsi kimi səslənir:

¹ “Şərq qapısı” qəzeti, 22 noyabr 1968-ci il

*Ey böyük sənətkar, ey böyük insan,
Nə olar, başını yerdən qaldırsan!
Kainat gözünə görünər rəya,
İndi bambaşqadır gördüyün dünya!
Durulmuş şairim, bulanmış sular,
Döyüşlər, mizraqlar, azğın ordular...
...Onunla birlikdə keçir xəyalın:
“Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən əzəldən, Pəri”.
Sözlərin olmuşdur dillər əzbəri.
Dolaşsan dünyanı sən qarış-qarış,
Tarix bir meydandır, ömür bir yarış.
Ölkəmiz yarışın ön səflərində,
Bir yeni dünya var hər əsərində.
Uçan durnalar da çağırır: gəlin,
Qalxacaq şairin bir gün heykəli
Bizim Qarabağın Cıdır düzündə,
Vaqif canlanacaq onun üzündə!¹*

Molla Pənah Vaqif ölməz əsərləri ilə əbədiyyət qazanmış qüdrətli sənətkardır.

Vaqifin şeirləri və ideyaları bizim günlər üçün də, daha sonrakı zamanlar üçün də aktual və müasirdir.

Molla Pənah Vaqif – elmlərdən xəbərdar olmaqla, əsl istedadla və zəhmətlə Molla Pənah olan Vaqif səviyyəsində böyük şair və mütəfəkkir ola bilməyin nümunəsidir.

Molla Pənah Vaqifin adı və sənəti əbədiyyət rəmzidir.

Bu gün ölkəmizdə azərbaycançılıq ideallarının yüksəlmə xətlə inkişaf etməsinin təməlində Molla Pənah Vaqif kimi görkəmli sənətkarların bir neçə əsr ərzində ədəbiyyata və

¹ Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çapaşoğlu, 2004, s.32-33

ictimai mühitə gətirdikləri milli-mənəvi dəyərlər və vətənpərvərlik ideyaları dayanır.

Molla Pənah Vaqif əbədiyyət qazanmış dahi sənətkardır!

ƏDƏBİYYAT

- [1] Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqifin 300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”kı 12 yanvar 2017-ci il tarixli Sərəncamı.
- [2] M. F. Axundzadə, *Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri*. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, s. 208
- [3] Anar, *Söz dünyası*, c. I. Bakı: Şərq-Qərb, 2019.
- [4] A. Həmid, *XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1956, s. 327.
- [5] *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, c. III. Bakı: Elm, 2009.
- [6] *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, c. IV. Bakı: Elm, 2021.
- [7] B. Aygün, *Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vəqifin bədii obrazı. Filologiya və sənətsünaslıq*, №. 1. Bakı: Elm, 2021, s. 16–21.
- [8] Cavadzadə Cavad. Nəhəng şair və nəhəng insan. Salman Mümtaz adına ADƏİ Arxiv, fond 245, siyahı 3, iş 58.
- [9] N. Cəfərov, *Molla Pənah Vəqif*. Bakı: Renessans-A, 2017.
- [10] D. Araz, *XVIII əsr Azərbaycan lirikası*. Bakı: Elm, 1980, s. 227.
- [11] A. Dadaşzadə, *Molla Pənah Vəqif (həyatı və yaradıcılığı)*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1966, s. 190.
- [12] D. Kaseinov, E. Qafarlı, and K. Tahirov, *Dünya dillərində Molla Pənah Vəqif şeirləri*. Ankara, 2017, 311 s.
- [13] İ. Həbibbəyli, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı: Elm, 2020, 276 s.
- [14] İ. Həbibbəyli, *Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri*. Bakı: Elm, 2019.
- [15] İ. Həbibbəyli, *Ədəbi şəxsiyyət və zaman*. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 1067 s.
- [16] İ. Həbibbəyli, *Molla Pənah olan Vəqif*. Bakı: Elm və təhsil, 2022.
- [17] İ. Həbibbəyli, *Yollar şeirdən başlanmışdı*. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 458 s.
- [18] E. Hüseynbəyli, *Yenə iki od arasında*. Bakı: Azərbaycan, 2016.
- [19] E. Hüseynbəyli, *Yenə iki od arasında*. Bakı: 2017, 309 s.

- [20] X. Mir Mehdi, *Kitabi-tarixi Qarabağ // Qarabağnamələr*. Bakı: Qanun, 2020.
- [21] D. Kaseinov, *Təqdim // Dünya dillərində Molla Pənah Vaqif şeirləri*. Ankara, 2017.
- [22] S. Əlizadə, *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: XXI əsr Yeni nəşrlər Evi, 1999.
- [23] F. bəy Köçərli, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, c. I. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 560 s.
- [24] M. Camal Cavanşir Qarabaği, *Qarabağ tarixi*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1959, 172 s.
- [25] N. Axundov, tər.ed., *Qarabağnamələr*. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 288 s.
- [26] Y. Qarayev, *Seçilmiş əsərləri*, c. III. Bakı: Elm, 2015.
- [27] M. Quliyeva, *Füzuli zirvəsi və Vaqif başlanğıcı*. Bakı: Elm və təhsil, 2021.
- [28] M. Hüseyn, *Ədəbiyyat və sənət məsələləri*. Bakı: Azərnəşr, 1958.
- [28] M. Hüseyn, *Ədəbiyyat və sənət məsələləri*. Bakı: Azərnəşr, 1958.
- [29] M. Arif, *Səməd Vurğunun dramaturgiyası*. Bakı: EA Nəşriyyatı, 1964.
- [30] M. Rahim, *Səməd Vurğun haqqında xatirələrim*. Salman. Fond 107: Mümtaz adına ADƏİ Arxivi, siyahı 1, iş 44.
- [31] C. Məmmədquluzadə, *Əsərləri*, İsa Həbibbəyli., c. I. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004.
- [32] K. Məmmədov, *Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr*. Bakı: Hədəf, 2013, 254 s. [33] M. Cəlil, *Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1912)*. Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, 391 s.
- [34] Ə. Mirəhmədov, *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 653 s.
- [35] R. Mirzə Camal oğlu, *Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri // Qarabağnamələr*. Bakı: Qanun, 2020.
- [36] *Molla Pənah Vaqif və folklor* (elmi konfransın materialları). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 234 s.
- [37] M. Vəliyeva, M. İbrahimova, G. Misirova, tər.ed., *Molla Pənah Vaqif. Biblioqrafiya*. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2017, 440 s.

[38] Həmid Araslı, tər.ed., *Molla Pənah Vəqif. Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

[39] *Molla Pənah Vəqif. Əsərləri*. Bakı: Azərnəşr, 1960.

[40] N. Cəfərov, *Molla Vəli Vədadi, Molla Pənah Vəqif. Əsərləri*. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 328 s.

[41] R. Tağıyev, tər.ed., *Mümtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 440 s.

[42] M. Borçalı, *M.P.Vəqif və Gürcüstan*. Bakı: Borçalı, 2017, 171 s.

[43] B. Nəbiyev, *Xəzan vürməsin*. Bakı: Elm, 2006.

[44] S. Vurğun, *Əsərləri*, c. I. Bakı: Elm, 1985.

[45] S. Vurğun, *Əsərləri*, c. IV. Bakı: Elm, 1988.

[46] S. Vurğun, *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 518 s.

[47] G.Şağulaşvili, M. Maşov, tər.ed., *Vəqif və Gürcüstan // Molla Pənah Vəqif. Şeirləri*. Tbilisi: Universitet, 2017.

[48] Ş. Əziz, M. Maşov, tər.ed., *Vəqif (müqəddimə) // Molla Pənah Vəqif. Şeirləri*. Tbilisi: Universitet, 2017.

[49] M. Vəkilov, *Ömür dedikləri bir karvan yolu*. Bakı: Yazıçı, 1986.

[50] Y. Səmədoğlu, *Deyilənlər gəldi başa*. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 1999.

[51] Y. V. Çəmənzəminli, *Əsərləri*, c. II. Bakı: Avrasiya–Press, 2005.

[52] И. Габиббейли, *Литература, время, современность*. Москва: Художественная литература, 2020, 463 с.

[53] К. Зелинский, “Национальная форма и социалистический реализм,” *Вопросы литературы*, vol. 3, pp. 3–34, 1957.

**“Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından
çap olunmuş kitablar**

1. **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 332 s.
2. **Yadigar Əsgərova. Səməd Mənsur. Həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, 2019. 176 s.
3. **Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm”, 2019, 400 s.
4. **Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi.** Bakı, “Elm”, 2019, 136 s.
5. **Lətifə Mirzəyeva. Kərim Məşrutəçi Sönməz.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 184 s.
6. **Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 208 s.
7. **Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolu.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 344 s.
8. **Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası. (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 148 s.
9. **Əfzələddin Xaqani. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 395 s.
10. **Mehman Həsənlı. Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 406 s.
11. **Almaz Ülvı. Əlşır Nəvainin əsrı və nəsrı (elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.
12. **İslam Qəribli. Məhəmməd Hadi: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 570 s.
13. **Elmira Babayeva. Mövlud Süleymanlı: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 204 s.

14. **Lətifə Mirzəyeva. Həsən Məcidzadə Savalan: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 200 s.
15. **Solmaz Daşdəmirova. Pərvin Etisaminin həyat və yaradıcılığı.** Bakı, “ULU” İKF, 2020, 68 s.
16. **Teymur Əhmədov. Nəriman Nərimanov (həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı).** Bakı, “Nurlar”, 2020, 552 s.
17. **Əlizadə Əsgərli. Teymur Əhmədov: ədəbiyyat və mətbuat xadimi.** Bakı, “Nurlar”, 2020, 338 s.
18. **Muxtar Auezov: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 180 s.
19. **İsa Həbibbəyli, İsmixan Osmanlı. Qəbdulla Tukay və Azərbaycan.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 536 s.
20. **Bədirxan Əhmədli. Rabindranat Taqor: Yeni Hindistanın manifesti.** Bakı: “Elm və təhsil”, 2021, 372 s.
21. **Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 484 s.
22. **Salidə Şərifova. Fərəc Fərəcov yaradıcılığının problematikası, janr müxtəlifliyi və bədii xüsusiyyətləri.** Bakı, “Qanun”, 2021, 164 s.
23. **İsa Həbibbəyli. Molla Pənah olan Vəqif.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 160 s.
24. **Bəsirə Əzizəli. Məhəmməd İqbal. Eşq və düşüncə şairi.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, 228 s.
25. **Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm”, 2021, 982 s.
26. **Qəndab Haqverdi. Fədai Şair Qaflantının həyatı və sənəti.** Bakı, 2022, 232 s.
27. **İsa Həbibbəyli. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-maarifçi fəaliyyəti.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 84s.

28. **Mahmizər Mehdibəyova. Zeynalabdin Marağalının həyatı, mühiti və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 178 s.
29. **İslam Qəribli. Xurşidbanu Natəvan: həyatı və yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 280 s.
30. **İsa Həbibbəyli. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun həyatı və bədii yaradıcılığı.** Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 130 s.
31. **Molla Pənah Vaqif. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv).** Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, 342 s.

BƏLƏDÇİ

Molla Pənah Vaqif haqqında söz – (akademik İsa Həbibbəyli)	3
.....	
Molla Pənah Vaqifin mühiti və həyatı – (Mahirə Quliyeva)	13
.....	
Molla Pənah Vaqif və Azərbaycan ədəbiyyatında klassik romantik lirikadan realist şeirə keçid prosesləri – (akademik İsa Həbibbəyli)	47
.....	
Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında – (Mahirə Quliyeva)	56
.....	
Molla Pənah Vaqif irsi xalq yaradıcılığı ilə klassik poeziyanın qovşağında – (Mahirə Quliyeva)	107
.....	
Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin yaradıcısı – (akademik İsa Həbibbəyli)	149
.....	
Vaqif yaradıcılığında xalq həyatı və ölkə coğrafiyası – (akademik İsa Həbibbəyli)	171
.....	
Vaqif yaradıcılığında xalq həyatı və ölkə coğrafiyası – (akademik İsa Həbibbəyli)	196
.....	
Molla Pənah Vaqif şeirinin vəzn və janr xüsusiyyətləri – (akademik İsa Həbibbəyli)	227
.....	
Vaqif şeirində vəzn, qafiyə və rədif – (Atəmi Mirzəyev)	240
.....	
Vaqif şeirinin vəzn, qafiyə və rədif – (Atəmi Mirzəyev)	257
.....	
Vaqif şeirinin dili və bədii təsvir vasitələri – (akademik İsa Həbibbəyli)	280
.....	
Vaqif şeirinin dili və bədii təsvir vasitələri – (akademik İsa Həbibbəyli)	316
.....	
XVIII əsr Azərbaycan ədəbi mətnlərində bədii dil məsələləri və Vaqif şeirinin dili – (Fidan Əlizadə)	327
.....	
.....	334
.....	338

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Molla Pənah
Vaqifin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi – (Lalə
Ələkbərova)

.....
Molla Pənah Vaqif poeziyası ingilis dilində – (Leyli
Əliyeva)

.....
Azərbaycan ədəbiyyatında Molla Pənah Vaqifin bədii
obrazı – (Aygün Bağırılı)

.....
Nəticə – (akademik İsa Həbibbəyli)

.....
Ədəbiyyat –

.....
“Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından çap
olunmuş kitablar

.....

Məsul redaktor: **fil.f.d. Töhfə Talıbova**

Nəşriyyat redaktoru: **Maral Poladova**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**

Korrektor: **Zərin Vəliyeva**

Çapa imzalanmışdır: 25.10.2022
Şərti çap vərəqi: 21. Sifariş: № ____.
Kağız formatı: 60x84 1/16. Tiraj: 300.

Kitab “Elm və Təhsil nəşriyyatı–1” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

E-mail: *elm.ve.tehsil@mail.ru*

Tel: *497-16-32; 050-311-41-89*

Ünvan: *Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*